

**O'BEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TALIM VAZIRLIGI**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

«MAGISTRATURA» FAKULTETI

Ishmuxamedov A.E., Xaydarov M.T., Muxamedjanova G.Ya.,
Abdusattarova X.M.

«MAKROIQTISODIY SIYOSAT MUAMMOLARI»

O`QUV QO`LLANMA

Toshkent - 2005

Ishmuxamedov A.E., Xaydarov M.T., Muxamedjanova G.Ya.,
Abdusattarova X.M. - «Makroiqtisodiy siyosat muammolari» (o`quv
qo`llanma) - T.: TDIU 2005 y.

Ushbu o`quv qo`llanmada asosiy e'tibor bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy siyosatni olib borishda davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga soluvchi faoliyati va sodir bo`ladigan jarayonlar ko`rib chiqilgan. Chunki hozirgi paytda gap sanoati rivojlangan mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashish zarurligi emas, balki, tartibga solish darajasi ko`rib chiqiladi.

Shuning uchun mantlarda makroiqtisodiy darajada tartibga solish maqsadlari, ob'ektlari, vositalari va ulardan foydalanish darajalari ko`rib chiqilgan. Bu borada iqtisodiyotni tartibga solishda davlat byudjetini, daromadlar siyosatini, tuzilmaviy o`zgarishlarni, moliyaviy bozor faoliyatini ta'siri alohida ahamiyatga egadir.

O`quv qo`llanmada «Makroiqtisodiyot» fanidan keng foydalanilgan va har bir BOB bo`yicha qisqacha xulosalar, nazorat va muhokama uchun savollar berilgan. O`quv qo`llanma Oliy va O`rta Maxsus Ta'lim O`quv yurtlarining «Makroiqtisodiyot va mintaqaviy iqtisodiyot» yo`nalishlaridagi bakalavr, magistr, aspirantlar o`qituvchilar uchun mo`ljallangan.

Mas'ul muharrir: i.f.d. prof. Mahmudov . N . M

Taqrizchilar:

1.Rashidov - Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti ,i.f.d.professor

2.Abirkulov K. - Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti , i.f.d.professor

KIRISH

Ushbu o`quv qo`llanmada mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanish subektlarini taminlash ko`p jihatdan yuritilayotgan makroiqtisodiy siyosat samaradorligiga bog`liq. Chunki respublika iqtisodiyotida yuzaga kelgan makroiqtisodiy muammolarni aniqlash, ularning tub sabablarini tahlil asosida o`rganish va echishning samarali yo`llarini ishlab chikish iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangicha boshqarish usullarini talab etmoqda. Muhim vazifalarimizdan biridir. Demak, bozor iqtisodiyoti yanada kengroq sharoitda iqtisodiyotga ko`p qirrali bilimga ega bo`lgan, shuningdek o`z ishini puxta egallagan mutaxassis bo`lishi shart. Ayniksa mintaqaviy iqtisodiyot kabi uta murakkab va nozik sohada band bo`lgan

amaliyotchilarga juda yuqori talablar qo`yiladi. Shu sababga ko`ra ham talabalarda makroiqtisodiy muammolarni tahlil kilish va ularni hal etish bo`yicha chora tadbirlar ishlab chiqish uchun talab etiladigan bilimda, hamda ko`nikmalarni shakllantirish yuqori malakali mutaxassis iqtisodchilar tayyorlash jarayonining ajralmas qismidir.

Bunday mutaxassislar tayyorlashda «Makroiqtisodiy siyosat muammolari» kursini o`qish muhim ahamiyat kasb etadi. Kursni o`rganish makroiqtisodiy jarayonlarning ilmiy asoslarini hamda ilg`or mamlakatlarda bu jarayonlarni tartibga solish borasida to`plangan boy tajribalarni o`zlashtirish imkonini beradi. Respublika iqtisodiyoti yangicha munosabatlarga o`tish bosqichida tutgan sharoitida bu masalalar ayniqsa ahamiyatlidir.

«Makroiqtisodiy siyosat muammolari» fan sifatida boshqa itisodiy fanlar nazariyasiga, matematik echimlarga tayanadi. Uning o`z uslubiyati ob'ekti mavjud. Mamlakat miqyosida makroiqtisodiy siyosat muammolari samarali tartibga solish bilan uning rivojlanishiga qulay iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy vaziyat yaratiladi. Sanoatlashgan rivojlangan mamlakatlarda davlat iqtisodiyotini tartibga solishbo`yicha makromodellar yaratilgan. Bu modellarni yaratishda har bir davlat o`z ichki xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga erishiladi. Ushbu o`quv qo`llanmada MDH mamlakatlari rivojlangan mamlakatlar, shuningdek o`zbek modeli, haqida ko`p tuxtalib o`tilgan. Mazkur model iqtisodiyotni rivojlantirishning beshta muhim va mashxur tamoyili asosida olib borilmoqda. Ushbu tamoyillarni mazmuni birinchidan, iqtisodiyot siyosatdan ustun tarmog`i, ikkinchidan, o`tish davridan davlat bosh islohotchi bo`lmog`i, uchinchidan, butunyangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog`i, to`rtinchidan, ijtimoiy muhofaza sohasi turli chora - tadbirlarni amalga oshirish va nihoyat beshinchidan bozor munosabatlarini puxta uylab bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun makroiqtisodiy siyosat muammolarni umumiy nazariyasi mavjuddir. O`zbekistonda milliy iqtisodiyotni tartibga solish, kelajak istiqbolini aniqlash, milliy iqtisodiy manfaatlarini xalqaro

ko`lamda himoya qilish uchun yangi bozor iqtisodiyoti «Institutlari» yaratilmoqda. Ularda ishlayotgan mutaxassislar baho muammolarni makroko`lamda ishlab chiqarishning barqarorlashtirish va muvozanatni ta'minlash, davlatning daromadlar siyosati, moliyaviy bozorni tartibga solish, tashqi iqtisodiy faoliyatni, paxtachilikni, davlat tomonidan tartibga solinish muammolarini bilan shug`ullanishi kerak.

Ushbu o`quv qo`llanmada makroiqtisodiyotni tartibga solish ob'ektlari va aqsadlari, vositalari, iqtisodiy siyosat sub'ektlari, davlat iqtisodiy dasturlari, resurslar bozori va uni tartibga solish, mehnat bozorini va moliyaviy bozorni, tashqi iqtisodiy faoliyatni

tartibga solish jarayondagi muammolarni bartaraf etish usullari va yondashuvlari yoritilgan. Bu vazifalarni hal etishda makroiqtisodiy siyosat muammolari ko`pgina iqtisodiy fanlar nazariyasiga ayniqsa «makroiqtisodiy», «Milliy iqtisodiyot», «Bozor iqtisodiyoti va biznes asoslari», «Strategik rejalashtirish», kabi fanlarga bevosita tayanadi. Chunki ushbu fanlarning barchasi uchun iqtisodiyot yagona tadqiqot ob'ekti hisoblanadi. Shuning uchun ushbu o`quv qo`llanma ko`proq iqtisodiy ta'lim yo`nalishi bo`yicha o`qiydigan magistratura talabalari, aspirantlari va o`qituvchilari uchun mo`ljallangan.

1-BOB.Iqtisodiyotni tartibga solish tushunchasi.

1.1.Davlat iqtisodiyotini tartibga solish zaruriyati.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bozor xo`jaligi sharoitida qonun chiqaruvchi, bajaruvchi va nazorat tizimlariga faoliyat ko`rsatishdan iborat. Davlat va jamoa tashkilotlari mavjud ijtimoiy iqtisodiy tizimni o`zgarayotgan sharoitga muvoffiqlashtirish va moslashtirish ishlarini amallashtiradi.

Bozor xo`jaligining rivojlanishi bilan iqtisodiy va ijtimoiy muammolar kelib chiqadi va keskinlashtiradi. Ularni xususiy mulkchilik bazasida avtomatik ravishda hal qilish mumkin emas. Shu xoldan muhim investitsiyalar, kamrentabelli va rentabelsiz, shaxsiy kapitalni qiziqirmaydigan, lekin milliy masshtabda rivojlanishni davom ettirishi kerak: tarmoqlar va umumho`jalik krizislari, ishsizliklar, pul muomalasini bo`zilishi, jahon bozoridagi raqobatning keskinlashishi davlatning iqtisodiy siyosatini talab etadi.

(DITS)Nazariy jixatdan DIS davlat iqtisodiyotini tartibga solish dan

kengrok, chunki DIS davlatning ho`jalik hayotiga aralashmaslik tamoillariga asoslanishi mumkin. Hozirgi zamonda davlatning ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlariga aralashmasligi hayolga ham kelmaydi. davlat iqtisodiyotini tartibga solish kerakligi xaqida emas uning shakli, miqyosi va intensivligi haqida baxslar ketishi mumkin.

Shundan hulosa qilish mumkinki, davlat iqtisodiyotini tartibga solish va DIS ma'nosi bir xil. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning ob'ektiv imkoniyati shundan iboratki,uning faoliyati iqtisodiy rivojlanish, ma'lum darajaga etish ishlab chiqarish va

kapital kontsentratsiyasi paydo bo`ladi. Xozirgi zamon sharoitida davlat

iqtisodiyotini tartibga solish ishlab chiqarish jarayonining bir bo`lagi bo`lib hisoblanadi.

Ular bir qancha turli masalalarni echadilar. M: iqtisodiy o`shishni ra'batlantiradi, bandlikni tartibga soladi, tarmoqlar va regionlarni tuzilma ini o`zgarishini ra'batlatirad, eksportni qullab quvvatlaydi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning moxiyati iqtisodiy va ijtimoiy muammolar bilan jahonda aniqlanadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning mexanizmining rivojlanishi ba'zi bir mamlakatlarda Garbiy Evropa (Frantsiya, Germaniya, Avstriya, Ispaniya) va Yaponiyada, tez rivojlanayotgan Osiyo va Lotin amerikasi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish kam rivojlanganlarga AQSh, Kanada, Avstraliya, bu erda Evropaga qaraganda ijtimoiy - iqtisodiy o`zgarishlar bo`lmagan, ikkinchi jahon urushi ta'siri, sotsializm lagerlarining paydo bo`lishi, keyinchalik uning yo`q qilinishi va xususiy kapitalning juda kuchayib ketishi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning roli ayniksa rivojlanayotgan mamlakatlarda katta.

Mustakil iqtisodiyotning vujudga kelishi, sobiq ijtimoiyistik mamlakatlar, davlat mulki shaklida rejalashtirishdan bozor xo`jaligining xususiy mulkchilik shakliga o`tishini amalga oshirishdan iborat.

Nazariy aniqki, erkin bozor tizimida hech qanday monopoliya turi uchun o`rin qolmaydi, amaliyotda ish qiyinroq kechsada. Bu erda asosiy o`rinni bozor munosabatlarini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli egallaydi.

Erkin bozor imkoniyatlari chegarasiz emas. U mavjud jamiyatning barcha ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini echishga kafolat berilmaydi, shuning uchun qaerda erkin bozor natija berilmagan joylarda, davlatning iqtisodiy aralashuvi zarur.

Sterilli iqtisodiyotda ham erkin kapitalizm saqlanadi, shu jumladan, bozor mehanizimi uchun tegishli bo'lmagan quyidagi uch muammo mavjud:

1) Tashqi samaralarda davlat tomonidan tartibga solish.

Bozor makroiqtisodiy sistema qatnashchilari barcha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini o'z ichiga olmaydi. Faoliyat va ishlab chiqaruvchilar hamda xaridorlar o'rtacha ham bo'lmagan pul me'yorga ega emas tashqi samaralarni keltirib chiqaradilar. Masalan, atrofni ifloslantirib turgan, bozor raqobatida qatnashadigan sanoat korxonalarini mavjud. Bu tashqi samaralarni bozor hech narsa

qilolmaydi. Bu erda davlatning ishtirokisiz hech nima qilib bo'lmaydi.

Ko'pgina mamlakatlarda biznesni tabiatni tiklashga kapital qo'yishga majbur qilish uchun davlat huquqiy va ma'muriy tayanchlardan foydalanadi.

Zamonaviy davlat doimiy erkin raqobat tizimidagidek, bozor iqtisodiyotida ham bo'zulib turadigan atrof-muhit sog'lom bo'lgan sharoitda inson hayotining javobgarligini o'z bo'yniga oladigan davlatdir. rivojlanishiga imkon yaratuvchi sharoitlarni yaratilishini oldini oladi.

- Davlatni tashqi iqtisodini tartibga solishni _ bu davlatning eksport va import strukturasi ta'sirining keng ko'lamdagi choralari va vositalari, tashqi savdo jarayonlari, davlat chegarasini kesib o'tuvchi tovarlar oqimi ustidan nazorat, davlatga kiradigan va chiqadigan mablag'lar xarakati, valyuta almashinuvidir.

Bunday tartibga solish mamlakat iqtisodiy qiziqishlarining ximoyalash maqsadlarini, tashqi iqtisodiy aloqalarni iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash samaradorligini oshirishni ko'zda tutadi. (3) davlatni iqtisodiy tartibga solishning asosiy shakllari mana shulardir. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning mexanizmini tushinish uchun uning sub'ekti, ob'ekti, maqsadi, kuroli, mablag'i va rivojlanish etaplarini urganib chiqish lozim. iqtisodiy siyosatning sub'ekti bo'lib ho'jalik ishlarini olib boruvchilar va ko'rsatuvchilar hisoblanadi

1.2. Davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashishi mohiyati

Davlat qisman bozor muvozanatiga (mikroiqtisodiyot) tovarga soliqlar, ishlab chiqarish kvotlar, ishlab chiqarish xajmini chegaralashni stimullash orqali ta'sir etadi.

Odatda davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashish, davlat uchun zarar keltiradi, ayrim vaqtda esa (ishlab chiqarish kvotalar o'rnatilgan narxlarni ishlash turi) bu zarar sezilarlidir. Zarar- davlatni, mikroiktisodiy siyosat olib borayotgan vaqtda ko'zga to'tishni zarur bo'lgan, iqtisodiy samarasiz faoliyat shaklidir.

Lekin davlatni mikroiktisodiy siyosatni olib borish uchun keskin sabablar mavjud. Bo'lar asosan bozor xukimdorligini imkoniyatlari etarli emaslikdan kelib chiqadi. Bo'lar quyidagilar:

1. Tashqi omillar
2. Umumistimol tovarlarni ishlab chiqish
3. Bozor xukimdorligi-vaqt o'tish bilan raqobatlik pasayib monopoliya paydo bo'ladi.

4. Ma'lumotlarni etarlik emasligi

1. Tashqi omillarni ta'siri

Tashqi omillarni ta'siri - savdo yoki tijorat operatsiya natijasida uchinchi tarafni foyda yoki zarar ko`rishi mumkinligidan kelib chiqadi. Salbiy egri samara-atrof muhitni zararlanishi. Pozitiv samara ko`pro`q fan sohasida sodir etadi. Bunda fanning bir sohasida olib boriladigan ilmiy izlanuv ishlari boshqa sohalar muammolarini echishga olib keladi. Natijada, ilmiy izlanish ishlarini olib boruvchi soha, boshqa sohalarga etkazgan samara uchun, daromad xaqini olmaydi.

Boshqacha qilib aytganda, muvozanatlik ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish sarflarini ko`rsata olmaydi. Amaliyotda sarflar muvozanati ishlab chiqarish xajmidan ko`proq.

Mahsulot ishlab chiqarishda chegaralangan resurslardan foydalanadi, ular esa ishlab chiqaruvchiga qaytarilmaydi, natijada jamoa zarariga olib keladi. Ishlab chiqarish va qayta taqsimlash funktsiyalarni bajarish davlatni iqtisodiyotga aralashtirish darajasini minimal va maksimal chegaralari bilan aniqlangan.

2. Umumistimol tovarlarni ishlab chiqarish.

Bozorda istemolchilar o`z pullari bilan qatnashadi, shuning uchun har birimizniki, pulimiz bo`lmasa, bozor istemolchilari qatoridan chiqarib tashlashi mumkin. Puli bo`lmaganlar uchun tovar bormi? Iqtisodchilar tovarlarni umumistimol tovarlar deyishadi. Masalan, mudofa. Umumistimol tovarlarni xususiy tovardan farqi quyidagicha:

1 Xususiy tovar istimol davrida raqobatdoshga ega. Masalan, uy joy olish bilan militsiya xodimlarini xizmatini taqqsolab ko`ring.

1. Xususiy mulk bo`linadi, alohida birlik sifatida mavjud va individual xaridor bilan sotib olinadi. Lekin Alisher Navoiy istioxat bog`ini, Amur Temur mo`zeyini, tarix mo`zeyini bo`dib bo`lmaydi.

2. Bozor puli bo`lmaganlarni iste'molchilar qatoridan chiqarib tashlaydi. Xususiy tovarni iste'mol qilish uchun uni ishlab chiqarish kerak.

Oddiy qilib aytganda bozorni umumsitimol tovar ishlab chiqarishga stimulyo`q. «Chipta olmaydiganlar» muammosi - ishlab chiqarishga o`z xissasini qo`shmasdan xissa oladigan odamlar. Bu muammo jamiyat ishlab chiqarishni bozor usulidan cheklab kollektiv echimlarga o`tganda echilishi mumkin. Umumiste'mol tovarlar bir tarafdin kollektiv talabni shakillanishi deyilsa, ikkinchi tarafda davlatni byudjet-soliq siyosati bilan bog`langan.

Umumiste'mol tovarlar kontseptsiyasidan davlatni iqtisodiy siyosati uchun quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

1 Mamlakat aholisi umumiste'mol tovarlarni sotib olish narxi to`lanadigan soliqqa teng bo`lgani uchun, soliqlar va davlat byudjeti orasida muvozanat ushlab turishi lozim. (Veksel kriteriyasi)

2 Byudjet xaradatlarni to`zilmasi umumiste'mol tovarlar talab to`zilmasiga mos kelishi lozim.

3 Umumiste'mol tovarlarni taklif xajmini o`zgarishi davlat byudjetini xarajat qismini o`zgarishi bilan birga olib borilishi lozim.

1.3.Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari

- 1 Iqtisodiy barqarorlashtirish-ishsizlik va inflyatsiya bilan kurashish
- 2 Daromadlarni xaddan tashqari diferenyiyalashishini oldini olish, aholini ijtimoiy ximoya qilish
- 3 Iqtisodiy rivojlanishni ustuvor yo`nalishlarini aniqlash
 - iqtisodiy o`rta va mehnat unumdorligini oshirish
 - fundamental ilmiy izlanishlarini olib borish
- 4 Texnologiya va fan sohasida strategik yo`nalishda ishlar olib borish, chuqur to`zilma o`zgarishlarni bajarish
- 5 Milliy va halqaro darajada davlat tartibga solish ishlarini olib borish
 - Milliy manfaatlarni halqaro darajada ximoya qilish.

O`rta iqtisodiyoti - ko`p sektorli iqtisodiyotni vujudga keltirib rejalik xo`jalik mexanizmini faoliyatini cheklash orqali bozor munosabatini tiklash demakdir.Tashqi samara ta'sirini cheklash, pul muomalasini tashkil etish, umumiste'mol tovarlarni ishlab chiqarish-davlat funksiyalari davlatni erkin bozor iqtisodiyotiga aralashish maksimum chegarasidir. Shu bilan birga davlat funksiyalari davlatni bozoriqtisodiyotiga aralashishini minimum chegarasini ham aniqlab beradi. Davlatni xo`jadik jarayonlarida ishtirok etishni aniqlovchi olimlar yig`indisi davlat iqtisodiyotiga aralashishini chegarasini aniqlab beradi.Davlatni funksiyalari umumiyashtirib davlatni iqtisodiyotga aralashishini maksimum limitini ko`rsatib beradi. Samarali ishlayotgan bozor mexanizmi Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bilan birlikda faol ko`rsatish zamonaviy ijtimoiy iqtisodiy muammolarni echishga imkoniyat tug`diradi. Agar davlat bozor ajratib bergan aralashdan ko`paytirib yuborsa ishlab chiqarish resurslari taqsimlasa, iqtisodiyotni imkoniyatini xisobga olmasdan ijtimoiy ximoyani ko`patirib yuborsa, halq xo`jaligida orqaga qolgan ishlab chiqarish tizilmasi vujudga keladi. Mahsulotlarni sifati juda past bo`ladi. Natijada kishilar uchun davlat iqtisodiyotga aralashishi chegarasini oshirib yuborgan bo`lsa o`shalar ko`proq jabrlanadi.

Qisqacha xulosalar.

1.Davlatni iqtisodiyotini tartibga solish qonun chiqaruvchi, badaruvchi va nazorat qiluvchi o`rnatilgan choralar tizilmasi bo`lib ularni davlat tashkilotlari va jamoa tashkilotlar mavjud ijtimoiy iqtisodiy tuzilmasini o`zgarayotgan sharoitga moslash uchun ishlatadi.

2.Davlat iqtisodiyotini tartibga solish iqtisodiy - ijtimoiy rivojlanishida sodir bo`ladigan muammolarni echishga qaratilgan faoliyati turlicha mamlakatlarda Davlat iqtisodiyotini tartibga solish. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish, rivojlanish darajasini, aniq shakllari ko`p farqlanadi.

Tayanch iboralar:

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish. Davlatni iqtisodiy siyosati mikrodaraja, zarar, tashqi omillar, umumiste'mol tovarlar. Pul muomolalasi. Aralashishni maksimum darajasi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlatni iqtisodiyotiga aralashii nimadan iborat ?
2. Korxonada tashkilot darajada davlatni aralashishini zaruriyati ?
3. Makrodarajada davlatni funktsiyalari turlari qanday ?
4. Davlatni iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy shakllari qaysilar?
5. Tashqi omillarning tasiri nimalaraning natijasidan kelib chiqadi?
6. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning mexanizmini tushunish uchun nimalarni o`rganib chiqish lozim.
7. Makroiqtisodiy siyosatni yuritilishini asosiy sabablari ?
8. Milliy manfaatlar xalqaro darajada kanday himoya kilinadi?

Asosiy adabiyotlar:

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina.A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso`i statistika. 480. str.
10. Fareychева .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet ma'lumotlari.

1. www.economyta-culty.uz

2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
<<http://www.uzreport.com>>
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru/text/exhibit/papers/2004/c11-3doc>
4. <http://www.review.uz/home/azicle.asp>
5. <http://www.biblio.rkg/enc/aztag/humanitariang/cicle.htm>
6. <http://www.vqi.freenet.ru/trudy/dratisviko.htm>
7. <http://www.yabloko.ru/themes/belorusg/belfrus-25.html>
8. <<http://www.vqi.freenet.ru/lezg/trudy/bratisviko.htm>>
9. «Ekonomicheskiy vestnik Uzbekistana» № 1,2. 2004
10. <http://www.aduiser.kg/scripts>

2-BOB. Iqtisodiy siyosat sub'ektlari.

2.1. Ho`jalik manfaatlarini olib boruvchilar.

Bu - bir nechta belgilar bilan bir - biridan ajralib turuvchi ijtimoiy guruhlardir: mol - mulki, tushgan daromadi, kasbi, tarmoq va hududiy qiziqishi. Bo`lar yollangan ishchilar va korxonalar egalari, fermerlar va er egalari, kichik va katta tadbirkorlar, boshqaruvchilar va aksiyadorlar, jismoniy shaxslar, davlat ishchilari, tekstilchilar va harbiy ishlab chiqarish kompaniyalari. Frantsiyadagi o`zumchilik tumanlari dexkonlari, Rur kumir basseyni aholisi va boshqalar. Bu guruhlarining a'zolari o`zlarining manfaatlari ro`znomalarda, mitinglarda o`z fikrlarini, qayg`ularini davlat tashkilotlariga, ijtimoiy - iqtisodiy siyosatni olib boruvchilardan talab qiladi. Bu davlat apparatini va boshqaruvchilarni xo`jaliklar bilan aloqa qiluvchi birinchi tizimi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning reaksiyasi ho`jalik manfaat olib boruvchilar talablari turlicha. Frantso`z vino ishlab chiqaruvchining iqtisodiyot vazirligiga yozgan xatida Italiya arzon vinosini import qilishini ma'lum darajada cheklab qo`yishi to`g`risidagi taklifi ma'lum professional va hududiy guruhlarining taklifi deb tushinadi. Yana bir xol agarda, "Burmayer" kemasozlik kontserni bir iltimos yoki taklif bilan murojaat qiladigan bo`lsalar, ularga rad etilmaydi. Sababi katta korxonalarining milliy iqtisodiyotda tutgan o`rni va roli katta. Lekin bu bilan ularning aytganlari tez bajarilavermaydi. Chunki, bu talab va iltimos boshqa firmalarga, shaxslarga, pensionerlarga, ekologiyaga mutlak qarama - qarshi bo`lishi mumkin.

2.2. Xo`jalik manfaatlarini bildiruvchilar.

Bo`lar - profsoyuzlar, tadbirkorlar palatasi, fermerlar, sotuvchilar, studentlar, maklerlar, dorishunoslar uyushmalari va boshqalar. Ba'zi birlari esa kapitallari bilan davlat iqtisodiyotida katta rol uynaydi. Uncha ahamiyatga ega bo`lmagan tashkilotlar ham bor. M: jismoniy va yuridik shaxslar assotsiatsiyasi, ular xususiylashtirishni amalga oshiradilar. Bu tashkilotlar ho`jalik manfaatini bildiruvchilar hisoblanadi. Eng katta ho`jalik manfaatini bildiruvchilarga profsoyuzlar va tadbirkorlar palatasi kiradi. Ularda o`zlarining ijtimoiy - iqtisodiy kontseptsiyasi, moliyaviy resurslari, kadrlar tayyorlash markazlari va jamoatchilik bilan aloqalari bor. Ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy, ekologik manfaatlari bildiruvchilarga siyosiy partiyalar kiradi. Siyosiy partiyalar hukumat tomonidan himoya qilinadilar. Partiyalarining ho`jalik manfaat bildiruvchilar bilan aloqalari yaxshi bo`ladi. Butun dunyoda ijtimoiy ? demokratik partiyalar profsoyuzlar bilan, ishbilamonlar uyushmalarini konservativ, xristian ? demokratik, liberal partiyalari quvvatlaydilar. Davlat iqtisodiy siyosati partiyaning ijtimoiy ? iqtisodiy dasto`rini o`rganib chiqsa va u parlament saylovlarida g`alaba qozonishi mumkin.

2.3. Ho`jalik manfaatlarni bajaruvchilar.

Bu ? davlat iqtisodiy siyosat dasto`rini hayotga tadbiiq etuvchilar, davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning sub'ekti bo`lgan ho`jalik manfaatlar bajaruvchilar hisoblanadi. ho`jalik

manfaatlar bajaruvchilar davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning sub'ekti - hukumatning uch hukmdan shoxi bo`lib hisoblanadi. Ierarxik asosida qurilgan va o`ziga MB oladi. Federativ uslubda qurilgan mamlakatlarda (AQSh, Kanada, Indiya, Germaniya, Ispaniya, Braziliya va boshqalar) federal va mahalliy parlament hukumati ish olib borib, umumdavlat va iqtisodiy manfaatini himoya qiladilar. Markaziy organlarning roli davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning sub'ektlari orasida yaqqol ko`rinib turadi. Bu organlar konsultatsiya ishlarni olib boradilar. Bu organlarga hukumat qoshidagi xilma - xil ekspertlar, iqtisodiyot va moliya vazirligi, ijtimoiy ta'minot vazirligi, markaziy bank, davlat temir yo`l boshqarmasi, pochta va telegraflar kiradi. Bu turtinchi aloqa chizig`i bo`lib, iqtisodiy qiziqishni olib boruvchilar va davlat iqtisodiyotini tartibga solish lar o`rtasidagi chiziq. Shu yo`lda korrektirovka xususiy ho`jalik va boshqa ijtimoiy, kasbiy, ekologik guruhlar bilan bo`ladi. Ho`jalik manfaatini bildiruvchilar bilan ho`jalik manfaatini olib boruvchilar o`rtasida ko`p imkoniyatlar bor. DIS ga ta'sir ko`rsatishi uchun: matbuot, demonstratsiya, monifestatsiya, sudga murojaat va boshqa imkoniyatlarga ega. Shular ichida eng ta'sirchani sudga murojaat hisoblanadi.

2.4. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning ho`jalik manfaatini olib boruvchilar bilan qayta aloqasi:

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bilan ho`jalik manfaatini olib boruvchilar o`rtasidagi qayta aloqa juda qattiq. Birinchidan, Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning muvaffaqiyati ho`jalik tuzilma ining yaxshilanishida, ish bilan bandlikning o`shishida, ularning to`lov balansida, inflyatsiyaning pasayishi va yashash sharoitining o`shishida bilinadi.

Ikkinchidan, Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning muvaffaqiyati ko`rsatkichlarda har doim o`lchovlarga bog`liq emas. Ijtimoiy xollarda (namoishlar, profsoyuzlar chiqishlari, savdo va ishlab chiqarish palatalarining chiqishlari) Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning matbuotdagi xoli, atrof - muhitni axvoli, shaharda yashash sharoitining sifati. Uchinchidan ho`jalik manfaatini olib boruvchilar hukumatni qo`llab quvvatlashi yoki aksincha uni rad qilishi ham mumkin. Kuchli ishbilarmonlar birlashmasi yoki profsoyuzlar davlatga o`zining noroziligini bildirishi mumkin.

2.5. Anketalash.

Qayta aloqaning bir shakli. So`roqlar har doim ilmiy tekshirish markazlarida o`tkaziladi. Bunaqa markazlar Frantsiya, Germaniya, Gollandiya va Shvetsiyada bor. Anketalashtirish kompaniyalarda, korxonalarda qiziqtiradigan savollari bo`yicha o`tkaziladi. Ishbilarmonlar o`zlarining anketadagi javoblari evaziga ilmiy markaz bilan birga ishlashadi. Anketada - o`zlarining iqtisodiy siyosati haqida konkret savollar beriladi. Davlatning aniq tartibga solish harakatidagi o`zining iqtisodiy siyosatida qanday qilib firmalarni boshqarish savollari anketalarda beriladi. Ma'lumotlarni umumlashtirish qancha ishlashdan keyin multiplikatorning samarodlik miqdorini alohida vositalarni nisbiy samaradorlik darajasi, o`zaro va birgalikdagi alohida vositalar aniqlanadi. Keyinchalik sohalar o`rtasidagi balans o`rtasida yordamida

mamlakat iqtisodiyotini boshqarishdagi potentsial ta'siri aniqlanadi. DIS birinchilikdagi maqsadlari va Davlat iqtisodiyotini tartibga solish organlari buyruqlaridagi aniq manbalar bilan bog`liq xolda iqtisodiyot va moliya vazirligiga aniq tavsiyanomalar ishlab chiqiladi. Biz Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning iqtisodiy manfaatini, bog`liqlikni va qayta aloqalar mexanizmini g`oyaviy ko`rinishini ko`rib chiqdik. Xaqiqiy hayotda modeldan juda ko`p chetga chiqishlar ko`zatiladi, qarashlarni ayrim guruhlar bilan tartibga solish tashkilotlariga ta'sir qilish uchun kurash ketadi, bo`larning ichida eng keng tarqalgani lobbizm. Bir qancha mamlakatlarda davlatni iqtisodiy siyosati (DIS) tashkilotlariga korrupsiya faktlari ma'lum.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi chetga chiqishlar bilan emas o`z qoidasi bilan amal qilmoqda.

Qisqacha xulosalar.

1.Davlat iqtisodiyotini tartibga solish sub'ektlari bo`lib iqtisodiy manfaat olib boruvchilar bildiruvchilar va bajaruvchilar xisoblanadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish sub'ektlarini bir tarafdand, maqsadliri, vositalari, ikkinchi tarafdand, turlicha to`g`ri va egri qayta aloqalari mavjud. Xo`jalik manfaatlarini olib boruvchilar

bu bir nechta belgilar bilan bir-biridan ajralib turuvchi ijtimoiy guruhlardir: mol-mulki, tushgan daromadi,kasbi,tarmoq va hududiy qiziqishi.

2.Xo`jalik manfaatlarini bildiruvchilar bo`lar profsoyuzlar, tadbirkorlarpalatasi feremerlar,sotuvchilar,studentlar,maklerlar,dorishunoslar uyushmalari va boshqalar.

3.Xo`jalik manfaatlarini bajaruvchilar-bu davlat iqtisodiy siyosat dasturini hayotga tadbiq etuvchilar ,Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning subekti bo`lgan xo`jalik manfaatlarini bajaruvchilar hisoblanadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bilan xo`jalik manfaatini roib boruvchilar o`rtisida qaytaaloqa juda qattiq.

Tayanch iboralar:

Xo`jalik manfaat olib boruvchilar. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish organlarini reaksiyasi. Xo`jalik manfaat bildiruvchilar.

Xukmdorlik shoxlar. Davlat sub'ektlarini xususiy mulkdorlarni birlashishi. Soha uyushmalari. Miqdoriy aloqa. Saylovchilarni ishonchi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Xo`jalik manfaat olib boruvchilarga qanday tashkilotlar kiradi?
2. Xo`jalik manfaat bildiruvchilarga qanday tashkilotlar kiradi?
3. Xo`jalik manfaat bajaruvchilarga kiradigan uyushmalar va organlar?
4. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishni qayta aloqasi qanday xisoblanadi?
5. Anketalashning moxiyati nimadan iborat?
6. Xo`jalik manfaatini bildiruvchilar bilan olib boruvchilar o`rtasidagi fark ?
7. Multiplikator samaradorligi kanday aniklanadi?
8. Iktisodiyotni tartibga solishning kanday modullari mavjud?

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo'jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O'zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug'ridan-tug'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g'batlantirish boasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so'zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O'zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo'llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so'zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet Malumotlar

1. www.economyta-culty.uz
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc>
4. <http://www.review.uzg`homeg`azticle.asp>
5. <http://www.biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
6. <http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
7. <http://www.yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>
9. «Ekonomicheskii vestnik Uzbekistana» № 1,2. 2004
10. <http://www.aduiser.Kgiscrpts>

3-BOB.Davlat iqtisodiyotini tartibga solish. Maqsadlari va ob'ektlari.

3.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ob'ektlari.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning ob'ektlari bu - sohalar, tarmoqlar, hudud, holat, mamlakatdagi ijtimoiy - iqtisodiy shart - sharoit va xodisalar, tug`ilgan va tug`ilishi mumkin bo`lgan muammolar, bu vaqtda shu muammolarni echishda iqtisodiyotni normal ushlab turish va ijtimoiy boshqarishni qo`llab quvvatlashni talab qilish.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning asosiy ob'ektlariga quyidagilar kiradi:

1. iqtisodiy sikl; 2. Xo`jalikning sektor, tarmoq va hududiy tuzilma i; 3. Kapital yig`ish sharoiti; 4. Bandlik; 5. Pul muomolasi; 6. To`lov balansi; 7. Narh; 8. Raqobat shart - sharoiti; 9. Ijtimoiy munosabatlar (Shu jumladan ish beruvchilar va ishlovchilar o`rtasidagi aloqalar, shu bilan birga iqtisodiy ta'minot kiradi); 10.

Mutaxassislar tayyorlash va qayta tayyorlash 11. Atrof - muhit 12. Tashqi iqtisodiy aloqalar.

Demak sanab o`tilgan ob'ektlar butunlay boshqa - boshqa harakter kasb etadi. Ular quyidagi makroiqtisodiy jarayonlarni qamrab oladi:

ho`jalik sikli, kapitalni mamlakat miqiyosiga yig`ish, alohida tarmoqlar, hududiy komplekslar va yana sub'ektlar o`rtasidagi aloqalar - raqobat sharoiti, kasaba uyushmalar va uyushmalar o`rtasidagi aloqani boshlanishi, davlat iqtisodiyotini tartibga solish organlari o`rtasidagi aloqalarni boshqarish. Yuqoridagi jarayonlarni

asosiylarini ko`rib chiqamiz : Davlat antitsikllik siyosati yoki ho`jalik kon'yukturasini tartibga solishni moxiyati inqiroz va turg`unlik vaqtida tovar va hizmatlarga bo`lgan talabni muvozanatda ushlab turish, kapital joylashtirish va ish bilan ta'minlashdan iborat. Buning uchun xususiy kapitalga qo`shimcha imtiyozlar, davlat harajatlari va investitsiya ko`payib boradi. Mamlakat iqtisodiyotining o`zoq muddat va shiddat

bilan o`shishi sharoitida xavfli xodisalar tug`ilishi mumkin -tovar zahiralari tugashi, import o`shishi, to`lov balansi yomonlashishi, taklif ustidan ishchi kuchiga talab oshishi va bundan oylik maoshlarning oshishi ko`zatiladi. Bu xolda davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning vazifasi talab o`shishini, ishlab chiqarish va kapital qo`yilishini sekinlashtirish kerak, chunki imkoniyatga qarab qayta ishlab chiqarish va

mablag`ni qayta yig`ishni qisqartirish kerak. Shu yo`l bilan paydo bo`ladigan ishlab chiqarishni pasayishi, chuqurlashuvi, davomiyligini hamda investitsiya va bandlikni kamaytirish kerak.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishda tarmoq va hududiy tuzilma larga moliyaviy va davlat kapitali quyilmalarga ajratish bilan yordam berishni oshiradi, alohida tarmoqlar va hududlarga sharoit yaratishni tartibga solishni ta'minlaydi. Bir tarafdan tarmoq va hududiy birliklarni inqiroz xolatda quvvatlash kerak, boshqa tarafdan yangi tarmoq va ishlab chiqarish turlari kengayadi, tarmoq ichida taraqqiyot

bo`lishi uchun tuzilma iy o`zgarish bo`lishiga olib keladi, tarmoqlararo va butun halq xo`jaligida samaradorlik va raqobatbardoshlik oshishi kelib chikadi. Bu vaqtda ishlab chiqarishni bir joyda tuplashni favkulotda to`xtatish tadbirlari qo`llanishi mumkin.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy ob'ektlaridan biri kapital jamg`arishdir.

Ishlab chiqarishda daromadni kapital qo`yish va o`zlashtirish, bozor iqtisodiyotida ho`jalik faoliyatining bosh maqsadi bo`lib hizmat qiladi, shuning uchun DIS kapital jamg`arish kengashi, ho`jalik sub'ektlarining iqtisodiy manfaatlari bilan

birinchi o`rinda muvoffik bo`lishi kerak. Bir vaqtning o`zida davlat kapital yig`ishni tartibga soladi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning boshqa ob'ektlari ham bevosita hizmat qiladi. Har xil vaqtda investorlarga yoki tarmoq, hududlarning qo`shimcha imkoniyat yaratish bilan tartibga solish organlari iqtisodiy sikl va tuzilma iy ta'sir qiladi.

Bandlikni tartibga solish - bu bozor iqtisodiyoti nuqtai - nazaridan ishchi kuchiga talab va taklifni o`rtasidagi munosabatni muvofiqlashtirishga ko`maklashadi. Bilimli va tartibli ishchilar iqtisodiy talabini qondirish kerak. Oylik maoshi ularga mehnatga

etarli yondashish uchun hizmat qiladi. talab va taklif o`rtasidagi munosabat oylik ish xaqining keskin o`shishiga olib kelmasligi kerak, aks xolda bu narsa milliy riqobatbardoshlikka yomon ta'sir qilishi mumkin.

Bandlikning keskin pasayishi, bu narsa ishsizlikning keskin ko`payishiga olib keladi. Iste'molchilar talabining pasayishi, soliq tushumi, nafaqalarga harajatning o`shishi va eng asosiysi ijtimoiy xavfli axvollarga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning o`zgarmaydigan ob'ektlaridan biri pul muomalasidir. Pul muomolasining tartibga solishning asosiy yo`nalishi, iqtisodiyot uchun jiddiy xavf tuo`diradigan inflyatsiyaga qarshi kurashdir. Pul muomalasini tartibga solish boshqa ob'ektlarga: kapital yig`ish sharoitlari, Narhlar, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qiladi.

To`lov balansi mamlakat soglom iqtisodiyoti uchun asosiy ob'ektiv ko`rsatkichdir. Davlat har doim hamma mamlakatlarda bozor xo`jaliklari bilan to`lov balansini tezkor va strategik tartibga solishni eksport va importga, kapital harakatiga, milliy valyuta kursiga, savdo - sotiq shartnoma siyosatiga, halqaro iqtisodiy integratsiyaga katnashishiga ta'sir qilish yo`li bilan amalga oshiradi.

Tartibga solishning yana bir ob'ektlaridan biri Narhdir. Narh dinamikasi va tuzilmasi iqtisodiy xolatni aks ettiradi. Xozirgi vaqtda Narh ho`jalik tuzilmasi ga, kapital yig`ish sharoitiga, milliy valyuta barqarorligiga, ijtimoiy muhitga kuchli ta'sir qiladi.

Davlat tartibga solish boskichi davlat iqtisodiyotini tartibga solishning boshqa ob'ektlariga ham ta'sir etishga intiladi, masalan, xususiy firmalarni ilmiy - tekshirishni rivojlanishi va ularni natijalarini joriy etishga qiziqishiga, tovar eksportiga, kapital va uni tuplash bilimlari va tajribalari. Qonunlar Raqobat to`g`ri amal

qilishini, ijtimoiy himoyani, atrof - muhitni qo`riqlashni o`rganadi va amalga oshiradi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ob'ektlari ularni echiladigan masalalaridan farqlanadi.

Bu quyidagi boskichlar darajasidir: firma darajasi, hudud, tarmoq, iqtisodiy sektor (ishlab chiqarish, qishloq xo`jaligi, hizmat), butun ho`jalik (ho`jalik sikli, pul muomalasi, NIEKR, Narh), global muammolar (ijtimoiy munosabatlar, ekologiya), milliy munosabatlar.

3.2.Davlat iqtisodiyotni tartibga solishning maqsadlari.

Iqtisodiy - ijtimoiy barqarorlikni, mamlakat ichidagi qurilish va chet davlatlar bilan bo`ladigan aloqalarni mustaxkamlash, o`zgarishlar sharoitiga tez moslashishdir.

Bu maqsadlardan aniq maqsadlarga vositachilik kiluvchi bir daraxt o`sib chikadiki, kaysiki usiz bosh maqsad yuqori natijaga erishmaydi. Bu aniq maqsadlar davlat iqtisodiyotini tartibga solish bilan bog`liqdir.

Bu maqsadlar ob'ektlarga yo`naltirilgan bo`lib, iqtisodiy siklga, Xo`jalikning tarmoq va hududiy tuzilmasi ga, sektor, atrof- muhitga va xokazolarga yo`naltirilgan.

Afsuski, bu aytilgan maqsadlar birinchidan ahamiyati va mashtabi bo`yicha barobar emas. Ikkinchidan, o`zaro zich bog`langan. Shu bilan birga xech kaysi maqsad xech bir karorsiz va xech qanday yutuksiz boshqalaridan farq qilmaydi. Masalan: NIOKR ni rag`batlantirishni mablag` yig`ish uchun yaxshi sharoit yaratib bermasdan, kon'yukturani tenglashtirmasdan, iqtisodiyotning tarmoq tuzilma ini yaxshilamasdan, pul muomalasini barqarorlashtirmasdan tasavvur qilish mumkin emas.

Aniq xususiy maqsadlar hozirgi kundagi berilgan yuqori maqsadlar uchun rivojlanish vositasi bo`lib hizmat qiladi. Aniq maqsadlar kumir shaxtalarini modernizatsiyalashga (zamonaviylashtirishga) qo`shimcha mablag` yig`ishni ta'minlash quyidagilar uchun vositachilik qiladi: Kumir sanoatidagi barqarorlik va mahsulotning pasayishini olidini olish uchun, yokilgi - energetika balansini yaxshilash uchun, qattiq yonilgi importini pasayishi uchun, kumir chiqaruvchi rayonlarda tarmoq va ho`jalik kon'yukturalaridagi bandlikni quvvatlash uchun, shaxta yopilishi uchun tug`ilgan xavfni oldini olish uchun, ne'ft va gaz kompaniyalarining Narhlariga ta'sir qilish uchun.

Sanab o`tilgan maqsadlar bir - birini qisman tuldiradi, biri vaqtincha ko`proq muhim ko`rinishi va boshqasi aniq ho`jalik va ijtimoiy vaziyatga bog`liq bo`lishi mumkin. davlat iqtisodiyotini tartibga solishning sub'ektlarining bu xolatini tushinish darajasini va hukumat organlari hozirgi vaqtda muhim maqsadlar tizimlarini tartiblashi zarur. Hamma yuqoridagi maqsadlar bir - birini o`shishiga yordam berishi va tuskinlik qilishi mumkin. Shu bilan birga davlat iqtisodiyotini tartibga solishning maqsadlar daraxtiga faqat bog`liq

bo`lgan aniq maqsadlar va bosh maqsadlar o`rtasidagi aloqalar muhim emas, ya'ni eng aniq maqsadlar o`rtasidagi o`zaro bog`liqlik va tobelik aloqalari ham muhim hisoblanadi. maqsadlar daraxti ichidagi aniq maqsadlar birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi bo`ladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish maqsadlar daraxtida alohida maqsadlar xolati barqaror emas. Ular doim ho`jalik xolatiga bog`liqligidan,

iqtisodiy topshiriklardan, eng muhim reja ko`rsatkichlaridan chetga chikib turadi. Inqiroz sharoitida birlamchi maqsadlar tor aniq maqsadlar inqirozini to`xtatadi - kon'yuktura jonlanadi. qolgan boshqa maqsadlar yordam beradi va unga bog`liq bo`ladi. O`zoq muddatli sharoitda to`lov balansi kamchiligi, tashqi karzlarni o`shishi, birinchi rejada maqsadlar valyuta rezervlarini kamaytirish, milliy

Raqobatbardoshlikni jahon bozorida kuchaytirishdan iborat.

Qisqacha xulosalar

1.Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy ob'ektlari iqtisodiy sikl, xo`jalik to`zilmalar, kapital jamg`arish, bandlik, pul muomolasi, to`lov balansi, IT va TKI, raqobat shartlari va boshqalar umumlashtirilganda iqtisodiyotni tarmoqlari, hududlari, sohalari va munosabatlari.

2.Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy elementi bo`lib bosh maqsadi - ijtimoiy va iqtisodiy va barqarorlik va unga erishish uchun aniq davlat iqtisodiyotini tartibga solish ob'ektlarga boqlangan maqsadlar xisobdanadi. Maqsadlarni o`rni, ustivorligi, aloqalarnii iqtisodiy sharoitga qarab o`zgaradi va shakillanadi.

Tayanch iboralar:

Asosiy ob'eklar, davriy o`zgarish siyosati. Hudud to`zilmasi. Bandlikni tartibga solish. Pul muomolasi. Bosh maqsad. Maqsadlar daraxti. Aniq maqsadlar. Maqsadlar o`rni.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. 1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy obektlariga nimalar kiradi?

2. 2. Asosiy obektlar qanday makroiqtisodiy jarayonlarni qamrab oladi?
3. 3. Aniq xususiy maqsadlar hozirgi kundagi berilgan qanday maqsadlar uchun rivojlanish vositasi bo`lib xizmat qiladi?
4. 4. Maqsadlar qanday sharoitlarga qarab o`zgaradi?
5. 5. Ijtimoiy munosabatlar deganda nima tushuniladi ?
6. 6. Xo`jalik kon'yukturasini tartibga solishning roli ?
7. 7. Bandlikni tartibga solishda davlatning roli ?
8. 8. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishni o`zgaraydigan ob'ektiga nima kiradi?
- 9.

Asosiy adabiyotlar.

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra`g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet ma'lumotlari.

1. www.economyta-culty.uz
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc)

4. <http://www.review.uz/home/azticle.asp>
5. <http://www.biblio.rkg/encaztag/humanitariang/cicle.htm>
6. <http://www.vqi.freenet.trudyg/dratisviko.htm>
7. <http://www.yabloko.rug/themes/belorusg/belfrus-25.html>
8. <http://www.vqi.freenet.lezg/trudyg/bratisviko.htm>
9. «*Ekonomicheskiy vestnik Uzbekistana*» № 1,2. 2004
10. <http://www.aduiser.Kgiscripts>

4-BOB.Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

4.1. Ma'muriy vositalar.

Ma'muriy vositalar qo`shimcha moddiy rag`batlantirishni yaratish yoki moliyaviy zarar xavfi bilan bog`lanmagan. Ular davlat xokimiyati kuchiga asoslangan hamda ta'kik, ruhsat va majbur qilish choralari qamrab oladi.

Ta'kiklar va ruhsatlar bo`yicha bir necha misollar keltiramiz. Frantsiya hukumati Parij aglomeratsiyasi hududida yangi sanoat korxonalarini qurishni ta'kikladi hamda bu maqsadga erishish uchun yangi korxonalariga soliqlarni oshirish, katta jarimalar solish kabi iqtisodiy choralar ko`rish yo`lidan bormay, shunchaki yangi sanoat qurilishlariga litsenziya (ruhsatnoma) berishni to`xtatib qo`ydi. Niderlandiya hukumati sobiq harbiy dengiz bazasidan yo`lovchi tashish va savdo porti sifatida foydalanishga ruhsat berib, shu tariqa sarmoya qo`yiladigan yangi soha yaratib berdi. Natijada, port hududida ho`jalik faolligi yuksaldi. Afrika mamlakatlaridan birining hukumati davlat milliy bog`idan uyushtirilgan sayyohlik maqsadida foydalanishga ruhsat berdi. Bundan mahalliy va xorijiy sayyohlik foydalanib qolishdi.

Majbur etish choralari esa, barcha rivojlangan mamlakatlar davlat organlarining sanoat korxonalarini zimmasiga o`zida yoshlarning ishlab chiqarish ukuvini tashkil etish, ishlayotganlar uchun muayyan maishiy qulayliklar yaratish, tozalash inshaotlarini o`rnatish vazifalarini yuklashini misol qilib keltirish mumkin.

MDX mamlakatlari jamiyatining ongida, davlatning kelgusida rivojlanish istiqbollari bozor iqtisodiyoti tizimiga o`tish bilan o`zviy bog`liq degan tushunchaga keng va alohida o`rin egallaydi. Ushbu tizimga totalitar jamiyat, kuch organlariga haddan tashqari ko`p erkinlik bergan davlat sharoitida boshlashga to`g`ri keladi. Iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi jamiyat turmushining barcha jabhalarida mantiqsizlikka olib keladi.

Ma'muriy - buyruqbozlik tizimining salbiy tomonlari eng oxiri bosqichga kelib qolgan edi: tadbirkorlikni rag`batlantiruvchi kuchlarning, samarali mehnat, innovatsion faoliyat, resurslardan unumli foydalanishning yo`qligi, mas'uliyatsizlik va boqimandalikning ildiz otib ketganligi. Iqtisodiyot va jamiyatning bunday tipi, davlatning bunday roli bozor iqtisodiyotiga o`tish jarayoni bilan uyg`unlik yarata olmadi.

Iqtisodiy islohatlar kamida 3 ta masalani echish uchun xizmat qilishlari shart. Birinchidan, g`oyaviy fikrlashning ta'minoti, erkin musobaqa va g`oyalarning taqsimlanishi uchun sharoit, nazariy fikrlar va tasviriy sur'at erkinligi, majburiy singdirilgan bitta g`oyadan voz kechish, shu qatorda davlat uslublariga ta'sirni qo`llash orqali.

Ikkinchidan, totalitar siyosiy tizimga qarshilik, harakatchan tanlovning ta'minoti, boshqaruvning taqsimlanganligi, davlat organlari ustidan demokratik nazorat, siyosiy kuchlar va partiyalar harakatining erkinligi.

Uchinchidan, iqtisodni davlat tomonidan buyruq, yo`l - yo`riq ko`rsatish yo`li bilan boshqarishdan davlatning zamonaviy aniq tartibga soluvchi vazifalari bilan ijtimoiy yo`naltirilgan bozor xo`jaligiga o`tish.

Birinchi ikki yo`nalish bo`yicha MDX mamlakatlari jamiyati tezda tavsiflandi.

Iqtisodiy islohatlarga keladigan bo`lsak, bu erda ikki diametral teskari qarashlar bor edi.

Ulardan biri bozor xo`jaligida buyruqli iqtisodiyotning doimiy o`zgartirishni ko`zatadi.

Ikkinchi qarash buyruqli iqtisodiyotni «inqilobiy» ag`darishni taklif etadi.

Ammo 1992 yilning boshida mamlakatda iqtisodiy islohatlar o`tkazilayotgan davrda hech qanday zamonaviy jahon talablariga javob bermaydigan, MDX mamlakatlari iqtisodiga to`g`ri kelmaydigan ikkinchi yo`nalish ustun keldi. Bu chuqur iqtisodiy inqirozning asosiy sababi edi.

Oxirgi yillarda iqtisodiy siyosatning asosiy tayanchlaridan biri bo`lib, davlat mulkining xususiy hisoblanadi. Xususiy mulk va xo`jaliklarni davlat tasarrufidan chiqarish zamonaviy xo`jalik tizimi tashkil topishida juda muhim shart sifatida mutloqo zarar edi.

Ikki yildan kam vaqt ichida ishlab chiqarish fondlari ko`rinishidagi taxminan 70% davlat mulkni o`zining yangi xo`jayinlari qo`liga o`tdi.

Lekin ularning ko`pchiligi strategik investorlar emas edi.

Xususiylashtirish tituli o`zgardi, lekin texnologiya, organizatsiya va boshqaruv bozor munosabatlariga o`tmadi.

Boshqaruvning administrativ-buyruqli sistemasi asosan bo`zilgandi, lekin bozorni tartibga solishning mehanizimi ishlab chiqarilmagandi.

Kapitalistik faoliyatning tanlanishi faqatgina kichik va o`rta biznes sferasida, bank-moliya sferasida va savdoda ro`y beradi. Sanoatning esa faqat tashqi bozorda ishlaydigan sohasida ko`zatildi. Davlatning rolisiz iqtisodiyotni, inqirozli holatda, boshqarishni yo`lga qo`yib bo`lmaydi. Ikkita jarayon kerak: bir tomondan, bozorni

tartibga solishning zamonaviy mexanizmiga tomon siljishi, to`la bozor tovarlari, kapital, mehnat, qimmatli qog`ozlar, ko`chmas mulk, intellektual mulk, bozor infrato`zilmalari o`rtasida raqobatni vujudga keltirish. Bu jihatdan MDX mamlakatlari hali yo`lning boshida. Boshqa tomondan, davlat tomonidan tartibga solishning shakl va uslublari tomonlari uchun jahon tajribalaridan optimal to`g`ri keladiganlarini qayta ishlab chiqish zarur. Bu esa davlatning buyruqli iqtisodiyotdaga avvalgi funktsiyalariga qaytarish emas, balki sanoat ishlab chiqarishi tipidagi bozor iqtisodiyotidagi yangi rolini o`rnatishni anglatishi kerak.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlangan mamlakatlarda ma'muriy boshqaruv vositalaridan kam miqyosda foydalaniladi. Ularning ta'sir sohasi asosan atrof - muhit muxofazasi hamda aholining nisbatan kam ijtimoiy himoyalangan katlamlari uchun eng muhim maishiy sharoitlar yaratib berish bilan cheklanadi. Birok, mushkul vaziyatlarda, masalan, urush davrida, iqtisodiyotning og`ir axvoli chog`ida ularning mavqei keskin oshadi. Urushdan keyingi Yaponiyada iqtisodiyotni tartibga solish bo`yicha eng keng miqyosli davlat ma'muriy tadbirlari pul islohoti va etakchi kontsernlarning bo`lib tashlanishidan iborat bo`lgandi.

4.2. Pul - kredit va byudjet iqtisodiy vositalari.

Davlat tartibga solishning iqtisodiy vositalari pul - kredit va byudjet siyosati vositalariga bo`linadi. Iqtisodiyotdagi davlat sektori davlat iqtisodiyotini tartibga solishning mustaqil kompleks vositasi (bir vaqtning o`zida uning ob'ekti) hisoblanadi. davlat iqtisodiyotini tartibga solishning oliy shakli - ko`psonli maqsadlar va davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalarining butun termasini qamrab oluvchi davlat iqtisodiy dasturlashidir. Davlat sektori va iqtisodiy dasturlash haqida quyida yana to`xtalamiz.

Asosiy iqtisodiy vositalar bu - 1. Hisobga olish stavkasining tartibga solish Markaziy Bank tomonidan amalga oshiriladi. 2. Mamlakatning moliyaviy institutlari markaziy bankda saqlashi shart bo'lgan minimal zahiralarning hajmlarining belgilab qo'yilishi va o'zgartirilishi. 3. Davla tashkilotlarining qimmat baho qog'ozlar bozorida operatsiyasi, masalan davlat majburiyati emissiyasi, ularning savdosi va sundirilishi.

Davlat mazkur vositalar yordamida moliya bozori (kapitallar ssudasi bozori) dagi talab va taklif nisbatini istalgan yo'nalishda o'zgartirishga intiladi. qo'yilayotgan kapitallarni mablag' bilan ta'minlashda bo'sh kapitallar rolining nisbatan pasayishi bilan birga hamda fond birjasi mavqeining tushishi va yirik kompaniyalarining

moliyaviy vositalari bilan o'zini - o'zi ta'minlashining o'sib borishi bilan bog'liq xolda ancha rivojlangan mamlakatlarda bu vositalar ta'sirchanligi birmuncha kuchsizlandi.

To'g'ridan - to'g'ri davlat ho'jalik boshqaruvi byudjet siyosati vositalari orqali amalga oshiriladi.

Davlat byudjeti bu markaziy hukumat va mahalliy xokimiyatlar kirimlari va chiqimlaridir.

Davlat harajatlari o'rnini qoplashga moliya vositalarining

safarbar qilinishi bosh instrumenti soliqlar hisoblanadi. Ulardan shuningdek ho'jalik sub'ektlari faoliyatiga ta'sir ko'rsatish uchun ham keng foydalaniladi. Bizni hozir birinchi navbatda soliqlarning fiksal emas, boshqaruvchi roli ko'proq qiziqtiradi. Soliqlar yordamidagi davlat boshqaruvi hal kiluvchi darajada qanday soliqlar tizimi tanlanganligi, soliqlar stavkalarining qanchalik balandligi, shuningdek soliq imtiyozlarining turlari va hajmlariga bog'liq.

Urushdan keyingi dastlabki yillarda GFR da ish bilan bandlik soligining amalga tadbqiq qilinishi - u ish beruvchilar tomonidan ish xaki va maosh summasi hisobidan to'lanardi - kompaniya sarf - harajatlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Tadbirkorlar jonli mehnatdan tejash, buning uchun asosiy kapitalni medernizatsiyalash hamda ishlab chiqarishga fan va texnikaning eng yangi yutuklarini tadbqiq etishdan manfaatdor bo'lib koldilar.

Barcha rivojlangan mamlakatlarda jonli mehnatni buyulashtirilgani bilan almashtirishni rag'batlantirish hamda yangi - yangi tarmoqlarga kapital qo'yishni qo'llab quvvatlash yo'nalishidagi kupsonli soliq isloxatlari mavjud.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishda soliqlar ikkiyoklama rol uynaydi. Bir tomondan, bu davlat harajatlarini mablag' bilan ta'minlashning asosiy yo'li, byudjet siyosatining moddiy asosi, ikkinchi tomondan, bu boshqaruv instrumenti.

Davlat byudjet organlarining vazifasi - u yoki bu mablag' tushishi manbalarini shunchaki soliqqa tortishdan iborat emas, balki yuridik va jismoniy shaxslarning ho'jalik yuritish ishiga ta'sir o'tkazuvchi nozik sozlanuvchi mexanizmni yaratishdir. Buning uchun, vaqtincha yoki saylanma (selektiv) tarzda beriladigan soliq imtiyozlari, soliqlar to'lovidan vaqtincha ozod etish kabilardan foydalaniladi.

4.3. Jadallashtirilgan amortizatsiya.

Soliqlar yordamida amalga oshiriladigan davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari orasida asosiy kapital hamda u bilan bog'liq xosilalarning jadallashtirilgan amortizatsion

ro'yhatdan o'chirish va moliya vazirligi ruhsatnomalari doirasida amalga oshiriladigan yashirin rezervlar realizatsiyasi alohida o'rin tutadi. Xozirgi sharoitlarda asosiy kapitalni jadallashtirilgan amortizatsion ro'yhatdan o'chirish jamg'armalar, iqtisodiyotdagi tuzilma iy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy omili hamda ho'jalik tsikliga, bandlik va NIOKR ga ta'sir ko'rsatishning muhim vositasi hisoblanadi. Uning moxiyati - mashinalar, uskuna - Jihozlar, binolar va inshaotlar eskirishi jismoniy jarayoni ishlab chiqarilayotgan tovar va hizmatlarga aylantiriluvchi asosiy kapital ashyoviy eltuvchilari bahosi kalkulyatsiya qilinuvchi ishlab chiqarish harajatlaridan ajratib olinishidir. Amortizatsion ro'yhatdan o'chirish stavkalari va tartibini o'zgartirib, davlat boshqaruv organlari sof foydaning chiqarish sarflariga kiritish yo'li bilan soliqlardan ozod qiladi, keyin esa, kelgusida yangi kapital joylashtirishlarni mablag' bilan ta'minlash uchun amortizatsion fondga o'tkaziladigan qismini belgilab beradi. Asosiy kapitalning ashyoviy eltuvchilari ko'rinishlari (dastgoxlar, uskuna - Jihozlar, transport vositalari, binolar, tozalash inshaotlari) bo'yicha amortizatsion ro'yhatdan o'chirish meyorlari turlar bo'yicha mufaassal bo'lingan xolda moliya vazirliklari tomonidan muntazam chop etib turiladi. Foydadan soliq to'lanishi to'g'riligini tekshirish paytida soliq nazoratchilari amortizatsion ajratmalar moliya vazirligi ruhsat bergan meyorlarga muvofiq amalga oshirilgan takdirdagina ishlab chiqarish yoki hizmatlar harajatlari kalkulyatsiyasini makullaydilar.

Balans foydasi kulami, soliq stavkasi va hajmi, shuningdek to'lanuvchi dividendlar shunga qarab belgilanadi. Xozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida amortizatsion ro'yhatdan o'chirishning quyidagi turlaridan foydalaniladi :

- To'g'ri yoki mutanosib- qo'shimcha (bunda amortizatsion ajratmalar miqdori ro'yhatdan o'chirilayotgan inshaotning boshlangich narhidan oshib ketadi)
- Maxsus (bunda ho'jalik faoliyati umuman yoki saylanma tarzda jonlantirish maqsadida vaqtincha amortizatsion ajratmalar meyorlari avval belgilab quyilgan imtiyozlardan oshirib qo'yiladi)- Dastlabki (bunda amortizatsion ro'yhatdan o'chirish mashinalar yoki inshaotlar ishlay boshlashidan oldin amalga oshiriladi)
- Degressiv (kamaya boruvchi)Evropa mamlakatlarida degressiv ajratmalar varianti - kamaya boruvchi qoldiqdan ro'yhatdan o'chirish qo'llaniladi (bunda ajratmalar asosiy kapitalning ashyoviy eltuvchilari dastlabki qiymatidan emas, balki balans qiymatidan olinadi).
- misol. Faraz qilaylik, korxonada 100 ming pul birligidagi muayyan tur Jihozlar o'rnatilgan. Moliya vazirligi uning balans qiymatidan har yili 30% ro'yhatdan o'chirishga ruhsat bergan.

Jihozlarning hizmat qilish texnik muddati 10 yil. Har yillik amortizatsion ajratmalar, ming pul birligi, quyidagi tartibda bo'ladi:

	1-yil	2-yil	3-yil
Ajratmalar miqdori	30	21	14.7
Balans koldigi	70	49	34.4

Uch yil mobaynida texnologik eskirish (10 dan uch yili - 30%) 30.0 ming bo'lgani xolda 65.7 ming ro'yhatdan uchirilgan, ya'ni 35.7 ming ishlab chiqarish harajatlarida yashiringan

sof foydadir, shu tariqa u to`lalgicha soliqlardan ozod etilib, amortizatsion jamg`armaga o`tkazilgan.

Amortizatsion jamg`arma vositalaridan faqat kapitalni joylashtirishda foydalanish mumkin. Aslida amortizatsion ajratmalar hisobiga mablag` bilan ta'minlashning yakuniy manzarasi bir muncha boshqacharak. 15.1 - misolda kurganimizdek, amortizatsion jamg`armaga ajratmalar balans koldigi kamayishi munosabati bilan yildan yilga pasayadi, shu bilan bir vaqtda balans foydasi va muvofiq tarzda, soliq to`lovlari kulamlari ortadi. Tadbirkorlar bu bilan kelisha olmaydilar. Amortizatsion jamg`armaga e'tiborimizni qarataylik. Uch yil mobaynida u erda 65.7 ming tuplanib koldi va shu uch yil mobaynida bu mablag` u erda harakatsiz yotgan. Chinakam hayotda bunday bo`lishi mumkin emas.

2 - misol. Soliq to`lovlarining usa borishi va soffoydaning kamayishidan qochish, shuningdek, amortizatsion jamg`armaga tushayotgan mablag`lardan bank foizlari olish bilan cheklanmay, undan tadbirkorlik foydasi olish imkoniyatini ishga solish maqsadlarida tadbirkorlar ro`yhatdan uchirilgan barcha vositalarni usha zaxoti yana asosiy kapitalga joylashtirishga majburlar. 1 yilda 100 mingdan 30 mingi ro`yhatdan uchiriladi va usha zaxoti yana investitsiya qilinadi, oqibatda balans koldigi - 100 ming. 2 yilda 100 mingdan yana 30 ming ro`yhatdan uchiriladi va usha zaxoti investitsiya qilinadi, shu tariqa har yili shunday davom etaveradi. Natijada amortizatsion jamg`armalarga har yillik ro`yhatdan o`chirishlar hajmi hamda unda yashirilayotgan foydalar hajmi, shuningdek, sof xaqiqiy foyda qisqarmaydi, asosiy kapital qiymatining balans kolidigi ham kamaymaydi. Uch yil ichida ro`yhatdan uchirilgan mablag` va asosiy kapitalga joylashtirilgan yalpi sarmoyalar 15.1 - misoldagi kabi asli 30 minglik eskirishda 65.7 mingni emas, 90 mingni tashkil etadi. Degressiv variantlardan biriga AQSh da qabo`l qilingan va rakamlar yigindisi deb ataluvchi tizim kiradi. Bu

tizimni misol orqali tushintirib beramiz.

3 - misol. Faraz qilaylik, asosiy kapitalning biror elementi 7 yil hizmat qiladi. Hizmat muddati rakamlarini tartib bilan yozamiz: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ularning yigindisini hisoblaymiz - 28. Tartib rakamlari teskari tomondan boshlab ularning umumiy yigindisiga bo`linadi, ya'ni birinchi yil dastlabki qiymatining $7:28$ qismini ro`yhatdan o`chirishga ruhsat beradi, ikkinchi yil $6:28$ qismini, uchinchi yil $5:28$ qismini va xokazo. Xuddi, balans qiymatini ro`yhatdan o`chirishdagi kabi, bu ro`yhatdan o`chirish ham imkon darajasida mumkin bo`lgan stavkada o`tkaziladi, chunki amortizatsion jamg`armaga ajratilgan mablag`lar u erda o`zoq kololmaydi - bundan manfaat yo`q, kolaversa, ko`rib turganimizdek, ro`yhatdan o`chirish meyorlari ham yildan yilga kamayib boradi. Ajratilgan mablag`lar taqsimlanmagan foyda bilan birga yana eng qisqa muddatlarda asosiy kapitalga joylashtiriladi va yil ichida yana birinchi yil stavkasi bo`yicha ro`yhatdan uchiriladi. Amaliyotda juda kam qo`llaniladigan to`g`ri yoki mutanosib ro`yhatdan o`chirish ham hozirgi sharoitlarda moliya vazirligi ruhsati bilan jismoniy va ma'naviy eskirishi chinakam davriga nisbatan qisqartirilgan muddatlarda o`tkazilgani bois, odatda, jadallashtirilgan hisoblanadi. Qarshimizda investitsiyalarning davlat tomonidan boshqariluvining kudratli richagi turibdi - bu foydalarning soliqlardan ozod qilinishi, ularni amortizatsion jamg`armalarga yashirish hamda yangi kapital joylashtiruvlari uchun majburiy foydalanishdir (bu mablag`lardan boshqa maqsadlarda foydalanib bo`lmaydi, ularni harakatsiz koldirish ham mumkin emas).

4.4 Jadallashgan amortizatsiya samarasi.

4.5

Asosiy kapitalni tezlashgan amortizatsiyalarini hisobdan chiqarish me'yorlarini o'zgartirib turilishi barcha rivojlangan mamlakatlarda davlat kon'yuktura va to'zish siyosati vositasi sifatida keng miqyosda foydalaniladi, shuningdek tabiatni muxofaza qilish tadbirlarini moliyaviy ta'minlash uchun, ilmiy tadqiqotlarni rambatlantirish va ularni natijalarini joriy etish uchun. Me'yoriy amortizatsiya chegirmalarini o'zgartirishning samarasi kon'yuktura uchun qulay bo'lgan yillarda seziladi, ya'ni inqiroz va pasayish davrlarida amortizatsiyadan foydalanish siyosati kuchsiz bo'ladi.

Kon'yuktura qanchalik yomon bo'lsa, shunchalik foydadan ishlatish qiyinlashadi, o'z - o'zini moliyaviy ta'minlash uchun imkoniyatlar kamayadi, davlat tomonidan beriladigan amortizatsiya imtiyozlari esa xususiy investitsiya beruvchilarni o'ziga kamroq tortadi. To'lashgan amortizatsiya hisobdan chiqarish bo'yicha imtiyozlar - davlat byudjetiga foyda soli g'idan tushuvchi mablag'larni qisqarishi bilan bir xildir. Ularning natijasi boshqa soliqlarning oshishi yoki davlat karzining o'sishi bo'lishi mumkin. Davlat boshqaruvining vositasi sifatida byudjetning ho'jalik maqsadlaridagi harajatlari ham foydalaniladi. Bu birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalar va kafolatlari, shuningdek, mahsulotlarni sotib olishga ketgan harajatlar va xususiy sektordagi hizmat ko'rsatishlardir.

4.5 Davlat sektori.

Davlat sarmoyasini sarflash kengrok darajada Davlat iqtisodiyotini tartibga solishda muhim rol uynaydi. U bir vaqtning o'zida xususiy Xo'jalikka ta'sir ko'rsatuvchi ob'ekt va vosita hisoblanadi. Davlat sektori - markaziy va mahalliy davlat organlariga butunlay yoki qisman tegishli bo'lgan ho'jalik ob'ektlari majmuasini tashkil etadi. Davlat sektori - kapitalizm rivojlanishiga kadam kupchilik mamlakatlarda bor bo'lgan, pochta, qisman transport hizmati, kuro'l - yorog'larni tayyorlash va boshqalar ham kiradi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish tizimi o'rnatila borishi jarayonida davlat qurilish olib bordi, xususiy mulkdorlardan ob'ektlarni, ayniksa infratuzilma sohasida, og'ir sanoatni kaysiki ularning faoliyat ko'rsatishi mamlakat iqtisodiyoti uchun har doim foydali va zarurlarni sotib oldi. Ba'zi bir mamlakatlarda davlat sektori tarmoqlar bilan korxonalarini milliy lashtirish (Frantsiya, Italiya, Velikobritaniya, Avstriya) natijasida, boshqa davlatlarda esa (AQSh, FRG, Shvetsiya, Yaponiya) qurish yoki inqirozga uchragan ho'jalik ob'ektlarini sotib olish natijasida vujudga keldi. Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarning milliy boyligida davlat sektorini ulushi ikkinchi guruhga nisbatan yuqoridir. Davlat sektorining sezilarli qismi - infratuzilma ob'ektlari bo'lib ko'p xollarda norentabeldir. Ikkinchi qismi xom ashyo va energetika tarmoqlaridagi davlat korxonalarini bo'lib unda katta investitsiyalar talab qilingan xolda sarmoyaning aylanishi ancha sustdir. Davlat firmalarining rentabelligi xususiy firmalarga qaraganda odatda past bo'ladi. Davlat sektorining bozor xo'jaligi sharoitida faoliyat

ko`rsatishi tamoillari xususiy firmalarning tamoillaridan bir qancha farq kiladi va davlati sektorini umumdavlat iqtisodiy masalalarini hal etishga qaratilgan va xususiy xo`jaliklar daromadini oshirishga imkoniyat yaratishga qaratilgan. Yakka xokimli foyda, ko`pincha umuman foydaning o`zi infratuzilma

, energetika, xom - ashyo tarmoqlari, NIOKR xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda, atrof - muhitni himoya qilish sohalari davlat sektorining birinchi darajali maqsadi hisoblanmaydi. Negaki ushbu sohalardan yuqori foydani xech kim talab qilmaydi, zararlar esa byudjet hisobidan qoplanadi. Shu sababli davlat sektori arzon hizmatlardan kelib chiqib xususiy sektordagi chiqimlarni kamaytiradi.

Davlat sektori aktiv ravishda iqtisodni davlat vositalari orqali boshqarishda qo`llaniladi. Chunki, kon'yukturani yomonlashgan sharoitida, depressiya yoki inqiroz xolatida, xususiy sarmoya sarflash qisqarganda davlat sektoriga investitsiyalar o`sishi ko`payadi. Shunday qilib, hukumat organlari ishlab chiqarishni pasayishi va ishsizlikni o`sishiga qarshi harakat qilishga intiladi.

Davlat sektori davlatning to`zilish siyosatida muhim rol uynaydi. Davlat yangi ob'ektlarni tashkil etadi yoki eskilarini kengaytiradi va qayta kuradi. Ushbu faoliyat sohalari, tarmoqlar yoki regionlarda kuchonki u erga xususiy sarmoya etarli darajada etib bormasa. Shunday qilib davlat sektori NIEKR xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda katta rol uynaydi. Davlat firmalari tashqi savdo, chet etga sarmoyalarni chiqarish, kupincha milliy sarmoyani kaysi bir mamlakatga joylashtirish yoki kiritishda pioner rolida chiqishadi. Masalan: Folsvagen Germaniyaning kontserni hukumatning federal va er mulki tuzilma ida qisman bo`lgan kontserni Chexiyaning avtomobil sanoatidagi ishtiroki. Davlat sektorining ulchami, uning milliy iqtisodiyotdagi xissasi nafaqat yangi qurilishlar, sotib olishlar natijasida o`zgaradi, balki davlat sektorini rentabeli va qayta qurilgan ob'ektlarni xususiylashtirish va xususiy sarmoyalarga sotish oqibatidir.

4.6 Tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning sanab o`tilgan vositalari qatoridan tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish vosita bo`lib xisoblanadi. Amalda mamlakat ichidagi qayta ishlab chiqarish jarayonida ta'sir kiliuvchi hamma richaglar tashqi iqtisodiy aloqalarga asosiy ta'sirini o`tkazadi. Hisob stavkalarini o`zgarishi, soliq undirish, yangi engilliklar va asosiy kapitalga investitsiya subsidiyalar berish va boshqa. Ammo tashqi chegara bilan ho`jalik aloqalariga o`zluksiz ta'sir etuvchi maxsus vositalar bor. Bu birinchi navbatda tovarlar va hizmatlar, kapital rag`batlantirishni ilmiy - texnik va ma'muriy usullarini tadbiq etish, eksportni kreditlashtirishda eksport va investitsiyalarga chet elda kafolat berish, miqdoriy chegarani kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdodagi to`lovlarini o`zgarishi, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini kiritishni chegaralash yoki qiziqish o`lchovlari, boshqa mamlakatga kuchib ketganlarga quyilgan sharoitlarni o`zgarishi, sifatli saralash (selektsiya soha yo`nalishi va texnik daraja nuqtai - nazarida) sifatida chet eldan kiruvchi kapitallar, chet el ishchilariga mamlakatda qiziqish, halqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo`lish, davlatlararo integratsion uyushmalarga a'zo bo`lish. Davlat iqtisodiy siyosatini alohida vositalari har xil maqsadlarda, har xil birikmalarda, har xil jadallikda qo`llaniladi. Maqsadlar harakteri bilan bog`liq xolda u

yoki boshqa vositalar davlat iqtisodiyotini tartibga solish manbalari arsenalida aniq davrlarda o`zgaradi.

Qisqacha xulosalar

1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari ma'muriy va iqtisodiyolarga bo`linadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda taqiq, ruxsat va majbur qilish choralarini qamrab oladi.
2. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning iqtisodiy vositalari pul-kredit va byudjet siyosati vositalariga bo`lishadi.
3. Davlat boshqaruvida soliqlar ikkilanma rol o`ynaydi. Bir tomondan bu davlat xarajatlarini mablag` bilan taminlashning asosiy yo`li, byudjet siyosatining moddiy asosi, ikkinchi tomondan, bu boshqaruv instrumentidir.
4. Iqtisodiy vositalarga o`z navbatida fiskal, monitar va tashqi alorqalar siyosatidan iborat. Keng foydalanadigan siyostalardan biri bo`lib byudjetni tartibga solish xisoblanadi - soliq tizimini o`zgartirish, soliq imtiyozlari, asosiy kapitalni jadallashgan amortizatsiyasini, ko`rinmas zahiralari balansdan chiqarishdagi imtiyozlar.

Tayanch iboralar:

Ta'qiq etish. Ruxsat berish. Majbur etish. Fiskal siyosat. Monitor siyosat. Jismoniy eskirish amortizatsiyalash turlari, degressiv usul, jadallashgan amortizatsiya meyorlari. Davlat sektori, eksportni rag`batlantirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ma'muriy vosita tushunchasi nima ?
2. Iqtisodiy vosita turlariga nimalar kiradi?
3. Jadallashgan amortizatsiya mohiyati nima ?
4. Davlat sektorini vazifasi nimalardan iborat?
5. Tashqi aloqalarini tartibga solish usullaridan nechta ?
6. Iqtisodiy islohotlar xizmatiga nimalar kiradi ?
7. Byudjet - siyosati vositalari nimadan iborat ?

Asosiy adabiyotlar:

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi

- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra`g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
- 7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
- 9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
- 10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
- 11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

- 1.WWW. economyta - culty. uz.
- 2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
- 3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.rug/textg/exhibitg/papersg/2004g/c11-3doc)
- 4.[http: g`g` www. Review.uz g`homeg`azticle.asp? mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
- 5.[http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
- 6.[http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm)
- 7.[http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
- 8.<[http:G`G` www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm)>
- 9.«Ekonomicheskii vestnik Uzbekistana» № 1,2. 2004
- 10.[httpg`g` www.aduiser.Kgiscriptsg`foxweb.exe g`baseg`list-trem?nbq18sl](http://www.aduiser.Kgiscriptsg`foxweb.exe g`baseg`list-trem?nbq18sl)

5-BOB.Davlatning Iqtisodiy Dasturi

5.1.Dasturlarning turlari

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning yuqori shakli davlatning iqtisodiy dasturi hisoblanadi. Uning maqsadi global maqsadlarda davlat iqtisodiyotini tartibga solishning

hamma elementlaridan har tomonlama foydalanish. Hukumat xo`jalikni tartibga solishda masalani murakkabligi o`lchoviga ko`ra qisqa muddatli, o`rta muddatli va o`zoq muddatli masalalardan tashkil topgan. Ularni echimini va organini aniqlash, bu echimlarni bajarishdagi javobgarlik, kerakli mablag`lar ajratish va moliyaviy tartiblashni aniqlash. Shunday maqsadli dasturlarni ob'ektlari odatda sohalar bo`ladi. Kupincha qishloq xo`jaligi, ijtimoiy, hududlar sohalari bo`ladi.

Dasturlar odatdagi va favkulodda bo`ladi. Edatdagi o`rta muddatli umum iqtisodiy dastur qonun bo`yicha besh yil har yili to`g`rilab turish va bir yilga o`zaytirishdan tashkil topadi. Favkulodda dasturlar nixoyatda og`ir xolatlarda ishlab chiqariladi. M: krizis sharoitlarida, xavfli investitsiyalar, ommaviy ishsizlik va xokazo.davlatning dasturlari rivojlanish darajasi har xil mamlakatda turlicha. Amalda hamma davlatlarda bozor iqtisodiyoti maqsadli dasturlarda amalga oshadi. Shu maqsadli dasturlarni eng eskilaridan - AQSh da Tejssi basseynini hududiy energetik o`zlashtirish, Frantsiyada yadro energetikasini rivojlantirish dasturi, Janubiy Italiyaning xo`jaligini rivojlantirish kabilar shular jumlasidandir. Janubiy Koreya urushdan keyingi iqtisodiyotini tiklash, yangi erlarni xususiylashtirish va tuzilma viy qayta tiklash umummilliy favkulotdagi dasturlar sifatida ma`lum. 60 yillar oxirida maqsadli va favkulotdagi milliy dasturlar tajribalari bazasida bir qator mamlakatlar umummilliy o`rta muddatli dasturga o`tishdi, halq xo`jaligida muhim ko`rsatkichlarga erishildi, bu mamlakatlarga Frantsiya, Yaponiya, Niderlandiya, Skandinaviya mamlakatlari, Janubiy Koreya kiradi. Yuqorida sanab o`tilgan mamlakatlardan tashqari Germaniya, Avstriya, Ispaniya, Finlyandiya, Xindiston, Turkiya, Kuvayt, bir qator Lotin Amerikasi davlatlarida umumiqtisodiy o`rta muddatli dasturlar kuchli rivojlanishga olib keldi. Bozor iqtisodiyoti tayanchi AQSh da - umummilliy dastur yo`q, ammo maqsadli va favkulotdagi dasturlar keng qo`llaniladi. Alohida mamlakatlarda dasturlashni davlat oldidagi iqtisodiy va ijtimoiy vaziyatga ko`ra rivojlanish darajalari turlicha bo`lishi, masala harakteri va maosh tabiga bog`liq bo`ladi.

5.2.Iqtisodiy dasturlash sub'ektlari

Iqtisodiy dasturlash sub'ektlari - dastur to`zishga javobgar, ularni o`zluksiz amalga oshirishni nazorat qiluvchi davlat organlaridir. Dastur maxsus davlat organi tomonidan ishlab chiqiladi, agar u bo`lmasa unda iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi yoki maxsus vazirliklar o`rtasidagi organda amalga oshiriladi. Buning uchun iqtisodiyot vazirligi qoida bo`yicha loyixani o`zi tayyorlaydi, alohida tadbirlarni ketma - ketli, muddatli, maqsadli amalga oshirishda ierarxiyani tashkil ettiradi, bajarishga javobgarlik beruvchi boskich deb ataladi. Moliya vazirligi dasto`rni moliyalashtirish rejasini ishlab chikadi. Dasto`rni ishlab chiqishda markaziy bank, tadbirkorlar uyushmasi, savdo va sanoat palatalari, kasaba uyushmalari vakillari keng jalb qilinib, har xil komissiya va ekspertlar uyushmasi to`ziladi. Dastur va moliyaviy reja har yili parlament tomonidan tasdiklanadi, shu bilan birga yil davomida ularni bajarilishi hisobotlari eshitilib turiladi.

5.3.Samaraliylik chegaralari.

Samaraliylik chegaralari - davlatning iqtisodiy dasturi ho`jalik va ijtimoiy masalalarni echishda etarlicha foydalidir, ammo bu foydalilikni ob'ektiv chegaralari mavjud. Bozor iqtisodiyoti sharoitida dasturlashtirish faqat indikativ bo`lishi mumkinligi butun tavsiviy rag`batlantirish harakteriga olib keladi. Shu bilan birga u har xil darajalarda ho`jalik masalalarini echishga etarli foydali. Agar davlat dasturi tezda va to`liq amalga oshmasa, ular shunga qaramay istalgan yo`nalishli iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishni ta'minlaydilar. Bu xolat juda ham muhim emas. Dasturlash davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning hamma manbalaridan sintetik foydalanishi, alohida davlat organlari tomonidan boshqarib turilgan tadbirlardagi qarama -qarshilik va norozilikdan qochish imkonini yaratadi.Davlatning moliya rag`bati, buyurtmalar va sotib oluvlari, iqtisodiy dastur chegarasida sezilarli va teng bo`lmagan ta'siri alohida kompaniyalar Raqobatdardoshligida, sohalar xolati, hududiy xolati, ijtimoiy guruhlar xolatida bilinadi va manfaatlari qarama - qarshilikka chaqiradi. Davlat dasturlovchi organlari shuning uchun doimo alohida guruhlar, jamoat kuchlari, siyosiy partiyalarda aks etuvchi qarama - qarshi qiziqishlar qarama - qarshi ta'sirda bo`ladi.

Qisqacha xulosalar

Davlat boshqaruvining eng yuqori shakli bo`lib, davlat iqtisodiy dasturlari xisoblanadi. Dasturlar odatdagi va favqulotda bo`ladi. Iqtisodiy dasturlar sub'ektlar dastur to`zishga javobgar, ularni o`zluksiz amalga oshirishni nazorat qiliuvchi davlat organlaridir. Dastur maxsus davlat organi tomonidan ishlab chiqilida, agar u bo`lmasa unda iqtisodiyot vazirligi va moliya vazirligi yoki maxsus vazirliklardagi organlarda amalga oshiriladi. Samaralilik chegaralari davlatning dasutri xo`jalik va ijtimoiy masalalarni echishda etarlicha foydalidir, ammo, bu foydalilikni ob'ektiv chegaralari mavjud.

Tayanch iboralar.

Milliy dastur. Odatdagi dastur. Favqulotdagi dastur. Maqsadli dastur. Dastur sub'ekti. Moliya rejasi. Samara. Davlat rag`batlantirishi.

Nazorat va muhokamalar uchun savollar

- 1.Dasturlar turlari?
- 2.Dastur ishlab chiqaruvchilar?
- 3.Dastur samarasi nimadan iborat?
- 4.Davlatning iqtisodiy dastur ob'ektlariga nimalar kiradi ?
- 5.Davlatning iqtisodiy dasturlari kimlar tomonidan tuziladi ?

Asosiy adabiyotlar.

- 1.O`zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.

- 2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
- 3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
- 7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
- 9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
- 10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
- 11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc)
4. [http://g`g`www.Review.uz`homeg`azticle.asp?mq62Rio\)q177](http://g`g`www.Review.uz`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
5. <http://g`g`www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
6. <http://g`g`www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
7. <http://g`g`www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <<http://G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>>

6-BOB. Mintaqaviy iqtisodiyotni tartibga solish

6.1.Hududiy rivojlanishning ayrim umumiy kontseptsiyalari. Mintaqaviy iqtisodiyot

Davlatning hududiy rivojlanishni tartibga solishi rivojlanish qonuniyatlari va ishlab chikarish kuchlarining taqsimotiga asoslangan. Bunda hududiy rivojlanish hamda taqsimotning qonuniyati bo`lmish Federatsiyaning barcha sub'ektlari ho`jaligining kompleks rivojlanishi, hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish, hududlar bo`yicha mehnatni oqilona hududiy taqsimoti muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonuniyatlarning mazmuni quyidagilardan iborat. Iqtisodiy rayonlar ho`jaligining kompleks rivojlanishi umumdavlat ahamiyatiga ega bo`lgan bozor maxsuslashishi yo`nalishlarini, hududiy kompleksni to`ldiruvchi yo`nalishlarni, infrastrukturani moslashuvini anglatadi. Tartibga solishning vazifasi bo`lib bu uch yo`nalishning mutanosib rivojlanishini ta`minlash, ular o`rtasidagi aloqani mustahkamlash, shuningdek ,har bir hudud o`zi bilan mustaqil hududiy-ishlab chiqaruvchi kompleksni namoyish eta olishi, o`zining rivojlanish davrida ichki hududiy masalalarni hal etganda imkon boricha aholini ko`prok tovar va xizmatlar bilan ta`minlashga xarakat qilish kerak. Hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish davlatning hududiy rivojlanishni tartibga solishdagi doimiy va istiqboldagi vazifasi xisoblanadi. Tabiiy-geografik, tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va boshqalar sababli hududlarning o`zini-o`zi ta`minlash sharoitlari turlicha bo`ladi. Shuning uchun davlatning hududiy rivojlanishini mukammallashtirishdagi strukturaviy, moliyaviy, ijtimoiy, bozor iqtisodiyotiga o`tishdagi tashqi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish, rivojlanish uchun maxsus dasturlarni ishlab chiqish hamda ularni haetga tatbiq etish kabi funktsiyalarini amalga oshirishda asosiy yo`nalish hududlarning xususiyatini xisobga olish muhimdir. Bozor iqtisodiyotiga o`tishda quyidagi asosiy hududlarini ajratish lozim:

- Mehnat resusrlari ortikcha-masalan, Shimoliy Kavkaz rayonlari
- sanoatlashgan rayonalar- Moskva, Sankt-Peterburg, Nijegorod viloyati, Ural Federatsiyasi sub'ektlari, Sibirning sanoatlashgan janubiy tarmoklari.
- Katta mikdordagi xususiy mulkka ega rayonlar- Chernozem zonasining agro-sanoatlashgan hududiyari, Sibir xamda O`zok Sharkning janubiy kismllari.
- Depressiv regionlar- Chekka Shimol, Sibir (Tuva, Buryatiya, Chitin viloyati) xudulari.

Davlat tartibga solish funktsiyasini bajarar ekan, u Federatsiyaning xar bir konkret sub'ektining hududiy rivojlanish xususiyatlarini xisobga olishi va ularni iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirishga xarakat qilishi kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni hududlar bo`yicha oqilona taqsimoti hududiy rivojlanish uchun zarurdir. Davlat hududiy

rivojlanishni tartibga solishda, shuni nazarda to`lishi lozimki xar bir hudud bozor iqtisodiyotiga o`tishda o`ziga xos yo`llarini shakllantiradi va iqtisodiy aloqlar asosida boshqa hududlar bilan mahsulotlarni o`zaro almashtirishi mumkin, xar bir rayon o`zining hududiy bozori bo`lishi va shu paytning o`zida MDX mamlakatlari va jaxon bozoriga etakchi ishlab chikaruvchilar mahsuloti bilan chiqishi kerak. Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy etapida hududlar bo`yicha mehnat taqsimotini yo`lga qo`yishni, ularni birlashtirish va mehnatini o`zaro moslashtirish orqali, takomillashtirish muhimdir. Davlat va Federatsiya sub'ektlari kizikishlarini moslashtirishda samarali faoliyat yurituvchi davlatning hududiy rivojlanishni tartibga solish funkatsiyasining ahamiyati katta.

Bozor munosabatlari sharoitida radikal iqtisodiy islohotlarni utkazish, Federatsiya sub'ektlarini suverenlashtirishda hududlarning aloxida xususiyatlarini e'tiborga olgan xolda anik hududiy siesat ishlab chikarish lozim. Bozor islohotlarini utkazishda hududiy siesat MDX mamlakatlari iqtisodiyoti integratsiyasiga, kat'iy federal solik siesatini utkazishga, davlatl xisobidan tabiiy resurslarni o`zlashtirishga, eng muhim bo`lgan hududiy maksadli dasturlarni tashkil etish va realizatsiya qilishga yo`naltirilishi kerak. Katta masshtablil hududiy dasturlarni davlat tomonidan tartibga solish hududiy rivojlanishning maxsus fondlarini yaratishga, xususiy mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etishni ragbatlantirish, ekologik tozza mahsulotlarga ragbatlantiruvchi narxlarni joriy etishni nazarda tutadi.

Hududiy dasturlarni boshqarishda federal va hududiy organlar xukuklarini ajratish ayniqsa muhim. Shunday kilib federal organlar o`zlashtirilaetgan rayonlarda yaratilaetgan yangi ishlab chikarish protsesslarini tartibga solishi, regionlararo iqtisodiy aloqlarni tashkil etishi kerak. Hududiy organlar boshqarmasi esa oqilona ho`jalik strukturasi yaratishga, lokal resurslarni ishlatishga, ijtimoiy-demografik va ekologik muammolarni hal qilishga, iqtisodiy islohotlar utkazilishiga o`z e'tiborini qaratishi kerak. Bunda davlatning tartibga solish funktsiyasini hududiy rivojlanishni rejalashtirish va prognozlashtirish bilan tor yo`sinda bog`lash kerak. Mamlakatning yagona iqtisodiy muxiti mustaxkamlash hududiy siesatining muhim vazifasidir. Bu vazifani hal etish kapital bozorini, ya'ni aksioner kompaniyalar tizimini, fond birjalarini, tijorat banklarini, tovar va xom-ashyo resurslarini rivojlantirish yo`li bilan amalga oshiriladi.

MDX mamlakatlarida hali chukur inkiroz sharoitidan chikib ketilmaganligi sababli yagona iqtisodiy muxit dezintegratsiyasi kuchaymokda, davlatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy protsesslarni uta kattik kullik bilan tartibga solishga, sharoitni stabillashtirish uchun choralar kurishga, mamlakat barcha regionlarida, ayniksa Shimoliy Kavkaz, Kalmo`kiya, Tuvada axolini bandligini oshirish bo`yicha ishlarni amalga oshirishga zaruriyat tugdirmokda. Shunday kilib, bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida, MDX mamlakatlarida ning hududiy siesati vazifasi bo`lib xar bir regionda axolini yashash darajasini kutarish, uni sekinlik bilan tenglashtirish xisoblanadi. Lekin uning eng asosiy vazifasi MDX mamlakatlarida ni butunligini saklab kolish, uni suveren territoriyalarga ajralib ketishiga yo`l quymaslik. Buning uchun MDX mamlakatlarida va hududiy kizikishlar urtasida balansni topish muhimdir. Shuningdek mamlakatning aloxida regionlaridagi tushkunlik xolatini bartaraf etish, Shimolda va ekstrimal tabiiy sharoitli rayonlarda ijtimoiy iqtisodiy sharoitni stabillashtirish lozim. Ishlab chikarishkuchlarini taksimlashda eng asosiy muammo bo`lib shimoliy va sharkiy rayonlardagi unikal tabiiy boyliklarni o`zlashtirish

xisoblanadi. Bunda chegara oldi rayonlarni kayta maxsuslashtirish, yangi davlatlar bilan chegaralarni kayta ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish kerak bo`ladi. Xududiy rivojlanishga bog`lik bo`lgan muammolarni hal etish, chora tadbirlari kurish xududlarning o`ziga tegishli bo`lishi lozim. Shu bilan birga davlatning boshqaruv organlari tomonidan ularni tartibga solish, nazorat qilish va boshqarish lozim. Bunda barcha hududlar bozorga o`tishga bir xil darajada tayar emasligini nazarda to`tish kerak. Ularning kupchiligi iqtisodi rivojlanmaganligi sababli berk tizimga intiladilar va o`zlarining hududiy bozorini yaratishga xarakat kiladilar. Aksincha, sanoati rivojlangan hududlar ochik iqtisodiyot printsiplariga amal qilishiga qaramasdan, o`z mahsulotlarini O`zbekiston ichki bozoriga emas, balki chet mamlakatlarga chikarishni afzal kuradilar. Masalan neft bilan shugullanuvchi hududlar neftni ichki bozorda emas, balki jaxon bozorida sotadi, chunki u erda neftning narxi yukorirok. Bozor iqtisodiyotiga o`tish omadi va MDX mamlakatlarida da iqtisodiy islohotlar utkazish samaradorligi boshqaruv organlarining aloxida xududlarning muammolarini konkret hal qilish uslublariga bog`lik. Davlatning hududiy rivojlanishni tartibga solish hududlarda iqtisodiy reformalarni utkazishning unifitsial yo`lini inkor etadi, u hududiy siesatni utkazishda elastiklikni va shu paytning o`zida bozorning amal qilish umumiy printsiplarini birligini talab etadi. Hududiy rivojlanishni tartibga solishning asosiy ro`chaglari bo`lib mamlakat ba'zi regionlarini byudjet va byudjetdan tashkari moliyalashtirish, davlat, xususiy, xorijiy investitsiyalar, dotatsiyalar xisoblanadi. Tartibga solish hududlarga federal byudjet va boshqa manbalardan kelib tushaetgan mablaglar sarfini nazorat qilishni xam nazarda tutadi. Shuni ta'kidlab o`tish lozimki, davlat nisbatan rivojlangan hududlar federal organlaridan ho`jalik boshlanishlarini ragbatlantirishni, ularni mustaxkamlashni talab etadi. Rivojlanmagan hududlarda esa markazlarni strukturaviy kayta kurilish, bush ish joylarini yaratish, axolini yashash turmushini yaxshilash uchun moliyaviy erdamlar berish chora tadbirlarini utkazish dasturlarida ishtirok etishni tavsia etiladi. Davlat organlari kaysi soxa bilan shugullanmasin, iqtisod, ijtimoiy soxa, ekologiya, davlat xavfsizligi bo`lishidan kat'iy nazar uni hududiy soderjaniyasi bo`lishi lozim. Hududiy siesatni kurishda birlik va kup turlilik printsiplariga asoslanish lozim. Davlatning hududiy rivojlanishini tartibga solish ob'ekti bo`lib kup sonli va turli toifadagi federal, hududiy, munitsipal darajalarning taksonomik birliklari xisoblanadi, ularning muammolari echimlari kabi turli tumandir. Barcha taksonomik birliklar hududiy ho`jalik tashkilotining yagona murakkab tizimini tashkil etadi. Hududiy ho`jalik tashkiloti ostida turli hududiy tashkilotlar ho`jalik kompleksi - iqtisodiy rayonlar, turli darajadagi hududiy-ishlab chikaruvchi birlashmalar, yagona halk ho`jaligi tizimida faoliyat kursatuvchi sanoat markazlari tushuniladi. Hududiy ho`jalik tashkiloti halk ho`jaligini hududiy boshqarishda asos xisoblanadi, uning asosiy kismi esa federal okrugni tashkil etadi. Iqtisodiy rayonlashtirish hududiy iqtisodni rivojlanishini mukamallashtirishda asosiy yo`nalishdir va davlatning tartibga solish funksiyasini tashkil etishda birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy rayonlar tizimi maksadli va hududiy dasturlarni yaratishda moddiy va boshqa balanslarni kurish asosi xisoblanadi.

6.2. Iqtisodiy rayon va maqsadli rivojlanish dasturlari; iqtisodiy regionni tartibga solish shakli sifatida.

Zamonaviy iqtisodiy rayon-bu o`zining ishlab chikarish yo`nalishiga, mustaxkam iqtisodiy aloqlariga ega mamlakat halk ho`jaligining butun hududiy kismidir.

Iqtisodiy rayon mamlakat boshqa kislmlari bilan hududiy mehnat taqsimoti orqali bog`lik.

Iqtisodiy rayonlarining vujudga kelishi- hududiy mehnat taqsimotining tarakkieti va iqtisodiy, milliy va administrativ printsiplar asosida vujudga keladigan ob'ektiv

jaraendir. RFning zamonaviy iqtisodiy rayonlashtirishi o`zika uch buginni

oladi: rayonlashtirishning oliy bugini-federal okruglar; urta bugin- viloyatlar, respublikar; quyi rayolar- administrativ-ho`jalik rayonlar. Xar bir iqtisodiy rayon hududiy tarakkietda

o`zining belgilangan vazifalarini bajaradi. Shunday kilib rayonlashtirishning oliy bugini-federal okruglardan - federal organlar orqali umumdavlat hududiy iqtisodini boshqarish,

hududiy tarakkietning yirik dasturlarini yaratish va prognozlashtirish uchun

foydalaniladi. Rayonlashtirishning urta bugini, Federatsiyaning konkret sub'ektlari, davlat boshqaruvining bazasi bo`lib xisoblanadi.

Rayonlashtirishning quyi bugini, ya'ni shaxar va administrativ rayonlar, urta bugin rayonlari va mahalliy administratsiya asosida

faoliyat kursatadi. Federal okruglar va quyi rayonlar bugini territoriyasida, hududiy ho`jalikni

tashkil etishning samarali formalari bo`lmish hududiy-ishlab chikaruvchi komplekslarning maqsadli dasturlari ishlab chikilmokda. Ular ixcham territoriyada joylashgan va o`zinin

bozor spetsalizatsiyasiga ega iqtisodiy va texnologik tomondan bir biriga bog`lik korxonalar majmuini tashkil etadi.

Hududiy-ishlab chikaruvchi komplekslar unikal tabiiy boyliklar eki muhim ahamiyatga ega sanoat ob'ektlari, masalan elektrostantsiyalar, bazasida yaratiladi. Hududiy-ishlab

chikaruvchi komplekslarning maqsadli dasturlarini rivojlantirish dasturlari davlat mikesida to`ziladi va kabo`l kilinadi, ular federal byudjet tomonidan moliyalashtiriladi. Ular asosida

yangi iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Hududiy prognozlar kabi hududiy tarakkietning maqsadli dasturlari davlat tomonidan tartibga solish shakli xisoblanadi. Prognozlar o`z

ichiga anik hududiy muammolarini hal qilishni ta'minlaydigan iqtisodiy, ilmiy-texnik tadbirlarni oladi. Bunga ho`jalik oborotiga kiritish uchun yangi samarali tabiiy resurslarni

kiritish, eki shu davrda davlat uchun muhim muammolarni hal etish kiradi. Xozirda iqtisodiy rayonlashtirish asosiga 7 ta federal okrug - Shimoli-Garb, Markaziy, Janubiy, Ural,

Privoljsk, Sibir, O`zok Sharkiy, urta rayon bugini-viloyatlar, respublikalar, Federatsiya sub'ektlari kiradi. Moskva va Sankt-Peterburg iqtisodiy rayon statusiga ega, iqtisodiy

rayonlashtirish tizimiga urta rayon buginiga kiruvchi administrativ ho`jalik quyi rayonlari xam kiradi. Bozor iqtisodiyotiga o`tish davri hududiy ho`jalikning yangi shakli - federal

markaz tomonidan rivojlanishi ragbatlantirilaetgan erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish bilan xarakterlanadi. O`zok Sharkdagi

«Naxodka», Kaliningrad viloyatidagi «Yantar», Moskvadagi «Zelenograd», «Sankt - Peterburg» va boshqa iqtisodiy erkin zonalar rivojlanmokda. Iqtisodiy erkin zonalar

boshqa hududiy tashkilotlardan moliyalashtirilishi, infrastruktura tarakkietining yukori darajasi bilan ajralib turadi.

Biz yukorida, bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida iqtisodiy islohotlarni va ayniksa markaz xamda regionlar urtasidagi aloqlarni davlat tomonidan tartibga solish rolini nakadar kattaligi

ta'kidlab utgan edik. Barcha regionlar bir xil sharoitda emas, ularning bir qismi davlatdan kushimcha xukuk va ragbatlarni olishga erishganlar. Shunday kilib, bir kator respublika va viloyatlar eksportdan tushgan valyutani

ahamiyatli kismini o'z ixtieri bilan ishlatish xukukiga ega, lekin bunda tenglik mavjud emas. Hududlarda iqtisodiy bozor islohotlari sekin va notekis ketmokda. Moskva, Sankt-Peterburgda va ba'zi boshqa regionlarda ular nisbatan tez va samarali ketmokda.

Islohotlarning unifitsial uslub bilan utkazilishi ular yo'lini tuxtatmokda. Xar bir region xususiyatlarini e'tiborga olish juda muhimdir. Markaz va aloxida milliy avtonomiyali regionlar, boy tabiiy resurslarga ega regionlarning urtasidagi o'zaro aloqlari tugrisida xususiy kelishuvlarni to'zish amaliyeti o'zini oklamagan usul bo'lib chikdi.

Davlat tomonidan hududiy rivojlanishni tartibga solishni mukkamallashtirish bo'yicha tadbirlar avvalambor hududlarda ijtimoiy iqtisodiy protsesslar boshqaruvini kayta ta'minlashga qaratilishi kerak. Buning uchun, Federatsiya sub'ektlarining islohotlar utkazish bo'yicha ma'suliyatini oshirish va iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishning nazoratini federal darajadan hududiy darajaga utkazish, hududiy byudjet va hududiy byudjetdan tashkari fondlarni oshirish kerak. Makroiqtisodiy tartibga solish mikroiqtisodiy tartibga solish bilan tuldirilishi kerak, bu islohotlarni boshqarish protsesslarini markazlashishini bartaraf etadi, joylarda iqtisodni aktivlashtiradi,

ayniksa tadbirkorlikni, mulkchilikning turli shakllarini, rakobatga asoslangan bozor muxitini yaratishga undaydi. Davlat hududiy tarakkietini tartibga solishning birlamchi tarkibi bo'lib, joriy balanslashtirish muammolarini hal qilishga, iqtisodiyotni barkarorlashtirishga, ishlab chikarish tempi susayishini oldini olishga, iksodni moliyaviy soglomlashtirishga yo'naltirilgan, administrativ va xukukiy tartibga solish xizmat qilishi kerak. Iqtisodiy rivojlantirishni tartibga solishda o'zok va urta muddatli strukturaviy dasturlar muhim rol uynaydi. Dasturlarni byudjet bilan moslashtirish kerak. Dasturlar kiymati moliyalashtirish chegaralaridan oshmasligi kerak, aks xolda ularning bajarilishi noreal bo'lib koladi. Davlat hududiy dasturlarining boshqarish bo'yicha asosiy ish ijro etuvchilarga yuklatilganligi sababli, tartibga soluvchi

funksiyalarning bir kismini bajaruvchi dasturlarga utkazish lozim. Shu maksadda davlat, xususiy, aralashgan kompaniya va agentliklar yaratish

ko'zda tutiladi. Dasturlar bilan birgalikda, davlat hududiy tarakkietini tartibga solishning muhim yo'nalishlari bo'lib, rivojlanishning kompleks prognozlar va MDX mamlakatlarida ishlab chikaruvchi kuchlarini kiska va o'zok muddatlarga joylashtirish xisoblanadi. Ikkinchi tarkibi bo'lib iqtisodiy tartibga solish xisoblanadi.

Davlat tomonidan hududiy tarakkietni tartibga solishda rayonlarni mikro- va makrodarajada tipologizatsiyalash zarurdir. Bunda regionning geografik sharoitini, tabiiy-rusurlari potentsialini, ijtimoiy iqtisodiy rivojlanganligini, ho'jalik strukturasi, infrastruktura va nixoyat tashki iqtisodiy aloqlar rivoji darajasini e'tiborga olish

zarur. Davlat tomonidan hududiy tarakkietni tartibga solishni mukkamallashtirish uchun boshqaruvning yagona tizimini shakllantirish kerak. Xozirda Federatsiya va regionlarning kizikishini ko'zda tutadigan hududiy boshqaruv tizimi yaratilmaganligi sababli, sekinlik bilan mahalliy boshqaruvni davlat xukmidan chikarish kerak. Buning uchun bir tomondan konstitutsion normalar va umumdavlat qonunchiligini, ikkinchi

tomondan Federatsiya sub'ektlari qonunchiligini nazarda tutadigan yagona normativ xukukiy tizimni yaratish kerak. Yukorida ta'kidlangani dek, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida

davlat tomonidan hududiy rivojlanishni tartibga solishning asosiy usuli bo`lib dasturlar ishlab chiqish va ularni tatbik etishdir. Bo`lar ichida ayniksa Sibir, O`zok Shark, Chekka Shimol bo`yicha dasturlar kupdir, Shimolning kam sonli axolisi bo`yicha dasturlarga «Deti Severa» va boshqalar kiradi. Markaziy regionlar bo`yicha xam bir kator dasturlar ishlab chikilgan: Tver, Pskovsk viloyati, Mordaviya Respublikasi, shuningdek Povoljya, Ural, Shimoliy Kavkaz regionlari va boshqalar. Aloxida yo`nalishlar bo`yicha dasturlar kabo`l kilingan: «Konversiya oboronnoy promo`shlennosti», «Toplivo i energiya», «Razvitie elektronnoy texniki» va boshqalar, shuningdek bir kator ijtimoiy dasturlar: «Migratsiya», «Jile», «Deti Chernobo`lya» va boshqalar. Shu katorda shuni ta'kidlash lozimki, territoriyalarni

ekologik soglomlashtirishni ko`zlovchi dasturlar xam mavjud. Lekin davlat va hududiy miqyosda kabo`l kilingan dasturlar tulik darajada bajarilmaydi. Buning sababi moliyalashtirishni tulik emasligi, investitsiyalarni pasayishi, va albatta dasturning bajarilishini etarli darajada nazorat kilinmasligidir. Dasturlar bajarilishiga quyidagi faktorlar salbiy ta'sir kiladi:

- etarlicha ishlab chikilgan davlat va hududiy dasturlarning yukligi, ularning bajarilishini etarlicha asoslanmaganligi, ketma ketligi yukligi
- davlat yo`nalishli dasturlarning hududiy aspektlarini sust ishlab chikilganligi
- yo`nalishli dasturlar aspektlarining monitoringini yukligi
- zudlik bilan joriy etilishni talab kilmaydigan, ikkinchi darajali kup dasturlarni federal maksadli dasturlar tarkibiga kiritilganligi
- federal va hududiy dasturlarning joriy etilishining sust mexanizmi ishlab chikilganligi
- dasturlar bajarilishini etarlicha nazorat kilinmasligi

Davlat tomonidan hududiy tarakkietni tartibga solishni mukammallashtirishda administrativ reshenie emas, balki iqtisodiy regulyatorlar ahamiyatga egadir.

Federatsii sub'ektlari ichida tushkunlik chegaralarini va krizisli areallarning analizlashtirish maksadida mikrodarajali rayonlashtirish maksadga muvofik. Buning maksadi federal byudjetdan adresli erdamni birinchi urinda shu rayonlarga yo`naltirishdir. Hududiy tarakkietni tartibga solishning yangi shakli bo`lib fondlar yaratish, hududiy dasturlarning realizatsiyasi xisoblanadi. Bu kabi fondlar RFning bir kator regionlarida mavjud. Davlat va hududiy kapital ishtirokidagi hududiy korporatsiyalar, shuningdek xususiy va xorijiy kapitallar mamlakat sharqiy va shimoliy regionlarining unikal resurslarini o`zlashtirishning mexanizmlaridan biridir. Hududiy iqtisodiy va boshqaruv muammolar chukur ilmiy izlanishlar asosida urganish bilangina davlat tomonidan hududiy tarakkietni tartibga solishning samarali tizimi yaratiladi.

Qisqacha hulosalar

1. Mintaqaviy iqtisodiyotni tartibga solish bu hududlarning rivojlanish qonuniyatdari va ishlab chiqarish kuchlarining taqsimotiga asoslanadi. Hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish davlatning mintaqaviy rivojlanishini tartibga solishdagi doimiy va istiqbol vazifasi hisoblanadi.

2. Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida hududlar bo'yicha mehnat taqsimotini yo'lga qo'yishni, ularni birlashtirish va mehnatni o'zaro moslashtirish orqali takomillashtirish muhimdir.

3. Iqtisodiy hududlar mamlakatning boshqa qismlar bilan mintaqaviy mehnat taqsimoti orqali bog'liq bo'ladi va ularni vujudga keltirish mintaqaviy mehnat taqsimotining taraqqiyoti iqtisodiy milliy va boshqaruv printsiplari asosida namoyon bo'ladigan ob'ektiv jarayondir.

Tayanch iboralar.

Hududiy rivojlanish, iqtisodiy rayonlar, mehnat taqsimoti, tabiiy geografik, mehnat resurslari, ho'jalik tashkiloti.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlatning hududiy rivojlanishini tartibga solish ob'ekti bo'lib nimalar hisoblanadi?
2. Hudud taraqqiyotini tartibga solishning yangi shakillari qanday olib boriladi?
3. Hudud ho'jalik tashkiloti kompleksiga nimalar kiradi?
4. Radikal iqtisodiy islohotlar tushunchasiga nimalar kiradi?
5. Hududiy rivojlanishning asosiy richaglariga nimalar kiradi?
6. Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tartibga solishning farqi?
7. Dasturlarning bajarilishiga kanday omillar salbiy ta'sir qiladi ?

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo'jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O'zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug'ridan-tug'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish boasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so'zi. 2005 y. 12 aprel.

7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.

9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.

10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari.

- 1.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru/text/exhibit/papers/2004/c11-3doc>
- 2.<http://www.review.uz/home/azticle.asp>
- 3.<http://www.biblio.rkg/enc/aztag/humanitariang/cicle.htm>
- 4.<http://www.vqi.freenet.trudyg/dratisviko.htm>
- 5.<http://www.yabloko.ru/themes/belorus/belfrus-25.html>
- 6.<<http://www.vqi.freenet.lezg/trudyg/bratisvriko.htm>>
- 7.«Ekonomicheskiiy vestnik Uzbekistana» № 1,2. 2004
- 8.<http://www.aduiser.Kgiscripts>

7-BOB.Resurslar bozori va uni tartibga solish.

7.1. Resurslarni chegaraviylik daromadliliigi.

Alohida bir firmaning resurslarga bo`lgan ehtiyoji qanday aniqlanadi. Bu, ushbu resurs yordamida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotga bo`lgan talabga bog`liqdir,shuning uchun, mahsulotga bo`lgan talab qancha katta bo`lsa, uni ishlabchiqarishga zarur bo`lgan resurslarga ham samarali foydalanish natijalariningo`zgarishini hisobga olgan xolda ehtiyoj katta bo`ladi. Mana, misol uchun, rivojlangan mamlakatlarda energoresurslarga bo`lgan talab juda sekinko`tarilmoqda. Talabga ta'sir qiladigan boshqa omillardan biri, bu resursning

narhidir. Resurs sotib olishga qaratilgan firmaning mablag`lari uning ishlab chiqarish qoldiqlariga kiradi, shuning uchun ham firma resurslarni maksimal foyda olish imkonini beradigan miqdor va ishlatishga harakat qiladi.

Firma ishlatayotgan resurslarning miqdori ularning kaytimiga yoki unumdorligiga bog`liq. Oxirgisi kamayuvchi kaytim qonuniga aloqadordir. Shuning uchun firma resurslarning ishlatilishini, har bir qo`shimcha resurs, uning foydasini yana katta darajada (qoldiqlardan ko`ra) oshirginigacha kengaytiraveradi.

Qanday qilib qo`shimcha resurslarning ishlab chiqarishga kiritilishi firmaning foydasiga ta'sir qiladi. Har qanday resursning ishlatilishini oshirish mahsulot ishlab chiqarishini ko`paytiradi, bu esa firmaning foydasini oshirishi deganidir.

Firma faqat bitta o`zgaruvchan resurs ishlatadi deb faraz qilaylik. Bo`lar, mehnat, alohida bir turi va boshqarlar bo`lishi mumkin. Mahsulot ishlab chiqarishini berilgan resursning ishlatilishini ko`paytirishi yo`li bilan natural manoda oshirishni, eng oxirgi mahsulot deb atadik. Firma foydasining berilgan resursning qo`shimcha yordamida oshirish resursning eng yuksak foydaliligi yoki eng oxirgi mahsulot daromadi deb ataladi. Eslaylik-chi, eng oxirgi mahsulot avval oshadi, keyin esa kamayib boruvchi qaytim qonuniga binoan kamayishini boshlaydi. X firmasi resursining eng yuksak foydaliligini ko`rib chiqaylik. Agarda firma mukammal raqobat shartlari ostida faoliyat ko`rsatayotgan bo`lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot narhi o`zgarmas bo`ladi va ishlab chiqarish hajmiga bog`liq emas, Agarda o`sha firma mukammal raqobatli bo`lmasa, sotish hajmini kengaytirganda narhni tushirishga majburdir.

Shunga mos ravishda nomukammal raqobatchi va raqobatchi firmaning firma resursining eng yuksak daromadliligi bir-biriga to`g`ri kelmaydi. Bu xolat firma uchun zarurdir, chunki eng yuksak foydali firma ishlatadigan resursning miqdorini belgilaydigan omillardan biri hisoblanadi.

Lekin berilgan resurslarning ishlab chiqarishda ishlatilishini kengaytirish uchun, firmaga qo`shimcha resursning uning foydasining oshishiga qanday ta'sir qilishini bilishi etarli emas. U har doim qoldiqlarni foyda bilan takkoslaydi va daromadni belgilaydi. Shuning uchun, qo`shimcha resurs ishlatilishini sotib olish qoldiqlarning ko`payishiga ta'sirini aniqlashi kerak.

7.2. Resurslarning chegaraviy xarajatlari

Harajatlarning ishlab chiqarishga qo`shimcha o`zgaruvchan resurslarning ko`shilish hisobiga oshishiga resurslarning chegaraviy harajatlari deyiladi. Firma resurslar bozorida mukammal raqobat sharoitlariga duch kelganda, uning resursga bo`lgan chegaraviy harajatlari ushbu resursning narhiga teng bo`ladi. Misol uchun, agarda bir firma buxgalter yollamoqchi bo`lsa, u xolda unga ish xaqi bozor stavkasiga binoan beriladi. Firmaning talabi, butun buxgalterlarga bo`lgan talabning oz bir qismini tashkil etganligi uchun, ularning ish xaki darajasiga ta'sir qilmaydi. Firma uchun mehnatga xaq to`lash uchun ajratilgan chegaraviy harajatlar gorizontal chiziq shaklida ko`rinadi.

7.2. Resurslarga bozor talabi

Agar firma soʻra qabat bozorida faoliyat koʻrsatayotgan boʻlsa, yoki boshqacha qilib aytganada, berilgan resursning umumiy isteʼmol hajmida uning ulushi juda kam boʻlsa va shuning uchun uning bozor narhiga taʼsir kila olmasa, unda uning resursga talab egri chizigʻi resursning chegaraviy daromadliligi egri chizigʻi bilan mos tushadi.

Bunda bozor berilgan resursdan ishlab chiqariladigan tayyor mahsulot bozori boʻladimi, monopol yoki raqobatli bozor boʻladimi, buning ahamiyati yoʻk. Oxirgisi faqat firma tomonidan resursga boʻlgan talab egiluvchanligiga taʼsir qiladi (monopolist talabi kamrok egiluvchan).

Resursga bozor talabi berilgan resursdan ishlab chiqarish jarayonida foydalanuvchi turli tarmoqlardagi barcha firmalar talablari yigʻindisini oʻzida ifodalaydi.

Resursga talabning tarmoqda shakllanish jarayonini koʻrib chiqamiz. Tarmoqda berilgan resursga koʻplab isteʼmolchilar mavjudligini hamda unga talab tayyor mahsulotga boʻlgan talabga bogʻliqligini hisobga olib, tarmoqda resursga talab egri chizigʻi resurs narhining oʻzgarishi tayyor mahsulot narhining oʻzgarishi tayyor mahsulot narhining oʻzgarishiga olib kelishi yoki olib kelmasligiga bogʻliq boʻladi.

1. Agar tayyor mahsulot Narhi oʻzgarishsiz qolsa, tarmoq talab egri chizigʻi tarmoqqa kiruvchi barcha firmalar yigʻindisi sifatida aniqlanishi mumkin.

2. Agar resurs narhining tushishi natijasida tayyor mahsulot narhi tushsa, tarmoq talab egri chizigʻi tarmoqqa kiruvchi barcha firmalar talabi yigʻindisidan kam boʻladi. Nima uchun bunday boʻladi. Harajatlarning kamayishi tarmoq taklifining koʻpayishiga olib keladi, bu oʻz navbatida, muvozanat narhini tushiradi. Agar narh oldingi xolatida kolsa edi, ishlab chiqarishning kengayishi ancha sezilarli boʻlardi va uni taʼminlash uchun koʻprok resurs talab qilinardi.

Shuning uchun resursga tarmoq talabi alohida firma talabiga nisbatan kamrok egiluvchan. Iqtisodiyotda resursga talabni berilgan resursdan foydalanadigan barcha tarmoqlarning shu resursga talabini jamlab topish mumkin. Talab egiluvchanligiga nima taʼsir qiladi. Resursga boʻlgan talab egiluvchanligiga taʼsir kiluvchi omillarni belgilaymiz: Resurs chegaraviy daromadliligining oʻzgarishi. Agar chegaraviy daromadlilik asta-sekin pasaysa, unda resursga talab nisbatan egiluvchan. Va aksincha, daromadlilikning pasayish tezligi yuqori boʻlsa, talab nisbatan noegiluvchanlik yoʻnalishiga ega boʻladi. Resurslarning oʻzaro oʻrinbosarliligi. Agar berilgan resurs boshqasi bilan oson almashtirilishi mumkin boʻlsa, unga talab nisbatan egiluvchan. Firma harajatlari resurslar ulushi. Bozor iqtisodiyoti

sharoitida korxonada tuzilma ida berilgan resurs qancha katta ulushni egallasa, resursga talab egiluvchanligi shuncha yuqori boʻladi. Masalan, energetik resurslar narhining oshishi unga ishlab chiqaruvchilar isteʼmolining qisqarishiga, energiyani tejavchi uskunalarni qoʻllashga olib keldi. Boshqa tomondan, kantselyariyaga tegishli harajatlar firma harajatlari ulushida juda kichik ulushga ega va ularning qimmatlashuvi ularni isteʼmiol qilish hajmiga taʼsir qilmaydi.

Berilgan resursdan ishlab chiqariladigan tayyor mahsulotga talab egiluvchanligi. Isteʼmol mahsulotlari -sut, goʻsht, non kabilarga talab nisbatan noegiluvchan, shuning uchun ularni ishlab chiqarish uchun ham ashyoga talab ham noegiluvchanlik yoʻnalishiga ega boʻladi. Alohida firma tomonidan resursga talab egiluvchanligi ham

tayyor maxsulolar bozori tuzilma iga bog`liq. Agar tayyor mahsulotlar bozori sof raqobatli bo`lsa, unda firmaning resursga talab egiluvchanligi nomukammal raqobat sharoitiga nisbatan yuqori bo`ladi. Resursga bo`lgan talabga nima ta'sir qiladi.

Narhdan tashqari talabga qanday omillar, uning egri chizig`ini O`ngga yoki chapga surib, ta'sir qiladi? Resursga talabning narhsiz omillariga quyidagilar kiradi:

Berilgan resursdan ishlab chiqariladigan tayyor mahsulotga talabning o`zgarishi. Bunday o`zgarishlar iste'molchilar daromadining o`shishi yoki kamayishi, yangi tovarlar va yangi iste'molchilar didining paydo bo`lishi va hokazolar natijasida yuz berishi mumkin. Masalan, sog`lom hayot targ`iboti iste'molchilar talabini past kaloriyalı iste'mol maxsulolarini sotib olish tomoniga o`zgarishiga olib keldi, bu tuzilma ida ko`p miqdorda kand moddasi bo`lgan konditer mahsulotlariga

talabni kamaytirdi. Bu esa o`z navbatida ozik-ovqat tarmog`i tomonidan shakarga bo`lgan talabning kamayishiga ta'sir qildi. Boshqa resurslar narhi. Agar qandaydir boshqa resurs berilgan resursga o`rinbosar bo`lsa va uning narhi tushsa, boshqa sharoitlar bir xil bo`lganda berilgan resursga talabning pasayishiga olib keladi. Agar

ikkita bir-birini o`rnini bossa, unda ulardan birining narhini tushishi boshqasiga talabni oshiradi. Masalan, 70-yillarda neft narhining oshishi narhi oldingi darajada qolgan boshqa energoresurslarga talabning ko`payishiga olib keldi. Bir vaqtning o`zida benzina talabning kamayishi ko`zatildi. Ishlab chiqarish texnologiyasidagi o`zgarishlar. Yangi texnologiya barcha turdagi resurslarni tejashga, ularni iste'mol qilishni kamaytirishga imkon beradi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligidagi barcha resurslarga harajatlar qisqaradi. Lekin ishlab chiqarishning resurs sig`imini qisqarishi mahsulot chiqarishni kengaytirish bilan

koplanadi va talab qilinadigan resurslarning umumiy hajmi ko`payishi mumkin.

Qisqacha xulosalar.

1. Iqtisodiy resurslar o`z ichiga oladi: tabiiy (er, er osti, suv, o`rmon) resurslarni, mehnat, investitsiya (ishlab chiqarish binolari, dastgoxlar, xom ashyo, materiallar va xokazo) resurslarini, ishbilarmonlik kobilyatini. Resurslar uchun to`lov yoki baho bo`lib, mos ravishda renta, ish xaki, foiz va ishbilarmonlik daromadi hisoblanadi.

1. Alohida firma tomonidan resursga talab ularning chegaraviy daromadliligi bilan aniqlanadi. Har qanday o`zgaruvchi resursning chegaraviy daromadliligi kaytimning kamayib borishi qonuniga muvofiq asta-sekin kamayib boradi. Firma to resursning chegaraviy daromadliligi uning chegaraviy harajatidan yuqori bo`lgandan bu ikki ko`rsatkich tenglashguncha resursdan foydalanish hajmini kengaytirib boradi. Qachonki firmaning resursga talabi unga bozor talabining kichik ulushini tashkil qilsa, berilgan firma uchun chegaraviy harajatlar unga teng.

3. Firma o`ziga minimal harajatlarni ta'minlaydigan foydalaniladigan resurslar birikuvini tanlashga intiladi. Bu agar har bir resursning chegaraviy daromadliligi uning narhiga mutanosib bo`lsa, mumkin.

4. Bozor talabi berilgan resursdan foydalaniladigan barcha firma va tarmoqlarning talablari yig`indisini ifodalaydi. Resursga bozor talabi alohida firma talabi alohida firma talabiga

nisbatan kamroq egiluvchanlik yo`nalishiga ega bo`ladi. Narhga bog`liq egiluvchanlik resursning chegaraviy daromadlilikiga, o`rinbosar resurslarning mavjudligiga, firma harajatlari berilgan resursning ulushiga hamda tayyor mahsulotga narhli egiluvchanlikka bog`liq.

Tayanch iboralar

Chegaraviy daromadli, egiluvchanli, firma harajatlari, egri chiziq, korxonalar tuzilmasi, energetika resurslar.

Nazorat va muhoka uchun savollar:

1. Alohida bir firmaning resurslarga bo`lgan ehtiyoji qanday aniqlanadi?
2. Qanday qilib qo`shimcha resurslarning ishlab chiqarishga kiritilishi firmaning foydasiga ta'sir qiladi?
3. Resurslarning chegaraviy harajatlari nimalarga deyiladi?
4. Talab egiluvchanligiga nima ta'sir qiladi?
5. Narxdan tashqari talabga qanday omillar ta'sir qiladi?
6. Resurslarning chegaraviy xarajatlari deb nimaga aytiladi.
7. Firma resurslar bozorida mukammal rakobat sharoitlariga duch kelganda uning resursga bo`lgan chegaraviy xarajatlari nimaga teng bo`ladi ?

Asosiy adabiyotlar.

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso`i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.rug/textg/exhibitg/papersg/2004g/c11-3doc)
4. [http: g`g` www. Review.uz g`homeg` azticle.asp? mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
5. [http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
6. [http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)
7. [http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
15. <[http:G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm)>

8-BOB.Mehnat bozorini davlat tamonidan tartibga solish yo`nalishlari va shakllari.

8.1.Davlat tomonidan mehnat bozorini tartibga solishning asosiy yo`nalishlari

Mehnat bozorini tartibga solish davlatni sotsial-iqtisodiy jarayon tartibga soluvchi alohida sfera va shaklini taqdim etadi. Davlatni tartibga solishni bu sohasini o`rganish uni vositalari va qarashlarini ko`p qirrali ekanligini to`laroq tasavvur qilishga yo`l qo`yadi. Mehnat bozorini tartibga solish aniq sotsial-iqtisodiy

sharoitlarda bandlik darajasini mutanosib yutuqlari kasbiy strukturadagilarni ish o`rinlarini egallab turgan kasbiy strukturadagi band bo`lganlariga nisbati ishsizlik oqibatini yumshatishga qaratilgan. Ishchi kuchiga talabning kattaligi to`zilmasiga ta'sir ko`rsatuvchi davlat chora - tadbirlari - bu mavjud ish o`rinlarini qisqartirish hisobiga yangi ish o`rinlarini yaratishdir. Umumiy yo`naltirilgan ma'muriy chora tadbirkorlar ishlash va dam olish rejimini tartibga solishga olib keladi. Qonun chiqaruvchi davlatlardagi mamlakatlar - ish haftasining maksimal davomiyligini o`rnatadilar. Bu kattalik ish o`rinlarining soniga ta'sir ko`rsatada, haftaning maksimal davomiyligini qisqartirish qo`shimcha ish o`rinlarini tashkil topishiga olib keladi.

MDX mamlakatlarida sharoitida bunday choralar ma'lum darajada ehtiyotkorlikni talab qiladi, bir tomondan u ham ishlayotganlar uchun ishsizlik darajasini pasaytirishga va mavjud ishsizlikni kamaytirishga imkon beradi, ikkinchi tomondan umumiy iqtisodiyotning samaraviyligiga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin.

Aholini alohida guruhlariga o`zining ta'sirini ko`rsatuvchi, tartibga solishning ma'muriy ixtisoslashgan chora - tadbirlari orasida nogironlar uchun ish o`rinlarini chegaralashni alohida ajratib o`tishi lozim. Bu ish beruvchilarni teskari munosabatini keltirib chiqaradi, shuning uchun bunday himoyalangan ma'muriy chora - tadbirlar odatda ma'lum odamlar guruhiga ish taklif qiluvchi tadbirkorlarga iqtisodiy raqobatlantirish ta'siri bilan to`ldiriladi. Bu avvalambor soliq imtiyozi va subsidiyalar to`lashdir.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishni umumiy iqtisodiy yagona-tadbirlari orasida quyidagilarni ajratish mumkin:

- Korxonani ochish uchun yordam.
- Ishlab chiqarishni kengaytirish uchun davlat subsidiyasi.
- Yangi davlat korxonalarini ochish.
- Iqtisodiyotni pasayishi davrida davlatni sanoat ishlab chiqarish qonunlarini taqdim etish.
- Jamoa ishlarini tashkillashtirish.

Ixtisoslashtirilgan iqtisodiy chora - tadbirlar qatorida alohida e'tibor nogironlar uchun tashkilotlarni yaratib berishga qaratilgan.

Bunday tashkilotlarning raqobatbardoshligi kamroq, shuning uchun davlat tomonidan moliyaviy yordamga muhtoj.

Jamoa ishlarini tashkillashtirish - mehnat bozorida o`zini amalda qo`llanilmaganlar uchun vaqtinchalik ish o`rinlarini yaratish usulidir.

Davlat ishchi kuchi taklifini to`zilishi va kattaligini tartibga solishni iqtisodiy vositalariga ega. Soliqlar dastagi ishchi kuchi taklifini rag`batlantirishga yoki chegaralashga imkoniyat yaratadi. Ishchi kuchi taklifini rag`batlantirishga yoki chegaralashga imkoniyat yaratib beradigan soliqlar dastagi o`zi bir guruhni ifodalaydi, qaysiki uni ham iqtisodiy ham ma'muriy xarakterlash mumkin. Kishining ishlayotgan joylari soniga qarab oshuvchi daromad solig`ining stavkasi ish bilan

band bo`lganlar tomonidan ish o`rinlariga bo`lgan talabni pasaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Taklifni to`zilishini tartibga soluvchi iqtisodiy chora-

tadbirlarga bandlik fondi hisobidan aholini qayta tayyorlash tashkiloti kiradi. Ish haqiga ta'sirni talab va taklifni ma'lum darajada tartibga solishni umumiy iqtisodiy usuli sifatida qarash mumkin. Ishchi kuchi taklifiga ta'sir ko`rsatish aniq, chunki ish hiqining yuqoriligi ko`proq mehnatni ishlatish sohasini hamda bir necha joyda ishlashga intilishni aniqlaydi.

Boshqa tomondan davlat ish haqi doirasida aniq siyosatni olib borishi yoki qo'llab-quvvatlashi ishchi kuchi o'sishi va talab strukturasi ta'sir qilishi mumkin. Uning aralashuvi ma'muriy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin. Ish vaqtining davomiyligiga ta'siri va ish vaqtining birligiga to'lov odatda ma'muriy xarakter kasb etadi, ko'pchilik rivojlangan davlatlarda ish haftasini maksimal davomiyligi va minimal ish haqini reglamentlash qiladilar. Shunday tarzda MDX mamlakatlarida bandlik sohasidagi davlat siyosati ish haqini tartibga solish, yangi ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantirish va tadbirkorlikni rivojlantirish, ishsizliklarga o'z ishlarini tashkil etishlari uchun yordam ko'rsatish, nogironlar bandligini himoyalovchi tashkilotlar tarmoqlarini, ishchilarini etkazib beradigan tashkilotni, jamoa ishlari tashkilotini to'zish, ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lashni o'z ichiga oladi. Bo'larning hammasi nazariyada, amaliyotda esa tartibga solish instrumentlari yoki amal qilmaydi yoki kam effektidir. Rivojlanishning bu bosqichida MDX mamlakatlarida uchun bandlik jarayonlarini faqatgina mehnat bozori va raqobat orqali tartibga solish mexanizimiga qayta yo'naltirish befovdadir. Bunday mehanizm ish haqini yashash minimumidan juda pastligi dam olish va sog'liqni tiklashni, turar joy va transport qiymatliligi, ishchi kuchini erkin ko'chishini qiyinlashtirishi sababli effektiv ishlay olmaydi. Oxirgi vaqtda aholini yashash sifati darajasini aniqlovchi MDX mamlakatlarida iqtisodiyotini o'sishini hal qiluvchi olish bo'lib hisoblanuvchi bandlik va jamoa tashkilotiga etarliga baho berilmagan. Makroiqtisodiy jarayonlarni tartibga solish mexanizmini integral bo'lagi ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni echishni aktiv vositasi sifatida bandlikni roliga ham etarlicha baho berilmagan. Bandlik siyosati MDX mamlakatlarida ni ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi va islohatlar strategiyasiga etarlicha kiritilmagan va uning tadbiriq etish choralari kuchsiz amalga oshgan. Shuning uchun 1992-1999 yillarda bandlik jarayonlari faqatgina katalizator bo'libgina qolmay xuddi shunday islohatlar tormog'i ham bo'lgan. Bandlik siyosatini asossizligini mehnat bozoridagi ko'rsatkichlardan biri bo'lgan ishsizlikda ko'rish mumkin. U oxirgi sakkiz yil davomida deyarli 3 barobarga oshgan. Buni grafikda ko'rish mumkin. Mehnat bozoriga ichki ta'sir etuvchi omillar xilma-xilligi va ijtimoiy nuqtai nazardan ahamiyatga molikligi uni yuqori darajada boshqarishni talab kilinadi. O'zbekistondagi xozirgi kungi dolzarb muammo bu bandlik sohasida islohotlarni amalga oshiruvchi tizimni yaratishdir. Va bu borada maolum ishlar bajarilgan deyish mumkin. Bandlik to'g'risida qonun qabo'l kilindi, mehnat birjalari to'zilmoqda, ishsizlarni ro'yxatdan o'tkazish boshlandi Lekin bu faqat boshlanishdir. Albatta bu muammoni hal etishda rivojlangan mamlakatlar sinovdan o'tgan tajribalariga murojaat etish lozim.

.Davlatni tarttibga solish asosiy yo'nalishlari.

Mehnat bozorini tartibga solish 4 xil asosiy yo'nalish bilan olib boriladi. Birinchidan bandlikni o'sishini rag'batlantirish va davlat sektorida ishchi o'rinlarni ko'paytirish dasturi. Ikkinchidan ishchi kuchini tayyorlash va qayta tayyorlash dasturi. Uchinchidan ishchilarni ishga kirish erdamidagi dasturi. Bundan tashqari davlat ishsizlarni ijtimoiy himoyalash dasto'rini yaratadi, ya'ni ishsizlikdan nafaqa uchun mablag' ajratadi. Bu programmaga amal qilingan xolda AQShda davlat sektorida yuz minglab ish o'rinlari ochildi (jamoat hizmati,

ta'lim, tibbiy xizmat, kommunal ho`jalik bundan tashqari qurilish va tamirlash sohalorida). Va oqibatda 70 yillar oxirlariga kelib ishsizlik darajasi suniy ravishda 0,8%ga tushirildi. AQShning ishga joylash xizmati 2500 agentga ega va bu agentlar ishsizlarni ro`yxatga olish, ishsizlarga loyiq ish joylari topish va ishga joylashmochi bo`lganlarni testlardan o`tkazish bilan shug`ullanadilar. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash esa AQShda o`rta va oliy ta'lim muassasalari, o`quv kurslari va xususiy korporatsiyalar malaka oshirish markazlari faoliyat ko`rsatadi. Yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda davlat sektori nisbatan pastrok rivojlangan.

8.2 Mehnat bozorini tartibga solishning kontseptual asoslari.

Mehnat bozorida davlatni islohotlarini kontseptual asosi bo`lishini ko`p yillar (70-yillargacha) aktiv davlat siyosati tarafdorlari (keynschilar va institudonamistlar) yoklab kelishar edi. 80-90 yillarga kelib esa g`arbdagi iqtisodiy islohotlar shu jumladan mehnat bozridagi islohotlar o`zlariga talab-taklif iqtisodiyotchilarining fikrlarini qamrab ola boshladi. Bo`lar davlatni iqtisodiyotga aralashuvini cheklash va ishsizlikka odatiy va mukarrar xol sifatida qarash kabilardir, chunki ishsizlik insonning o`ziga bog`liq bo`lgan narasidir. Bu kontseptsiyaga asoslangan xolda AQSh hukumati 80-yillarda mehnat bilan ta`minlash dasturlariga federal harajatlarni kamaytirdi. Bozor iqtisodiyotidagi mamlakat uchun mehnat bozorini tartibga solish ishsizlik va ish xaki o`rtasidagi bog`liqlik orqali amalga oshadi. Bu erda gap Filipp egri chizig`i haqida ketmokda. Bu egri chiziq yuqoridagi ikki faktorning chiziqsiz bog`liqligini ko`rsatadi. Agar ish xaki va narhlarning oshishi bir xil nisbatda deb faraz kilsak bu ko`rsatkichni bandlik va Narh-navo oshish surati orasidagi bog`liqlik bilan ham ifodalash mumkin. Filippning egri chizig`i bizga ikki variantni tavsiya etadi. Yuqori bandlik va maksimal iqtisodiy o`shish lekin narhning tez oshish xolati, yoki barkaror narhlar lekin yuqori miqdorda ishsizlik xolati. Ko`p yillar Filippning egri chizig`i AQSh va Evropa davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy boshqarish asosi bo`lib keldi. Ko`pgina g`arb iqtisodchilari xozir ham ish xaki va narhlar bir yo`nalishda ishsizlik bilan esa har xil yo`nalishli harakat mavjudligini eotirof etadilar. Ammo ishsizlik va inflyatsiya teskari yo`nalishli emas balki tug`ri yo`nalishli bo`lganligi va ishsizlikning o`shishi bilan narhlarning ham o`shishiga ko`pgina misollar keltirish mumkin. Bu esa Filipp egri chizig`ining asossizligi haqida tankid kelib chiqishiga sabab bo`lmoqda.

8.3 Ishchi kuchi bozorini bilvosita tartibga solish.

Ko`rsatilgan yo`nalishlar davlatni mehnat bozoriga ta'siri vositasini hammasi emas. Bo`lar bilan bir katorda ishchi kuchini egri boshqarish turlari mavjud. Bo`larga soliq, pul-kredit, va amortizatsiya siyosatlar misol bo`la oladi. Bundan tashqari mehnat bozoriga ijtimoiy mehnatni himoyalash, mehnat aloqalari, grajdanlarning teng huquqlari qonunlar ham ta'sir qiladi. Masalan AQShda bu kabi qonunlar 30-yillarda qabo`l qilingan. Ishchi kuchi bozorini egri tartibga solish choralari ayni vaqtda

umumiqtisodiy boshqarish usullariga kiradi, konoyunkturaga ta'sir qilish orqali bandlik va ishsizlikning dinamikasiga ta'sir qiladi. Xulosa qilib aytganda davlatning mehnat bozorini boshqarishi bir talay mamuriy, iqtisodiy, qonunchilik, tashkiliy va boshqa usullarni talab qiladi.

8.4 Mehnat birjalari va xususiy vositachi firmalar.

Mehnat birjalari mehnat bozorini tartibga solishda ho`jalik mexanizmini asosiy tuzilma i hisoblanadi. U ish kuchi bozorida vositachilik vazifasini bajaruvchi alohida bir tashkilotdir. Ko`pgina davlatlarda mehnat birjalari davlat tasarrufida bo`ladi va mehnat vazirligi yoki unga aloqador tashkilot tarafidan boshqariladi. Mehnat birjalarini faoliyatirig asosiy yo`nalishlari

(vazifalari):

Ishsizlarni ro`yxatga olish

Ish (vakansiya) joylarini ro`yxatga olish

Ishlash istagida bo`lgan ishsizlarni ish bilan ta'minlash

Mehnat bozori konoyunkturasi o`rganish va u xakda ma'lumotlar to`plami

Ishga kirishni istovchilarni testlardan o`tkazish

Professional yo`naltirish va professional qayta tayyorlash

Nafaqalarni to`lash

Shuni aytib o`tish kerakki xozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda fukarolarning ko`pchilik qismi ishga joylashishda mehnat birjasiga nisbatan ko`prok xususiy vositachilik agentliklari va korxonalarni kadr hizmatlari murojaat qiladilar. Dunyodagi eng katta ishga joylash hizmatlarini ko`rsatuvchi firma Makpauer turli dunyo mamlakatlarida 1350 o`z bo`limlariga ega bo`lib yilda 700 ming kishini ishga joylaydi

va 300 ming firmaga hizmat ko`rsatadi. Bu bilan bir katorda ko`pgina mamlakatlarda mehnat birjalari faoliyati nafaqalarni to`lash, ishga joylash, qayta tayyorlash ko`zga tashalanarlidir. AQShda bu kabi yordamlar yiliga 6-8 mln. kishilarga ko`rsatiladi.

Ko`pgina davlatlar qonunchiligi ishsizlik nafaqasi haqida kat'iy shartlar keltiradi. AQShda nafaqa olishning eng o`zoq muddati 26 xafta (baozi xollarda yana 13 xaftaga cho`zdirilishi mumkin), xaftali nafaqa (har xil shtatlarda bu ko`rsatkich fakrlidir) 1992 yilda 170 dollarni tashkil etgan. Xozirgi kunda g`arb tajribasi kundan-kunga ortmokda va ish kuchi banklari deb nomlangan dastur amalda qo`llanilmoqda. AQShda bu tizim mehnat birjasi va ishga joylash agentliklari orqali tashkil qilingan va AQShning mehnat vazirligi tarafidan boshqariladi. Bunday bankning kompyuter markaziga ish joylari va ishchi kuchi takliflari haqidagi axborotlar yig`iladi. Bu axborotlar tadbirkorlarga va ishsizlarga tarkatiladi.

Murakkab tizimlarda esa mansabga layokatlarini o`lchash va solishtirish EXMga topshiriladi. AQShda bunday ishchi kuchi banklari 300 dan oshik va butun AQShni qamrab olgandir. Bundan tashqari umummilliy ishchi kuchi banklari ham mavjud. Ular asosan yuqori malakali kadrlarga hizmat qiladi. G`arbda ishsizlarni sug`urtalashning turli usullari taklif qilinmoqda. Bo`lardan biri, masalan iqtisodiy konoyunkturaning nomutanosib bo`lgan vaqtlarda tadbirkorlar o`z ishchilarini ishdan bushatmaydilar balki ish vaqtlarini qisqartiradilar. Bu xolatda ishchiga ish xaqining bir qismini (ishlamagan soatdagi ish xaqini) davlat to`laydi. Bunday moliyaviy yordam bo`lsa ishsizlarga to`lik ishsizlik nafaqalarini

to'lashga nisbatan ancha kam mablag` talab qiladi. Ayni shunday yangiliklar AQShning Kaliforniya, Arizona, Oregon va Washington shtatlarida qo'llanilgandir. Ko'pgina iqtisodchilarning fikrlariga ko'ra ishsizlik va boshqa ishchi kuchi bozorida nomutanosibliklarni yumshatish faqatgina turli vositalarni kombinatsiyasi bilan amalga oshadi. Bo'lar iqtisodiy o'sishni muvofiqlashtirish, ish xaftasini qisqartirish, kadrlarni qayta tayyorlashning samarali tizimini yaratish. Bozor iqtisodiyotida barcha turdagi resurslarning narhlari tayyor mahsulot Narhlari singari talab va taklif o'zaro ta'siri orqali vujudga keladi.

Qisqacha xulosalar.

1. Davlatni mehnat bozorini tartibga solishda asosiy o'rni kontseptual yo'nalishini ajratish mumkin. Ish bilan bandlikni rag'batlantirish va ish o'rinlarini ko'paytirish. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturi.
2. Ish kuchini ishga joylashtirishga ko'maklashish dasturi. Ishsizlikni ijtimoiy bozorida faoliyatini asosini iqtisodni rivojlantirish bunga Kenschilarni, 80 yillardan esa klassiklar maktabini nazariyasi tashkil etgan.
3. Ishchi kuchi bozorini egri tartibga solish choralari ayni vaqtda umumiy iqtisodiy boshqarish usullariga kiradi, konoyunkturaga ta'sir qilish orqali bandlik va ishsizlikning dinamikasiga ta'sir qiladi. Xulosa qilib aytganda davlatning mehnat bozorini boshqarishi bir talay mamuriy, iqtisodiy, qonunchilik, tashkiliy va boshqa usullarni talab qiladi.
4. Bozor iqtisodiyotida barcha turdagi resurslarning narhlari tayyor mahsulot Narhlari singari talab va taklif o'zaro ta'siri orqali vujudga keladi.

Tayanch iboralar

Mehnatni rag'batlantirish, ishsizlikni sug'urtalash. Kadrlarni tayyorlash, Mehnatni tartibga solishni kontseptsiyasi. Fillip egri chizig'i. Ijtimoiy ta'minlash. Birja faoliyati. Vositachi agentlik.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlatlarla qanday yo'nalishlar mavjud
2. Davlatni tartibga solishning yo'nalishlari qaysilar?
3. Ishchi kuchi bozorini egri tartibga solish choralari ayni vaqtda qanday boshqarish usullariga kiradi?
4. Mehnat birjalari, mehnat bozorini tartibga solishda ho'jalik mehanizmini qanday tuzilmasi hisoblanadi?
5. Jamoa ishlarini tashkillashtirish kanday ish o'rinlarini yaratish usuli.
6. Mehnat bozorini tartibga solishga nimalar o'rtasidagi bog'liklik orkali amalga oshiriladi.
7. Mehnat bozoriga ichki ta'sir etuvchi omillar kaysilar ?
8. Davlatning mehnat bozorini boshqarish kanday usullarini talab kiladi ?

Asosiy adabiyotlar

- 1.O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
- 2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
- 3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
- 9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
- 10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

- 1.WWW. economyta - culty. uz.
- 2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
- 3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.ru](http://www.informika.ru)
g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc
- 4.[http: g`g` www. Review.uz](http://www.Review.uz) g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177
- 5.[http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
- 6.[http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm)
- 7.[http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)

8.<<http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>>

9-BOB. Davlat byudjeti

9.1.Davlat byudjeti ahamiyati va byudjet operatsiyalari turlari

1.Davlat byudjeti har yili yuqori qonunchilik bilan tasdiqlanuvchi va qonun kuchiga ega davlatning asosiy moliyaviy rejasidir. Davlat byudjeti o`zida markazlashgan pul vositalari fondini va milliy daromadlar taqsimotini ifodalaydi. Davlat byudjeti muhim ahamiyatga ega bo`lib, ko`p davlatlar iqtisodiyotida katta o`rin tutadi va hukumat byudjet ustidan nazoratga ega. Davlat byudjeti rivojlangan chet davlatlarda qo`yidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- 1.Milliy daromadni qayta taqsimoti ;
- 2)Davlat nazorati va iqtisodiyotni stimullashtiradi;
- 3)Ijtimoiy siyosatni moliyaviy ta'minlanishi;
- 4)Markazlashgan pul vositalaridan foydalanishni nazorat qilish;

Byudjet operatsiyalarini xarakteriga ko`ra qo`yidagi 6 asosiy guruhga bo`lish mumkin:

- 1.To`lov tizimi. Byudjet muomalari byudjetga mablag`lar tushumini yoki byudjetdan ularni to`lovini anglatadi. Ba'zi mamlakatlarda tushumlar (Q)belgisi, to`lovlar esa (-) belgisi bilan belgilanadi.

2.Qoplanadigan - qoplanmaydigan muammolar. To'lovning sharnomaviy majburiyati ro'y berganda to'lov qoplanadigan hisoblanadi.

3.Ta'minlanadigan - ta'minlanmaydigan muammolar. Tovar va xizmatlar o'rniga olib kelinsa yoki teskarisi bo'lsa to'lanmagan mablag'lar to'langan hisoblanadi.

4.Joriy kapital muammolari. Joriydan farqli ravishda kapital muammolari ishlab chiqarish jarayonida 1 yildan ortiq muddatda foydalanishni mumkin bo'lgan tovarlarning xaridi yoki sotuvidir

5.Moliyaviy aktivlar, moliyaviy passivlar. M-A hukumat oldida kimningdir majburiyatlari bo'lsa, M. passivlar hukumatning biror shaxsga bo'lgan majburiyatlari.

6.Davlat siyosati maqsadidagi muammolar - likvidlikni boshqarish maqsadidagi muomalalardir. Ko'p hollarda davlat xarajatlari davlatning siyosatini muayyan maqsadlariga erishish maqsadida amalga oshiriladi. (xavfsizlikni ta'minlash aholi salomatligini asrash va boshqalar) Lekin aniq hollarda ular likvidlikni tartibga solish vositasi bo'lib qolishi mumkin. Davlat qarzlarini moliyalashtirish maqsadlarida davlat tomonidan xazina vekselarini chiqarish yo'li bilan pul likvidligi tartibga solinadi.

9.2.Byudjet kompozitsiyasi

2.Har 1 mamlakatda byudjet tushunchasi turlichadir. Biroq MVF tavsiya qilgan uslubga binoan har qanday byudjetni qo'yidagicha tasniflash mumkinki ularni barchasini qo'yidagi guruhlardan biriga kiritish mumkin bo'lsin - tushumlar, grantlar, xarajatlar, kreditlar, minus subsidiyalar, moliyalashtirish.

1-Jadval

Hukumat operatsiyalari

Jami tushumlar va grantlar

Jami tushumlar

Joriy tushumlar

Soliqdan tushumlar: Tushum, foyda va kapital o'sishiga soliq Ijtimoiy sug'urta to'lovlari.

Ish haqi fondi va ishchi kuchiga soliq Mulk solig'i Tovar va xizmatlarga ichki soliq,

Tashqi savdo va kelishuvlar solig'i Boshqa soliqlar Soliqdan tashqari tushumlar

Tadbirkorlik va mulkdan tushumlar Ma'muriy yig'imlar va to'lovlar Penya va jarimalar

Hukumat pensiya fondiga to'lovlar Boshqa soliqdan tashqari tushumlar Kapital

tushumlari Asosiy fondlar Zahiralar savdosi Er va eskirmaydigan aktivlar savdosi

Grantlar Chetdan keluvchi Milliy hukumatni boshqa jabhalaridan Halqaro

tashkilotlar tomonidan Halqaro tashkilotlar shtab-

kvartiralar tomonidan

2.Barcha chiqimlar va kreditlar tashqari savdodan Barcha chiqimlar Joriy xarajatlar:

Tovar va xizmatlar xarajatlari Ish haqi Ish beruvchilar vzoislari Foiz to'lovlari: mamlakat ichkarisiga Chet elga Savdodan tashqari barcha kreditlar: Mamlakat ichiga

Boshqa davlatga

Umumiy taqchillik Barcha moliyalashtirish Ichki moliyalashtiri Hukumatning boshqa

tomonidan Pul vositalari orqali Depozit qabo'l qiluvchi banklar tomonidan Boshqa ichki

moliyalashtirish Tashqi moliyalashtirish Halqaro rivojlanish institutlari tomonidan Tashqi

hukumatlar tomonidan Chet eldan olingan boshqa qarzlar hisobidan zahiradagi qimmatli

qog`ozlar va naqd depozitlarni ayirboshlash orqali Byudjet xarajatlariga joriy va kapital xarajatlarni moliyalashtirish uchun sarflanadigan va qoplanmaydigan xarajatlarni kiradi. Davlat xarajatlari davlat kreditlaridan shartnomaviy majburiyatlarga bo`ysunmasligi bilan farq qiladi. Halqaro klassifikatsiyaga asosan xarajatlarni joriy va kapitalga ajratiladi. Joriy xarajatlarga davlat ishlarida ishlovchilar uchun ish haqi to`lovlari, ijtimoiy pensiya fondlariga to`lovlar, ichki va tashqi qarzlarni fozlariga to`lovlar, subsidiyalar va transfert to`lovlari kiradi. Joriy byudjet xarajatlariga davlat tomonidan ishchilar uchun sug`urta va pensiya fondlariga ajratmalar ham hisoblanadi. O`tish iqtisodiyotidagi ayrim davlatlarda subsidiya va joriy (xarajatlarni) o`tkazmalar joriy xarajatlarni asosiy qismini tashkil etadi.

Qaytarilmaydigan va qoplanmaydigan xarajatlarni xususiy va davlat korxonalariga kiritiluvchi subsidiyalar ko`rinishida namoyon bo`ladi.

Davlat ichidagi muammolar markazlashgan hukumat mahalliy jamoat organizatsiyalariga soliq tushumlarini qayta taqsimoti, davlat qo`llab-quvvatlash kerak hisoblaydigan alohida jamiyat a'zolari, yordamida muhtoj shaxslar uchun xizmat qiladi. Tashqi o`tkazmalar chet el hukumatlariga, halqaro tashkilotlarga bo`lishi mumkin. (masalan, ustav kapitaliga ajratmalar yoki yillik a'zolik xarajatlari) Kapital xarajatlari ishlab chiqarish vositalari, qimmatli qog`ozlar, er, ichki va tashqi kapital transfertlariga erishish uchun qilingan chiqimlardan tashkil topadi. Byudjet kapital xarajatlari ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi va

qonunchilik bilan belgilab qo`yilgan qiymatdan ortiqcha qoldiqqa ega bo`lgan, 1 yildan ortiq xizmat qiluvchi asosiy fondlarni sotib olish chiqimlariga aytiladi. Davlat byudjet hisobiga strategik materiallarni zahira qiladi, kutilmagan holatlarni oldini olish va ta'minlash, tabiiy qazilmalar, er, o`rmon, ichki suv zahiralarni asrash uchun xarajatlarni qiladi va bu kapital xarajatlari hisoblanadi.

Nihoyat, davlat kapital transfertlarini mamlakat ichiga va chetga asosiy fondlarni asosi uchun sarflanish mumkin. Masalan, hukumat transfertlarni yo`l, maktab, shifoxona, ko`priklar qurilish uchun mahalliy byudjetlarga o`tkazilishi mumkin.

To`lovdan tashqari kreditlar - chiqimlarni bo`limi. U davlat siyosati maqsadida (likvidlikni boshqarmaslik) hukumat organlari tomonidan ajratiluvchi yalpi kreditlardir. Kredit tushunchasiga qarzlarni, hukumat tomonidan berilgan, ega bo`lingan aksiyalar kiradi. Aktsiya foyda keltirgan taqdirda byudjetni daromadlar qismida o`z ifodasini topadi. Davlat kreditlarni moliyaviy natijalarga erishish uchun emas, balki jamiyat uchun muhim bo`lgan masalalar echimi uchun, uy-joy qurilishi, urush va aloqlar oqibatini yo`qotish, tez foyda beruvchi loyihalarni moliyalashtirish uchun beradi. Agar davlat qisman majburiyatli bo`lsa, barcha hukumat to`lovlari ushbu bo`limga kiritiladi.

1 chi jadvaldan ma'lumki, kirimlar joriy va kapital bo`lishi mumkin.

Joriy daromadlar o`z ichiga soliqlarni yig`indan tushgan va soliqsiz kirimlarni oladi.

Soliqlar - jismoniy va yuridik shaxslarning majburiy to`lovlari hisoblanib (ular belgilangan vaqtda va qonunchilikka asosan davlat ruxsati bilan x-tashkil topgan. yu.sh., t.sh.). Soliqlar jamoat ehtiyojlarini qoplash uchun yig`im olinadigan qaytarilmaydigan va to`lanmaydigan mablag`dir. Hozirda soliqlar aholi daromadining 40% gacha olinadi, 2jahan urushi oxirlarida 12-20 % ni tashkil etgan bo`lsa, hozirda YaMM

tarkibida soliqlar hissasi 18 dan 30-50% ga o'sadi. Zamonaviy soliq tizimi yakka soliqlar va to'lovlar bilan ifodalanadi. Soliqlar yana alohida ko'zdan o'tkaziladi. Byudjet nosoliq daromadlari o'z ichiga davlat faoliyatidan keluvchi foydani oladi. O'z vakolatidan kelib chiqib davlat aksiyalar uchun dividend, davlat eri ijarasi uchun renta, davlat kapitali kiritilgani uchun foizlar undirishi mumkin. Ma'muriy yig'imlar va vzoslar o'z ichiga davlat mulkini sotish

(ko'riksionlardan o'rmonlarni) kabi turli faoliyat turlari orqali yig'iladigan mablag'larni oladi. Barcha jarimalar vaqtida to'lanmagan soliqlarga qo'shiladigan jarima va peniyalar bo'lib, bu modda tufayli ko'pgina davlatlar byudjeti foyda ko'radi. Markaziy hukumat pensiya fondiga vzoslar davlat xodimlari yoki mahalliy hukumat tomonidan byudjet daromadlari deb tan olinadi. Kapital daromadlari o'z ichiga davlat asosiy fondlarini - binolar, asBOB.- uskunalar, strategik materiallar zahirasini, ko'tilmagan holatlarga ta'sir qilmaydigan zahiralarni, erni, o'rmon, er osti boyliklari, tabiiy resurslarni sotish orqali keladigan daromadni oladi. Grantlar daromadlarni 1 qismi hisoblanib, qaytarib berish shartisiz halqaro organizatsiyalar yoki chet davlatlar hukumati tomonidan byudjetga kiritilgan daromaddir. Agar grantlar ishlab chiqarish vositalari sotib olish uchun belgilangan bo'lsa, bu kapital qo'yilma hisoblanadi. Barcha boshqa grantlar qarzlardan olingan summani shartnomaviy majburiyat bo'yicha qaytarish sharti yo'qligi bilan ajralib turadi. Ko'pincha grantlar chetdan keladi, chet davlatlar yoki halqaro tashkilotlar tomonidan chet valyutada yoki milliy valyutada yueriladi. Markaziy hukumat mahalliy hukumatdan qaytarilmaydigan ajratmalar olishi mumkin va bu grant hisoblanadi.

9.3. Byudjet taqchilligi tushunchasi. Umumiy taqchillik.

Davlat byudjeti balans usuliga asosan to'ziladi, unda daromadlar va xarajatlar teng bo'lishi kerak. Taqchillik yoki ortiqchalik. Hajmi qanday xarajatlar taqchillikni keltirib chiqarishi va qaysi daromad turlari moliyalashtiradi degan savolga javob topishiga bog'liq. To'lov balansiga asosan daromadlarni yuqorida, xarajatlarni pastda qoldirib chiziq tortish masalani echimidir. Soliq tushumlarining betuxtov o'sishiga qaramasdan etakchi chet el davlatlarida xarajatlarning daromadlar ustidan doimiy o'sishi qoidaviy hisoblanadi, ya'ni byudjetda doimiy taqchillik juda kam hollarda, alohida yillar uchun ayrim davlatlarda ijobiy qoldiq mavjud bo'ladi. Byudjetning standartlashtirilgan tasvirida, XVF tomonidan ishlatiladigan defitsit qo'yidagicha aniqlanadi: Defitsit q (daromadQgrantlar)- (xarajatlarQkreditlar-to'lovlar) ortiqchaligi agar defitsit bo'lsa manfiy son bilan (musbat bo'lsa) ortiqchalik bo'lsa musbat bilan ko'rsatiladi. Defitsit G' ortiqchalik moliyalashtirishga teskari belgi bilan teng, misol uchun - 250 mln. byudjet defitsitida, moliyalashtirish Q250 mln. ni tashkil etadi. Defitsitni aniqlash amaliyoti turli davlatlarda qattiq farq qiladi. Masalan, davlatning xazina veksellari sotuvi davlatning krediti hisoblanishi mumkin va byudjet chizig'idan yuqorida «kreditlar ayruv to'lovlar» moddasiga kiritiladi va byudjet chizig'idan pastda moddasida moliyalashtiriladi. Chet eldan hukumatlaro kreditlar olishi ham bir xil mamlakatlarda defitsitni qisqartiruvchi, daromadlar moddasi hisoblanadi, boshqalarida esa defitsitni moliyalovchi

hisoblanadi. Kreditlar bo'yicha foiz to'lovlari xuddi hozirgi kundagiday, ma'lum mamlakatda qabòl qilinan metodlogiyalarning xarajatlar qismining kapital operatsiyalariga bog'liq bo'lishi mumkin. Byudjetning analitik tahlilini ta'minlash va uni bashoratlash uchun uni dastlab standart ko'rinishiga keltirish kerak. Alohida davlatlarda qabòl qilingan uslublar orasidagi tafovut asosan u yoki bu byudjet tushumlarini daromad yoki moliyalashtirish qaysi bo'limiga tegishligi munosabati bilan vujudga keladi. Byudjet defitsitining eng ko'p uchraydigan boshqa kontseptsiyalari qo'yidagilardir:

Kamomad defitsit - bu to'lov foizlarini davlat qarzlarini bo'yicha xarajatlar bo'limidan moliyalashtirish bo'limiga o'tkazish yo'li bilan amalga oshirishga hisoblangan defitsitdir. Tulov foizlari moliyalashtirish bo'limida bo'lishi kerak deb hisoblanadi, chunki ularni to'lash davlat byudjetini kredit vositalari hisobiga moliyalashtirish imkonini beradi. Aks holda davlatning qimmatbaho qog'ozlariga hech kim egalik qilmagan bo'lardi. Dastlabki defitsit - bu davlat qarzlarini bo'yicha oldingi yilda yuzaga kelgan foizlar byudjetiga ta'sir ko'rsatishni bartaraf etish maqsadida shakllangan to'lov foizlaridan mustasno faqat joriy yildagi fiskal (moliyaviy) ahvolni baholashga xizmat qiladigan defitsitdir. Ichki va tashqi defitsit - bu alohida xukumat operatsiyalari bo'yicha davlatning ichida va chet davlatlar bilan munosabatini aks ettiradigan defitsit. Agar xukumat chet davlatlar bilan kredit olish yoki kredit berish, shuningdek grant yoki investitsiyalardan foyda olish bilan bog'liq yirik operatsiyalarni amalga oshiradigan bo'lsa, unda odatda tahliliy maqsadlarda hukumatning ichki va halqaro operatsiyalarning alohida byudjetlari to'zib chiqiladi. O'shanda hukumatning faqatgina ichki operatsiyalar byudjetidan ichki kreditga bo'lgan talab va pul massasining oshishiga ta'sir qilishini aks ettiradigan tahlilni yuzaga keltirish uchun foydalaniladi. Halqaro operatsiyalar byudjetini to'zishni engillashtirish uchun ko'pgina rivojlanmagan davlatlar rezident va norazidentlarga tegishli bo'lgan daromad va xarajatlarni alohida qayd etadilar. Bunday byudjetning eng oson yo'l bilan hisoblanishi qo'yidagi sxemada ko'rsatilgan:

Chet eldan kelgan daromadning chet el grantlari - chet el to'lovlari
- joriy chet elga pul o'tkazmalari - chet elga kapital o'tkazmalar - chet el qarzlarini minus to'lovlari - va boshqa chet el xarajatlarning tashqi defitsit: chet eldan moliyalashtirish ortiqchaligi (profitsiti). Byudjet defitsitini moliyalashtirish - bu ijobiy saldo natijasida yuzaga kelgan byudjet defitsit yoki resurslarni taqsimlashni qoplash bilan bog'liq bo'lgan xukumat xatti-xarakatlari. Byudjet chizig'idan yuqorida bo'lgan barcha moddalardan farqli o'laroq moliyalashtirish likvidlikni boshqarish maqsadida amalga oshiriladigan davlat passiv va aktivni o'z ichiga oladi, davlat dasturlarini amalga oshirish bundan mustasno.

Yuqorida aytib o'tilganidek, moliyalashtirish byudjetning defitsiti yoki profitsitiga teskari ishora bilan bog'liq bo'lishi kerak. Moliyalashtirish hukumat tomonidan qabòl qilingan qarzlar qiymatiga minus davlat oldingi qarzlariga (amortizator) minus likvidlikni boshqarish maqsadida davlat tomonidan beriladigan sof kreditlar qo'shuv davlat kassalardagi naqd pul zahirasini qisqartirishga teng. Qarzning asosiy qismining amortizatsiyasigina moliyalashtirishga kiritiladi, qarzlar bo'yicha foiz to'lovlari esa byudjetning xarajatlar qismiga tegishli hisoblanadi.

Ba'zi davlatlarda xukumat depozitlarni qabo`l qilib bank faktori funktsiyasi qisman bajaradi. Bunday holatda bunday denozitlar byudjet defitsitini moliyalashtirish maqsadida ular xukumatining bank sistemasi oldidagi qarz sifatida ko`rsatiladi.

Moliyalashtirish davlatning ichki manbalari va chet eldan kelishi mumkin. Ichki moliyalashtirish maqsadida qarzlar markaziy hukumat tomonidan (boshqa tarkibiy) xukumatlarning boshqa qisimlaridan olinishi mumkin.

Bir qator davlatlarda xukumat qonuni bo`yicha odatda moliya vazirligiga bo`ysungan bo`lgan markaziy bank ustidan nazoratga ega bo`lganligi uchun, byudjet pul vositalarini moliyaviy organlardan qarzga

olishi mumkin. Buni u to`g`ridan - to`g`ri qarz olish yoki markaziy bankdagi o`zining denozitlarini qisqartirish hisobidan amalga oshiriladi. Oltinning narxi yoki valyuta kursining o`zgarishi sababli yuzaga kelgan markaziy bankning realizatsiya qilinmagan foydasining davlat byudjetiga o`tkazmalari, bank tizimini oldidagi qarzlar hisoblanadi. Hattoki hukumat oldida ushbu qarzlarni to`lash bilan bog`liq majburiyatlar yuzaga kelmagan ham. Biroq markaziy bankning oltin yoki chet el valyutasi oldi-sottidan oladigan foydasidan byudjetga o`tkazmalari moliyaviy modda emas, balki byudjet daromadi hisoblanadi.

Ko`pgina xukumat bank

sistemasidan qimmatbaho qog`ozlarni chiqarish yo`li bilan qarz oladi. Ushbu qimmatli qog`ozlar banklar orasida jalb qiluvchi foizlarda beriladi yoki likvidlikni boshqarish maqsadida tijorat banklarida saqlanayotgan depozitlarni qisqartirish yo`li bilan ham davlat qarz olishi mumkin. Byudjet defitsitini ichki moliyalashtirish boshqa manbalar xisobiga ham amalga oshirish mumkin. Bo`lar dalat ichidagi turli tashkilotlar bo`lib, davlat qarz - majburiyatlarini sotib oladi va ushlab turadi. Ular sug`urta fondlari, pensiya fondlari, sanoat tashkilotlari va xususiy shaxsdir.

Tushunarli bo`lishi uchun byudjet defitsitini tashqi moliyalashtirish norezidentlardan olingan yangi kreditlarni berish va ularni to`lashning turtiligi kabi aniqlanadigan hohlagan sof moliyalashtirishga taaluqli bo`ladilar. Ularga halqaro rivojlantirish institutlari - Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot Banki vaboshqalar. Rivojlanish instituti emas, balki moliya tashkiloti bo`lgan XVF tomonidan moliyalashtirish bu moddaga kiritilmaydi, Markaziy Bank (MB) hisob balansiga kiritiladi va moliya organlari tomonidan hukumatning ichki krediti sifatida ko`rsatiladi. Defitsitni tashqi moliyalashtirish yana chet el xukumatlari

tomonidan kelib tushishi mumkin va ularning vakolati davlatlaro zayomlar ko`rinishida bo`ladi. Chet eldan olingan oldingi zayomlar moddasi milliy xukumatlarning chet el banklaridan olgan sof kredit va bo`laklari, asosan tovar va xizmatlar importi uchun xaridlar bilan bog`liq xorijiy vositachilarning kreditlariga kiritiladi. Nihoyat, byudjetni o`z operatsiyalarining likvidligini ta'minlash maqsadida davlat ushlab turgan davlatning xorijiy valyutalar zahirasi, xorijiy banklardagi depozitlar va xorijiy qimmatli qog`ozlar zahirasi qisqarishi hisobiga moliyalashtirish tashqi moliyalashtirish hisoblanadi.

Bu so`nggi modda yana MB ihtiyorida bo`lgan va to`lov balansida defitsitini moliyalashtirish maqsadida foydalaniladigan hukumat rezervlari deb ham ataladiki, uni davlat rezervlari bilan chalkashtirib yuborishi mumkin emas. Byudjet defitsitini qoplash uchun xuddi soliqlar singari

davlat daromadlari elementiga aylantirilgan davlat zayomlaridan foydalaniladi. O`rtacha 10 % dan 30 % gacha davlat xarajatlari soliqlar va boshqa daromadlardan qoplanmaydi va o`z ustiga davlat qarzining oshishini oladigan davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtiriladi. Davlat zayomlarini tarqatishdan olinadigan mablag` salmoqli miqdorda ishlab chiqariladigan harbiy maqsadlar. Davlat boshqaruv apparatini boqishiga sarflaadi. Uning foizlari bo`yicha qarz to`lovlarini o`zish manbalari bo`lib soliqlar hisoblanadi. Shu tariqa davlat zayomlari soliqlarni oshishiga olib keladi.

9.4. Byudjet tizimi.

Byudjet tizimi - bu mamlakat hududida amalda bo`lgan barcha byudjetlar to`plamidir. Byudjet to`zumi - byudjet tizimini tarkib toptirishning tashkiliy tamoyillari, byudjetlarning o`zaro teng bog`liqligi. U davlat to`zumidan aniqlanadi. Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi 2 qismdan iborat:

- davlat byudjeti;
- mahalliy byudjetlar;

Federativ davlatlarda byudjet tizimi 3 qismdan iborat:

- davlat (federativ) byudjet;
- federatsiya a'zolari (ms: AQShning shtatlari) byudjeti;
- mahalliy byudjetlar.

Byudjetda yirik pul mablag`ini to`plash uchun samarali moliyaviy siyosatni amalga oshirish bilan bog`liq holda byudjet tizimida resurslarni markazlashtirish jarayoni bo`lib o`tdi. Bu haqda qo`yidagi ma'lumotlar darak beradi:

AQSh va Buyuk Britaniyada daromadlar bo`yicha byudjet tizimi qismining munosabatlari. Buyuk Britaniya federal byudjeti daromadlarining tezkor o`shish sur'ati natijasida byudjet tizimi umumiy hajmidagi davlat byudjeti salmog`i haqiqatda o`tdi.

Davlat byudjetida katta hajmdagi daromadlar: aholining daromad solig`i, korporatsiyalarning foyda solig`i, aktsiz soliqlari, qo`shilgan qiymat solig`i, bojxona poshinalari, shuningdek davlat zayomlaridan daromadlar yo`naltiriladi. O`z vaqtida, mahalliy byudjetlarning byudjet tizimi

xarajatlarning umumiy hajmdagi salmog`i oshadi. Hukumat iqtisodiy va ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirish sarflarining salmog`li qismini, malakali ishchi kuchini takror ishlab chiqarish xarajatlarining katta qismini mahalliy byudjetlar zimmasiga yuklaydi. Mahalliy byudjetlar tizimi shuningdek tegishli ma'muriy bo`linishidagi davlat to`zumi (federativ yoki unitar)ga ko`ra aniqlanadi. 1960-1970 yillarda barcha g`arb mamlakatlarida mahalliy ma'muriy birliklarining yiriklashuvi va haqiqatda mahalliy moliyaning markazlashuvining kuchayishi jarayoni sodir bo`ldi. Xuddi shunday, Buyuk Britaniyada 1973-1977 yillar mahalliy xokimiyat organlarining islohotlari o`tkazildi, natijada mahalliy organlarni boshqarishning 2 qimli tizimi kiritildi (okrug va grafikka bo`lishi); mayda ma'muriy birliklar (qishloq okruglari va qavmlar) bekor qilindi, natijada mahalliy byudjetlar soni qisqardi va ularning hajmi oshdi. Markaziy va mahalliy byudjetlarning o`zaro moliyaviy munosabatlari yaqinroq bo`ldi, mahalliy byudjetlarning tartibga soluvchi roli kuchaydi. Mahalliy byudjetlarning daromadlari qoida bo`yicha ikkinchi darajali (asosan mulkiy) soliqlar, aktsizlar va yig`imlarning alohida turlaridan shakllantiriladi. Boshqa soliqlarni mahalliy byudjetlar uylardan renta, suv ta'minotidan

daromadlar, boshqa kommunal xizmatlar ko`rinishidagi munitsipal xususiylikdan daromaddan aladilar.

Mahalliy byudjetlar haqida keyinroq to`liqroq ko`rib chiqiladi. Byudjet tizimining alohida qismining o`zaro munosabatlarining turli mamlakatlarda o`ziga xosliklari mavjud. Xuddi shunday, Buyuk Britaniyada mahalliy hokimiyat organlari davlat byudjetidan joriy xarajatlarni moliyalashtirishga dotatsiyalar va maqsadli subsidiyalar ko`rinishida katta mablag`lar, shuningdek kapital sarflarini moliyalashtirishga chegaralangan kreditlar (o`zoq

maqsadlar uchun) oladi. Yaponiyada davlat byudjetining mahalliy byudjetlar bilan aloqasi faqatgina subsidiyalar berish yo`nalishi bo`yicha amalga oshiriladi. Undan tashqari davlat qat'iy maqsadli belgilangan xarajatlar - port va gidroelektrostantsiyalar qurish, tabiiy ofatlarning oqibatlarini bartaraf etish va boshqalarni mahalliy byudjetlarning zimmasiga yuklaydi. Frantsiyada mahalliy hokimiyatlar davlat byudjetidan subsidiya va dotatsiya ko`rinishida mablag` oladilar. AQShda pul mablag`ining yuqori turuvchi byudjetdan qo`yi turuvchi byudjetga bir tomonlama harakati asosiy o`rin tutadi. Pul mablag`lari federal byudjetdan shtat byudjetlari va mahalliy byudjetlarga maqsadli subsidiya va subvensiyalar ko`rinishida kelib tushadi.

Markaziy hukumat va mahalliy xokimiyat organlari o`rtasidagi moliyaviy aloqa shakllaridan biri 70-yillar rivojlangan daromadlarning taqsimlanishi dasturlari bloklari bo`ldi. Bloklar - bu shtatlarga va mahalliy xokimiyat organlariga ma'lum qonun doirasida (sog`liqni saqlash, bandlikni ta'minlash, turar - joy ko`rishini va hoqazo) foydalanish uchun funktsiyalarning keng doirasi bilan taqdim etiladigan federal subsidiyalardir. Bloklarning subvensiyadan farqli shundaki, oluvchilar ko`rsatilgan bir soha doirasida ularni mustaqil sarf qilish huquqiga ega.

Daromadlarning taqsimlanishi dasturi federatsiyaning boshligiga asoslangan moliya sohasida markaziy hukumat va shtatlar xokimiyatlari o`rtasida vakolatlarning taqsimlanishi tamoyilini aniqlanadi.

9.5. Byudjet jarayoni.

Byudjet jarayoni - hokimiyat organlarining qonun chiqaruvchi faoliyatini markaziy va mahalliy byudjetlarni to`zish, ko`rib chiqish, tasdiqlash va bajarish bo`yicha tashkil qilish tartibi (federativ davlalarda shuningdek federatsiya a'zolari byudjetlari). U qo`yidagi bosqishlab chiqarishlardan to`zilgan:

1. Byudjet loyihasining to`zilishi;
2. Byudjetni ko`rib chiqish va tasdiqlash;
3. Byudjetni idorasini ta'minlash;
4. Byudjet ijrosi to`g`risidagi hisobotning to`zilishi va uning tasdig`i.

Bosqichlarning davomiyligi turli mamlakatlarda turlicha, lekin ulardan ko`pchiligi uchun barcha jarayonlar 3 yildan ortiq davom etadi. Byudjet yili - bu tasdiqlangan byudjet amal qilish jarayonidagi davr. U tarixan tarkib topgan tajribaga, parlament sessiyalarini chaqirish muddatlariga shartlangan. Frantsiya, Germaniya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya, Shveysariyada byudjet yili kalendar kunlariga to`g`ri keladi. Buyuk Britaniya, Kanada, Yaponiyada byudjet yili 1 aprelda boshlanadi va 1 martda tugaydi. AQShda byudjet yili 1

oktyabrdan keyingi yilning 30-sentyabrigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Byudjet loyihasini to'zish - byudjet jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri. Bu bosqichda byudjet hajmi, keyingi yilda soliq va pul-kredit siyosati, mablag'lardan foydalanishning asosiy

yo'nalishlari va byudjet defitsitini qoplash usullari kabi muhim savollar hal qilinadi. Davlat byudjeti loyihasini to'zish ish byudjet yili boshlanguncha o'zoq boshlanadi. (Germaniyada - 6 oy, Yaponiyada - 7 oy, Frantsiyada - 14 oy, AQShda 18 oy). Byudjet loyihasi qoida bo'yicha moliya vazirligi, AQShda esa maxsus organ - Prezident qoshidagi ma'muriy - byudjet boshqarmasi kabi ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan qayta ishlanadi. Byudjet to'zilishi bo'yicha ish moliya vazirligining vazirliklar boshqaruvchilarini direktiv ko'rsatmalarga va ma'lum bir sanagacha daromadlar va xarajatlar smetasi hisobini ko'rsatish sharti bilan qaydlar tayyorgarligi bilan boshlanadi. Bu bo'yicha mumkin bo'lgan mablag' ajratishning umumiy nazorat sonlari ham habar qilinadi. Nazorat raqamlari asosida qayta ishlangan vazirliklar va vedomstlarning loyiha smetalari moliya vazirligi roziligidan so'ng byudjet loyihasiga joylashtiriladi.

Loyiha to'zilishidan oldin topshiriqlar qo'yiladi: uning iqtisodiy samaradorlikni oshishida harakat faolligi, moliyaviy va boshqa resurslarni iqtisodiy va ijtimoiy dasturlar - xukumat ma'lumotlari bilan kelishuvini ta'minlash. Mamlakatlar daromadlar va xarajatlarni hisoblashning turli usullaridan foydalanadilar. 60 - yillardan dasturiy - maqsad usullari, jumladan tizimli tahlil, iqtisodiy tahlillar, elektron hisoblash texnikalarini almashtira boshlanadilar. Oliy ijro etuvchi organlar Vazirlar Mahkamasi, Prezidentlar tomonidan byudjet loyihasi ma'qullangandan so'ng u qonun chiqaruvchi organ - parlamentga, qaysiki uni ko'rib chiqadigan va tasdiqlaydigan, kelib tushadi. Byudjet, qoida bo'yicha, maxsus komitet va komissiyalar vujudga keladigan loyihani xarajatlar moddasi bo'yicha batafsil tahlil qiladigan va o'z to'zatishtlarni kiritadigan parlamentning har bir palatasi tomonidan muhokama qilinadi. Parlamentda byudjet loyihasini ko'rib chiqishdan oldin muhim

e'tibor qaratadigan narsa byudjet initsiativi hisoblanadi, u hukumat tomonidan taqdim etilgan byudjet loyihasiga qonun chiqaruvchi organ a'zolarining o'zgartirishi kiritishi huquqidir. Rivojlangan mamlakatlar qatorida (Frantsiya, Buyuk Britaniya va boshqalar) parlament a'zolari, agar ular bir vaqtning o'zida hukumat a'zolari hisoblanishmasa, ko'rib chiqilgan xarajatlarni oshirish yoki yangi soliqlarni o'rnatish bo'yicha taklif kiritish huquqidan mahrum qilinganlar. Bunday qoida hukumatning mamlakatda tez o'rgaruvchi iqtisodiy vaziyatlarga ta'sir o'tkazishimkoniyatini kengaytiradi. Parlamentning byudjet huquqining cheklanish qonun chiqaruvchi

organining byudjetni yagona xujjat sifatida to'laligicha muhokama qilmaydi, balki uning xarajatlariing alohida bo'limlarini ko'rib chiqadi yoki yangi soliqlar kiritishida nomoyon bo'ladi. Ko'pgina soliqlar umuman ko'rib chiqilmaydi, balki avtomatik tarzda tasdiqlanadi. Byudjet jarayonining ikkinchi bosqichi qonun chiqaruvchi organining tasdiqlashi va davlat rahbari (AQShda Prezident, Buyuk Britaniyada Qirolicha) ning imzosi bilan yakunlanadi. Byudjet tasdiqlanganidan so'ng uchinchi bosqishlab chiqarish - byudjet ijrosi; tasdiqlangan daromadni olish, asosiy o'rinda soliqlarni va va ajratilgan pul mablag'lari ajratmalari javobgarligida ko'rib chiqilgan byudjet daromadlarni amalga oshirish.

Bu bosqich moliya yili mobaynida davom etadi. Uchinchi bosqichning asosiy elementi bo`lib byudjetning kassa ijrosi - mamlakat hududida byudjet mablag`larini yig`ishni tashkillashtirish, ularni saqlash va berish, shuningdek hisob va hisobot olib borish hisoblanadi. Ko`pgina mamlakatlarda byudjetning kassa ijrosini bank sistemasi amalga oshiradi, bunda Markaziy Bank davlatning asosiy kassiriga aylanadi. Byudjetning kassa ijrosi asosida mohiyati olingan byudjet mablag`larining moliya vazirligining MB dagi yagona hisobiga kelib tushishi bo`lgan yagona kassa tamoyili yotadi. Bu hisobdan davlatning barcha xarajatlari amalga oshiriladi. Moliya yili tugagandan so`ng byudjet jarayonining so`nggi bosqichi - moliya vazirligi tomonidan byudjet ijrosi to`g`risida hisobotning to`zilishi va parlament tomonidan tasdiqlanishi boshlanadi. Shu bilan byudjet jarayonining umumiy jarayoni yakunlanadi.

Qiskacha xulosalar

1. Davlat byudjeti har yili yuqori qonunchilik bilan tasdiqlanuvchi va qonun kuchiga ega davlatning asosiy moliyaviy rejasidir.
2. Har bir mamlakatda byudjet tushunchasi turlichadir. Biroq moliya vazirligi tavsiya qilgan uslubga binoan har qanday byudjetni quyidagicha tasniflash mumkinki, ularni barchasini guruxlardan biriga kiritish mumkin bo`lsin - tushumlar, grantlar, harajatlar, kreditlar, subsidiyalar.
3. Davlat byudjeti balans usuliga asosan tuziladi, unda daromadlar va harajatlar teng bo`lishi kerak.
4. Byudjet tizimi bu mamlakat hududida amalda bo`lgan barcha byudjetlar to`plamidir.
5. Byudjet tasdiqlanganidan so`ng uchinchi bosqishlab chiqarish - byudjet ijrosi; tasdiqlangan daromadni olish, asosiy o`rinda soliqlarni va va ajratilgan pul mablag`lari ajratmalari javobgarligida ko`rib chiqilgan byudjet daromadlarni amalga oshirish. Bu bosqich moliya yili mobaynida davom etadi.

Tayanch iboralar

Davlat byudjeti, byudjet operatsiyalari, milliy daromad, davlat nazorati, moliyaviy ta`minlanishi, davlat siyosati, to`lov tizmi, byudjet tizmi, byudjet jarayonlari.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlat byudjetining ahamiyati va iktisodiyotda tutgan o`rnini yoritib bering ?
2. Byudjet operatsiyalari konday turlarga bo`linadi ?
3. Davlat byudjeti o`zida qanday fondni va qanday daromadlar tahsimotini ifodalaydi?
4. Davlat byudjeti rivojlangan davlatlarda nechta asosiy funktsiyalarni bajaradi?
5. Byudjet kompozitsiyasi tushunchasi
6. Byudjet taqchilligi tushunchasiga ta'rif bering?
7. Byudjet jarayonini tashkil qilish tartibi qanday kechadi?

8. Maxalliy byudjet turlariga nimalar kiradi ?

Asosiy adabiyotlar 1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Toshkent 2003 y.

2. «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.

3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo'jalik va huquq» 2000 y. 9 - son

4. «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O'zbekiston Respublikasi

5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.

6. «Tug'ridan-tug'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g'batlantirish boasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so'zi. 2005 y. 12 aprel.

7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O'zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo'llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so'zi 2004 y. 10 fevral.

9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.

10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

10-BOB. Davlatning daromadlar siyosati.

10.1. Daromadlar siyosati mohiyati

Davlatning daromadlar siyosati foyda va ijtimoiy nafaqa oluvchi aholi guruhlarini differentsial soliqqa tortish yo`li bilan daromadlarni qayta taqsimlashda o`z ifodasini topadi. Bunda milliy daromadning ahamiyatli qismi yuqori daromadli aholi katlamlaridan kam daromad oladigan aholi katlamlariga o`tadi.

Davlat byudjet orqali daromadlarni qayta taqsimlab, nochor aholi katamlari daromadlari oshishi muammosini hal qiladi, ishchi kuchining normal takror ishlab chiqarilish uchun sharoitlar yaratadi, ijtimoiy keskinlik susayishiga yordam beradi.

Davlatning daromadlar qayta taqsimlanish jarayoniga ta'sir darajasini markaziy va mahalliy byudjetlar hisobidan ijtimoiy maqsadlar uchun harajatlarning dinamikasi va hajmi hamda daromadlarni soliqqa tortish hajmi bilan o`lchash mumkin.

Davlatning daromadlarni qayta taqsimlash imkoniyatlari asosan byudjet tushumlari bilan chegaralanadi. Ijtimoiy harajatlarning soliq tushumlaridan oshib ketishi ularning byudjet defitsiti va inflyatsiya o`shishining kuchli omiliga aylanishiga olib keladi. Davlat byudjeti ijtimoiy harajatlarining xatto olingan daromadlar chegarasida ko`payishi ham bozor rag`batlarini barbod qiladigan soliqlarning ortiqcha o`ishiga olib keladi.

10.2. Daromadlarni tartibga solish.

Davlat pul daromadlarining birlamchi qayta taqsimlanishiga bevosita aralashadi va ko`pincha nominal ish xaki oshishining yuqori chegarasini o`rnatadi. Davlat tomonidan ish xaqini tartibga solishning iqtisodiy mohiyati uning o`zgarishi yalpi talab va ishlab chiqarish harajatlariga ta'sir ko`rsatishi bilan belgilanadi. Daromadlar siyosati davlat tomonidan ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirish, milliy mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyalashni rag`batlantirish, inflyatsiyani ushlab turish maqsadlarida ish xaki o`shishini ushlab turish uchun qo`llaniladi. Davlat inflyatsiyaga qarshi siyosatni o`tkazib, iqtisodiy va

ijtimoiy taraqqiyotning umumiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda vaqtincha markazlashgan usul bilan ish xaki o`shirishining o`zoq muddatli chegarasini o`rnatishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti va o`shirish iqtisodiyoti sharoitlarida daromadlar siyosatini amalga oshirish usullari turlicha bo`lishi mumkin. Odatda davlat ishtirokida ish beruvchi va ishchilarning ixtiyoriy roziligi usullari tanlanadi, bu ma'muriy choralar, korxonaning moliyaviy imkoniyatlaridan kelib chikib, ish xaqini oshirish ustidan davlat nazoratini istisno etmaydi. Kator G`arbiy Evropa davlatlarida umummilliy dasturlarda belgilangan uni oshirishning yo`l qo`yiladigan chegaralari mavjud.

Davlat sektori, ayniksa, butunlay byudjet dotatsiyalari hisobidagi armoqlarda bu «yo`l qo`yiladigan chegaralarga byudjet defitsitiga qarshi kurashning vositalaridan biri sifatida rioya kilinadi. Buyuk Britaniyada byudjet sohasi hizmatchilari 1993-94 moliyaviy yilda ish xakiga 1,5% dan ko`p bo`lmagan qo`shimcha olishdi, yuqori ish xaq to`lanadigan kategoriyalar esa ish xaklarining 1%ga oshirilishiga umid qilishlari mumkin. Ko`pgina G`arbiy Evropa davlatlarida davlat hizmatchisining ish o`rni uning nafaqaga chikkuncha amaliy jixatdan ta'minlanadi, bu bilan iqtisodiy o`shirish sekinlashuvi davridagi to`lov darajasining biroz real pasayishi koplanadi. Xususiyy sektorda yirik korporatsiyalar ko`pincha Hukumat chegaralashlari bilan hisoblashmay, mehnatga xaq to`lashning o`z qoidalarini qo`llaydilar. Bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda ish xaqini davlat tomonidan tartibga solishning eng samarali vositasi bo`lib kafolatlangan minimum (yoki stavka) hisoblanadi, Aynan shu minimal ish xaki miqdoridan kelib chikib korxonalaridan to tarmoqlargacha bo`lgan turli satxlarda kompaniya raxbarlari va kasaba uyushmalari o`rtasida jamoa shartnomalari to`zish to`g`risida mo`zoqaralar olib boriladi. Bu xujjatlarda yana turli mukofotlar va qo`shimcha to`lov, malaka darajasiga bog`liq bo`lgan tarmoqlar bo`yicha ish xaqining farqalinishi kelishiladi. So`nggi yillarda anoanaviy tarif razryadlari o`z ahamiyatini yo`qotmoqda. Eng kam ish xaqining miqdori past malakali ishchilar, yoshlar ayollar va immigrantlar uchun o`zining birinchi darajali ahamiyatini yo`qotgani yo`q. Ish xaqining umumiy o`shirishini chegaralash maqsadida ko`p sanoati rivojlangan mamlakatlarda eng kam stavkalar o`shirishini ushlab turishga yo`naltirilgan tadbirlar qo`llanilmoqda. Ular chegaralash va xatto indeksatsini bekor qilishni ham nazarda tutadi. MDX mamlakatlari hukumati tomonidan 1992 yil iyulda qabo`l qilingan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturida daromadlarning noratsionlar differentsiatsiyasiga qarshi chora sifatida daromadlarni tartibga solish sohasida siyosat, eng kam ish xaqining davlat kafolatlarining ko`riklanishi va x.k. kabi yo`nalishlar kayd etilgan.

10.3. Ijtimoiy xamkorlik.

1950 yillarda R. Erhard va T. Baolog tomonidan ishlab chikilgan ijtimoiy xamkorlik g`oyasi mamlakatning muvaffaqiyatli iqtisodiy taraqqiyoti uchun bir tomondan yollanma ishchilar kasaba uyushmasi, ikkinchi tomondan ish bilarmonlar birlashmalari tarafidan yuzaga chikadigan kelishuv hamda jamoat manfaatlari zaruriyatidan kelib chiqadi. Ijtimoiy xamkorlik teng huquqli xamkorlar sifatida kiruvchi hukumat, ish beruvchilarning milliy birlashmasi va kasaba uyushmalari tomonidan

ijtimoiy va iqtisodiy siyosat sohasida «jamoat bitimi» to`zilishini nazarda tutadi. Amaliy jixatdan bu g`oya GFRda o`z aksini topdi, bu erda 1960 yillardan boshlab «kelishilgan harakatlar» o`tkazila boshladi, bo`larning doirasida hukumatning bevosita ishtirokida

tashkilotlar vakillari, ishbilarmonlar va kasaba uyushmalari rahbarlari davlatning iqtisodiy siyosati masalalari bo'yicha qarorlar qabul qilishadi. Ijtimoiy xamkorlik endilikda sanoati rivojlangan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda daromadlar siyosatini ishlab chiqish va o'tkazish uchun faol qo'llanilmoqda. Bu kabi birgalikdagi harakatning asosiy vositasi bo'lib hukumat, ish beruvchilar va kasaba uyushmalari ishtirokidagi xayotlar (MDX mamlakatlarida bunday xayot 1992 yildan beri mavjud) hisoblanadi. Ular har yili ish xaki va baosi ijtimoiy to'lovlar dinamikasini tartibga soluvchi bitimlar to'zishadi. To'g'ri, ijtimoiy xamkorlik bo'yicha MDX mamlakatlari xayotning faoliyati bozor iqtisodiyoti mamlakatlarning shu kabi organlari ishlidan ancha farq qiladi. Ish beruvchilarning manfaatlarini birjachilar, bankirlar, vositachilar singari tadbirkorlar kategoriyalari namoyon qilishadi. Kasaba uyushmalari ish beruvchi sifatida asosan davlat boshqaruvi organlarini ko'rib chiqishadi. Bunda tadbirkorlar ham, kasaba uyushmalari ham o'z manfaatlarini amalga oshirish uchun o'zaro yon bosishlar asosida karorlar qabul qilish o'rniga hukumatga tashki bosim o'tkazishning shakllari (ish tashlash, namoyishlar)dan foydalanishadi.

Qisqacha xulosalar.

1. Daromadlar siyosati davlat byudjeti orqali daromad oluvchilarning turlicha guruxlarini differentsial soliqqa tortib, tushgan daromadlarni aholiga ijtimoiy tulovlar orqali kayta taksimlashdan iborat. Davlatni ish xaqini tartibga solishni eng samarali vositasi bo'lib kafolatlangan misol xisoblanadi.
2. Bozor iqtisodiyoti va o'tish iqtisodiyoti sharoitlarida daromadlar siyosatini amalga oshirish usullari turlicha bo'lishi mumkin. Odatda davlat ishtirokida ish beruvchi va ishchilarning ixtiyoriy roziligi usullari tanlanadi, bu ma'muriy choralar, korxonaning moliyaviy imkoniyatlaridan kelib chikib, ish xaqini oshirish ustidan davlat nazoratini istisno etmaydi.
3. Ijtimoiy xamkorlik endilikda sanoati rivojlangan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda daromadlar siyosatini ishlab chiqish va o'tkazish uchun faol qo'llanilmoqda.

Tayanch iboralar.

Daromadlarni kayta taqsimlash, minumum, ko'ngilchang rozilik, o'sishni ushlab turish, ijtimoiy xamkorlik, xamkorlik vositasi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Daromadlar siyosati nimadan iborat ?
2. Daromadlar kaday tartibga solinadi ?
3. Ijtimoiy xamkorlik nimadan iborat ?
4. Ijtimoiy hamkorlik endilikda qaerlarda faol qo'llanilmoqda?
5. Bozor iktisodiyoti va utish iktisodiyoti sharoitida daromadlar siyosatini amalga oshirish usullari kaday ?
6. Ijtimoiy xamkorlik kaerlarda ko'llaniladi?
7. Davlat tomonidan ish hakini tartibga solishning iktisodiy mohiyati nimalar bilan belgilanadi.

Asosiy adabiyot

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo'jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O'zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug'ridan-tug'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g'batlantirish boasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so'zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O'zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo'llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so'zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru/g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc>
4. [http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
5. <http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
6. <http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
7. <http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>

11-BOB. Iqtisodiy rivojlanishda tuzilmaviy o`zgarishlar.

11.1.Iqtisodiy tuzilmani mohiyati.

Halq xo`jaligi bir-biri bilan juda izchil bog`langan ko`pgina makroiqtisodiy elementlardan iborat murakkab tizimdir. Bu elementlar orasidagi nisbatlar iqtisodiy to`zumni tashkil etadi. Iqtisodiy to`zum halq xo`jaligining muvozanatlashuvi, uning samarali va barqaror o`sishi uchun muhim ahamiyatga ega. G`arb davlatlarining ko`pchiligi iqtisodiy o`sisdagi muvaffaqiyatlar ko`p xollarda chuqur tuzilma viy o`zgarishlar bilan bog`langan. Bo`lar ishlab chiqarishning umumiy o`sishi va boshqa ijobiy sifat o`zgarishlarini ta'minlaydi. Janubiy Sharqiy Osiyoning qator yangi industrial davlatlaridagi ishlab chiqarishning tezkor o`sishi avvalambor budavlatlar uchun nostandart bo`lgan tarmoqlarning joriy etilishi, ya'ni ho`jaliktuzilma ining kuchli o`zgarishi natijasida sodir bo`ldi. Sobiq Sovet hukumatining dastlabki 10yilliklarda sanoat rivojlanishi foydasiga chuqur tuzilma viy qayta qurish amalga oshirilgan edi. Bu mamlakatni qisqa muddatlarda sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmi bo`yicha jahonda etakchi o`rinlardan biriga chiqishiga imkon berdi. Shu bilan birga shakllangan iqtisodiyot tuzilma optimal emas ekan. Sanoat doirasida qazib chiqarish tarmoqlari va qurol ishlab chiqarish juda katta ulush (absolyut va nisbiy) ga ega bo`ldi. Umuman ho`jalik tuzilma i progressiv ijtimoiy yo`nalishda borilmoqda edi. Qishlok xo`jaligi va halq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish tarmoqlari oqsay boshladi. Bu narsa bozor iqtisodiyotiga o`tishni yanada qiyinlashtirdi va u tuzilma iy qayta qurishni bizning mamlakatimiz tushib qolgan chuqur inqirozdan chiqishning markaziy muammolaridan biriga aylantirib qo`ydi.

Tuzilma nazariyasi iqtisodiyotda etarlikcha faxrli o`rinni egallaydi. Xususan, ushbu muammolarga Amerikalik olimlar V. Leontev, S. Ko`znets, J. Gelbreyt va boshqalar o`z e'tiborlarini qaratganlar.

11.1 Tuzilmaviy samara

Iqtisodiy nazariya tuzilma o'zgarishlar ijobiy natijalarining mezoni - tuzilma samarani shakllantirgan. U tuzilma o'zgarishi (asosan tarmoq) indeksi va ho'jalik dinamikasi eng muhim ko'rsatkichlari o'sish o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi. Tuzilma o'zgarishlari indeksi K quyidagi tenglama yordamida aniqlanadi:

$$K_q = \frac{a_1 Q + a_2 Q + a_3 Q + \dots + a_i Q + \dots + a_n Q}{n}$$

a - halq xo'jaligi tizimidagi i elementining absolyut qiymatini o'zgarishi,
n - tuzilma viy o'zgarishlar soni

Tabiiyki halq xo'jaligi dinamikasi faqatgina tuzilma viy o'zgarishlar chuqurligi bilan aniqlana olmaydi. Bu bilan birga o'sha ta'sirning omillarning umumiy massasidan ajralishi, qaysiki halq xo'jaligi taraqqiyotiga tuzilma viy o'zgarishlar ko'rsatish butunlay mumkin bo'lgan xoldir. Tuzilma viy samarani tahminan aniqlash ham mumkin. Tuzilma o'zgarishlari indeksning sezilarli o'sishi iqtisodiyotning yuqori o'sish suroatlari bilan kechsa, u yuqori bo'ladi. Agarda tuzilma o'zgarishlari indeksi yuqori bo'lmasa (xG^x proportsiyalari konservativ bo'lib bundan ishlab chiqarish darajasini tug'un bo'lib qolishi yoki pasayishi kelib chiqadi) u salbiy hisoblanadi. Iqtisodiyot to'zumi ko'p qirrali tushuncha bo'lib uni ho'jalik tizimining turli elementlar orasidagi munosabatlarini ifodalovchi turfa nuqtai nazarlaridan ko'rib chiqish mumkin. Odatda ijtimoiy, tarmoq takror ishlab chiqarish, hududiy va tashki savdo tuzilma ini ajratishadi.

11.2 Ijtimoiy tuzilma

Ijtimoiy tuzilma turli tashkiliy huquqiy tadbirkorlik shakllari o'rtasidagi munosabatlarini ifoda etadi. g'arb davlatlarining ko'pchiligida kapital kontsentratsiyalashuvi va markazlashuvi jarayoni davom etmokda. Mahsulot chiqarish hajmi kam sonli biroq yirik xo'jaliklar kulida to'planmoqda.

Jadval 13.1 1987 yildagi AQSh biznes tuzilma i

Tashkiliy huquqiy shakl	Korxonalar soni					
Oborot						
Ming %	mlrd dol			%		
Yakka egalik firmalari	13091	1648	3612	18351	71.3	9.0
O'rtoqlik korxonalari	19.7	100	610.8	411.4	9185.5	10207.7
Korporatsiyalar			6.0	4.0		

Ushbu ma'lumotlardan ko`rinadiki, yakka egalik firmalari va o`rtokliq korxonalari barcha biznes shakllarining 80%dan ortig`ini tashkil etadi, ammo ularga jami oborotning bor-yo`g`i 10% to`g`ri keladi. O`zaro ko`shilish va «yutib yuborish» jarayonlari davom etmokda. Nafaqat mayda, balki yirik firmalar ham o`z mustakilligini yo`qotmokda. Masalan, 1984 mlrd dollarga ega bo`lgan «Galf oyl» kompaniyasini yutib yubordi. Bu bilan bir katorda kichik va o`rta biznesning intensiv rivojlanishi davom etmokda. AQShda 50-yillarda yiliga 100 mingdan kam kichik firmalar tashkil etilardi, 80-yillarda esa 650 mingdan ortik to`zila boshlandi. Kichik biznesning o`zluksiz rotatsiyasi jarayoni kechmokda. AQShda har to`rtinchi firma faoliyatining birinchi yilida bankrot bo`ladi, qayta tashkil etilgan firmalarning 90%i 4 yildan ortik yashay olmaydi.

Germaniyada mayda va o`rta korxonalarda jami band aholini 70%i to`plangan. Bu korxonalarining yashovchanligi ularning yuqori ixtisoslashuvi, moslashuvchanligi, texnik yangiliklarga tezda javob berishi bilan izoxlanadi. Kator davlatlarda kichik biznes yangi ish o`rinlarining 80%gacha ta'minlaydi. Ijtimoiy tuzilma o`z ichiga turli aholi guruhlari daromadlarining differentsiatsiyasini oladi. Unda tenglik va adoltalilik muammolari aks etgan. Turli davlatlarda differetsiatsiya darajasi bir xil emas. Bozor iqtisodiyoti, odatda, daromadlar darajasida katta farqlarni nazarda tutadi. AQShda 80-yillarning oxirida eng kashshok 20% oilalar yalpi shaxsiy daromadning 5% dan kam qismini olisharda, eng boy 20% oilalar esa 44% ga yakinini olishardi.

Shu taxlil, aholining eng boy katlami aholining eng kambag`al katlamiga qaraganda to`qqiz barobar ko`p daromad olgan. Shu bilan bir katorda zamonaviy tarakkiy etgan mamlakatlarda aholi guruhlari o`rtacha daromadlarining nisbiy va absolyut o`sishi kelmokda, bu ijtimoiy differentsiatsiyaning umumiy darajasini sal kamaytiradi.

MDX mamlakatlarida ijtimoiy tuzilma zamonaviy bozor iqtisodiyotini yaratish yo`lida sezilarli o`zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Avvalgi sharoitlarda ijtimoiy tuzilma ishlab chiqarishning yuqori kontsentratsiyasi hamda noqishloq ho`jalik tarmoqlarda davlat mulkining yakkaxokimligi bilan ajralib turar edi. 80-yillar oxirida personal soni 1000 kishidan ortik sanoat korxonalariga jami band aholining 88% dan ortig`i hizmat kilgan. Bitta sanoat korxonasida o`rtacha SSSRda 833 kishi, GFR va Yaponiyada 150 kishi, AQShda esa bor-yo`g`i 53 kishi mehnat kilgan.

MDX mamlakatlari davlatlarida islohotlarning amalga oshirilishi etarlicha radikallik bilan ijtimoiy tuzilma ni almashtiradi. MDX mamlakatlari davlat statistika qo`mitasining baholashicha, ro`yxatga olingan yangi ho`jalik shakllanmalarining soni 1992 yilda 950 mingga etdi; ularning 400 mingdan ortig`i o`rtoqlik firmalari, 12 ming assotsiatsiya, kontsern, konsortsiumlardar. 1993 yil oxirida MDX mamlakatlari da faoliyatining barcha turi bilan band jami aholining (71 mln) dan 42 kishi davlat korxonalarida 29 mln.i esa xususiy va aralash korxonalarda mehnat qilishgan. Shu bilan bircha kichik korxonalarining sekin rivojini ta'kidlab o`tish joiz. 1992 yilda ular sanoat mahsulotlarining 4% dan ortig`ini ishlab chiqarishgan.

11.4. Tarmoq tuzilmasi

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda siljishlarining umumiy qonuniyati qishloq xo`jaligi va xom-ashyo tarmoqlari salmog`ining sezilarli pasayishi, sanoatning texnik modernizatsiyasi va xizmatlar sohasi tarmoqlarining tezkor o`shishida ko`rinadi. Eng radikal o`zgarishlar tarmoq osti sohalari darajasida yuz beradi, ularning doirasida eng yuqori dinamikaga ilm-fan ko`p talab etadigan ishlab chiqarish sohalari ega bo`ladi. AQShda qayta ishlash sanoatida band bo`lganlar sonining pasayishi asosan anoanaviy yuqori mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish sohalari (ozik-ovqat, to`qimachilik, tikuvchilik) hamda kapital ko`p talab qiladigan tarmoqlar (xususan metallurgiya) hisobiga sodir bo`ldi. Shu davrda elektrotexnika sanoati va uskunasoziqlikda band bo`lganlarning soni so`nggi besh yilda 1.5 baravaridan ko`p o`sd. Harakterli o`zgarishlar rivojlanayotgan mamlakatlar xususan yangi industrial davlatlar (YaID) ning tarmoq tuzilma ida yuz bermokda. Bu mamlakatlar birinchinavatda Sharkiy Osiyo to`rtligi (Singapur, Tayvanp, Janubiy Koreya va SanChang) yanada ko`proq darajada mahsulot sifati va ishchilarning yuqori malakasiga tayangan xolda texnik murakkab va ilmiy ishlab chiqarish tarmoqlariga ixtisoslashmokda. Oddiy, ko`p mehnat talab kilinadigan buyumlar (masalan to`qimachilik, kiyim-kechak, poyafzal) ni ishlab chiqarishning ustunligini saqlashga faqatgina arzon ishchi kuchiga ega, eksport ekspansiyasining yo`liga kechroq kirgan davlatlar (Shri Lanka, Indoneziya, Filippin, Bangladesh) kodir bo`lmokdalar. Ular YaID o`z pozitsiyalarni ishchi kuchi bahosining o`shishi tufayli yo`qotishi evaziga raqobatbordoshlikka erishmokdalar. Shuning uchun mehnattalab ishlab chiqarish tarmoqlari ancha rivojlangan davlatlardan kam rivojlangan davlatlarga faol ko`chib o`tmokda. Bunda yuqori muvaffaqiyatga arzon ishchi kuchi ustunligini zamonaviy ilmiy texnik yutuklardan tanlab foydalanish bilan qo`shib olib borganlar erishmokdalar. Tarmoq tuzilma idagi o`zgarishlar bizning mamlakatimiz uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. O`zoq yillar davomida MDX mamlakatlari iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlari orasidagi munosabatlar etarlicha barqaror bo`lib keldi. Bu halq xo`jaligi tarmoqlarining milliy daromaddagi ulushini tasdiqlaydi.

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Sanoat	94,8	99,1	101,7	105,2	104,3	104,3	103,8	104,2
qishloq xo`jaligi			101,6	100,1	102,6	104,1	103,6	105,7
Transport va aloqa			92,7	102,2	94,4	105,8	104,1	105,6
qurilish		78,0	104,0	107,0	117,0	115,0	102,0	101,0
Savdo, tayyor buyumlar, (MTS)				90,4	95,7	122,2	112,6	114,2
Boshqalar		76,6	73,0	109,8	121,4	110,3	113,0	115,7
							114,7	

Ma'lumotlardan ko`rinib turibdiki, MDX mamlakatlari halq xo`jaligi tarmoq tuzilmasi garchi optimal bo`lmasa ham etarlicha barqaror ekan. Bu erda qishloq xo`jaligi, savdo va MTSning ortda kolib ketganligi aks ettirilgan.

11.5. Takror ishlab-chikarish tuzilmasi

Bu iqtisodiyotning o`shishi imkoniyatlari va uning samaradorligini aks ettiruvchi ho`jalik tizimining kesimidir. Jamoatchilik takror ishlab chiqarish bo`linmalari orasida uch xil munosabatlar juda muhimdir: jamoa takror ishlab chiqarish iste'mol o`rtasidagi; iste'mol va jamg`arish o`rtasidagi; asosiy fondlar elementlari o`rtasidagi munosabatlar.

1 va 2 bo`linmalar o`rtasidagi munosabatlar - sovet iqtisodiy fanlari uchun anoanaviy muammodir. O`zoq muddat texnik va iqtisodiy taraqqiyot hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning sharti deb 1 bo`linmaning nisbatan ko`proq o`shishi hisoblanardi. Bu tamoyilning amalga oshirilishi SSSRda ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishning sanoatdagi salmog`i 1986 yilda maksimal daraja - 75.3% ga etdi. Keyingi yillarda iste'mol buyumlari ishlab chiqarishi ancha tezroq o`sdi, biroq uning salmog`i 27.6% (1990 y) dan oshgani yo`k. Shunga qaramay ko`pgina sanoati rivojlangan mamlakatlarda iste'mol buyumlari ishlab chiqarishning ulushi ancha yuqori va bu iqtisodiy ko`tarilishga to`sqin qilmaydi.

Iste'mol va jamg`arish o`rtasidagi munosabatlar - kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning muhim shartidir. Odatda, jamg`arish ulushi qanchalik yuqori bo`lsa, iqtisodiyot o`shish suroati ham shunchalik yuqori bo`ladi. Sobiq uchun milliy daromadning 25% ini tashkil etadigan jamg`arish normasi xosdir. So`nggi yillarda bu norma pasaydi va 1990 yilda 20.7% ni tashkil etdi. MDX mamlakatlari da 1991-92 yillarda jamg`arishning pasayishi (ham nisbiy, ham absolyut) davom etdi. 1992 yilda MDX mamlakatlari iqtisodiyotidagi tuzilma iy qayta qurish investitsion resurslarining cheklanganligi sharoitlarida amalga oshirilgandi. Kapital quyilmalari hajmi pasayishida davom etdi. Jamg`armalarning YaIMdagi salmog`i 8%gacha qisqardi. Bunda investitsiyalarning eng ko`p miqdorda kamayishi tuzilma iy siyosatning yo`nalishi va dinamikasini belgilab beruvchi tarmoqlarda kechdi.

Investitsiyalarni qisqartirish hisobiga, ayniksa, agar kapital quyilmalar samaradorligini oshirishga erishilsa, vaqtincha iste'mol hajmini kengaytirish mumkin. Birok istikbolda investitsion tuzilma larni to`htatib qo`yish xo`jalikning umumiy o`shishiga salbiy ta`sir ko`rsatishi mumkin.

Boshqa rivojlangan davlatlarda iste'mol va jamg`arish o`rtasida etarlicha turli va bekaror proportsiyalar shakllangan. Ko`p narsa siklik konoyukturaga bog`liq. Ko`pincha jamg`arish milliy daromadning 15-20%i oralig`ida tebranib turadi. Ammo, masalan, Yaponiyada baozi yillarda jamg`arish 30%dan oshib ketgan.

Ishlab chiqarish tuzilmasi da moddiy mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar infratuzilma deb ataluvchi, ushbu tarmoqlarning amal kilinishini ta'minlovchi iqtisodiy tizim elementlari o`rtasidagi nisbatlar muhim rol o`ynaydi. U ikki guruhga bo`linadi: ishlab chiqarish va noishlab chiqarish. Birinchi guruhga

bevosita moddiy ishlab chiqarishga hizmat kiluvchi tarmoqlar kiradi: temir va shosse yo`llar, energiya, suv va gaz ta'minoti, tabiatni muxofaza qilish inshootlari va x.k. Ikkinchi guruhga ishlab chiqarish bilan bilvosita bog`liq bo`lgan tarmoqlar kiradi: umumiy va kasb ta'limi, sog`liqni saqlash va x.k. Infratuzilma tarmoqlari ikki yoklama harakterga ega. Bir tomondan, ularning taraqqiyotsiz barcha ommaviy ishlab chiqarish samaradorligi keskin kamayib ketadi. Xozirgi sharoitlarda iqtisodiyotning miqdoriy va sifat taraqqiyotining infratuzilma i xolatiga bog`langanligi yaqqol ko`rinadi. Boshqa tomondan, infratuzilma elementlari, odatda kim ularga kapital yotkizsa, o`shanga darxol foyda keltirmaydi. Shu bilan birga ushbu kapital quyilmalarsiz iloji yo`q. MDX mamlakatlari misolida ko`ringanidek, infratuzilma dagi nooqilona iqtisod ertami-kechmi ishlab chiqarishda texnik darajasining ortda qolishida ko`rinadi.

11.6. Hududiy tuzilma . Tashqi siyosat tuzilmasi

Hududiy tuzilma avvalambor ishlab chiqarish kuchlarining mamlakat hududida joylashishini belgilab beradi. Oqilona joylashtirish korxonalarining xom-ashyo manbalari, energota'minot, iste'mol hududlari, mehnat resurslari bilan joylashgan o`rni o`rtasidagi optimal aloqasini nazarda tutadi. Chuqur ommaviy mehnat taqsimoti sharoitlarida maolum mahsulot turlarini ishlab chiqarish bo`yicha doimiy aloqalar, ya'ni ishlab chiqarish kooperatsiyasi (xamkorligi vujudga keladi). Kooperatsiya aloqalari maksimal darajada ishlab chiqarish kuchlarining geografik joylashuvi bilan bog`lanishi va yuk tashishlar uchun minimal harajatlarni ta'minlashi maqsadga muvofiqdir. Tashki savdo tuzilma i o`ziga xos halq xo`jaligining aksi bo`lib hisoblanadi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun eksportda sanoat mahsuloti, ayniksa, yakuniy, texnologik va ilmiy mahsulotlarning yuqori salmog`iga ega. Ko`pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning importida xom-ashyo va materiallar ustivor o`rin tutadi. Rivojlangan mamlakatlar importida xom-ashyo tovarlari, energiya tashuvchilari, ekologik zararli ishlab chiqarish mahsulotlari ustun turadi. Shu bilan birga bu mamlakatlar halkaro mehnat taqsimotidan foydalanib faol ravishda uskunalar, mashinalar, transport vositalarini sotib oladi. 80-yillar oxirida bu mahsulotlarning AQSh importidagi xissasi 40%, Buyuk Britaniyanikining 32%ni tashkil etdi. Sobiq Sovetning tashki savdo tuzilma i samarali emas edi. Eksportda energiya tashuvchilar va xom-ashyo materiallarining salmog`i yuqori edi, bu sanoat ishlab chiqarishdagi imkoniyatlardan kuchsiz foydalanganlikdan dalolat beradi. Afsuski, bozor iqtisodiyotiga o`tish tashki iqtisodiy aloqalar tuzilma iga progressiv o`zgarishlar kirita olmadi.

Yanvar-dekabr 2002 g.	% umumiy xajmdan			
Yanvar-dekabr 2001.	% umumiy xajmdan			
Yanvar-dekabr 2002.	% umumiy xajmdan	yanvar-		
dekabr 2001.				
Tovarayboshlash	5700,4	100	6307,3	100

	90,4				
MDX mamlakatlari	1823,8	32,0	2258,7	35,8	
	80,7				
Xorijiy mamlakatlar	3876,6	68,0	4048,6	64,2	
	95,8				
Eksport	2988,4	100,0	3170,4	100,0	94,3
MDX mamlakatlari	823,5	27,6	1090,6	34,4	
	75,5				
Xorijiy mamlakatlar	2164,9	72,4	2079,8	65,6	
	104,1				
Import	2712,0	100,0	3136,9	100,0	86,5
MDX mamlakatlari	1000,3	36,9	1168,1	37,2	
	85,6				
Xorijiy mamlakatlar	1711,7	63,1	1968,8	62,8	
	86,9				
Saldo	276,4	33,5			
MDX mamlakatlari	-176,8	-77,5			
Xorijiy mamlakatlar	453,2	111,0			

O`zbekiston Respublikasining MDX mamlakatlari bilan eksport - import tovar tuzilmasi , (%)

Jami Uzbekiston Respublikasi buyicha			
Yanvar-dekabr 2002		% xisobida yanvar-	
dekabr 2001 goda		% xisobida natijaga	
Eksport	2988,4	94,3	100,0
Shujumladan:			
- Paxta tolasi	669,3	95,8	22,4
-Ozik ovkat maxsulotlari	105,7	84,6	
	3,5		
- Kimyo maxsulotlari	88,9	102,9	3,0
- Energetika	243,2	75,3	8,1
- Kora va rangli metallar	191,0	86,1	
	6,4		
- Mashino` va jixozlar	116,5	95,2	
	3,9		
- Xizmatlar	474,9	102,9	15,9
- Boshklar	1098,9	97,1	36,8
Import	2712,0	86,5	100,0

Shu jamladan

-Ozik ovkat maxsulotlari	339,4	100,5	12,5
- Kimyo maxsulotlari	410,4	103,2	15,1
- Energetika	35,0	59,6	1,3
- Kora va rangli metallar	216,2	63,0	8,0
- Mashino` va jixozlar	1122,9	86,8	41,4
- Xizmatlar	286,3	88,8	10,6
- Boshkalar	301,8	78,5	11,1

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko`rinib turibdiki, sovet tuzimidan so`ng MDX mamlakatlari eksportida yokilg`i xom-ashyo o`rni chuqurlashdi, mashinasozlik va qayta ishlash sanoatining boshqa tarmoqlari xissasi esa sezilarli darajada qisqardi.

Shu bilan bir vaqtda MDX mamlakatlari importida asBOB.-uskunalar va transport vositalari bilan bir katorada qishloq ho`jalik mahsulotlari va halq iste'mol tovarlari yuqori o`rinni egallaydi. Xususan, 1994 yilning birinchi yarmida MDX mamlakatlari tovar importi to`zilishi quyidagicha shakllangan: mashinasozlik mahsulotlari umumiy import hajmida 19%, engil sanoat mahsulotlari 30%, ozik-ovqat sanoati va qishloq xo`jaligi xom-ashyosi esa 41%.

11.7. Iqtisodiy tuzilma ga ta'sir etuvchi vositalar

Iqtisodiy to`zilish bir xil ko`rinishda kolmaydi. U o`zgarishlar ta'sirida bo`ladi. Va bu o`zgarishlar qanchalik tezroq amalga ohsa, to`zilma ham elastik xolda vaqt talablariga moslasha boradi va iqtisodiyot muvaffaqiyatli rivojlanadi. Ikkinchi Jahon Urushidan keyin tuzilmaviy o`zgarishlar amalda barcha mamlakatni egallab oldi: ularning yo`li bir xil bo`lmasada, 2ta asosiysini ajratish mumkin.

1-sida sof bozor munosabatlari vujudga keltirgan tabiiy kuchlar ustunlik qiladi. To`zilma daromad meoyori o`zgarishi natijasida almashadi. Istikbolli bo`lmagan elementlari bo`lgan ho`jalik korxonolari kam foydalilikka kanoat qilishadi yoki sinib ketishadi. Kapital, ishchi kuchi, tadbirkorlik bugungi kundagi foydali tomonga intiladi. Boshqa yo`l rivojlangan tuzilmaviy o`zgarishlarni tezlashtirishda davlat richaglaridan keng foydalanish yo`lidir. Bu erda odatda tuzilmani ng kaysi elementlarini qisqartirishga tortilishi, kaysilariga maqsadga muvofiq yordam ko`rsatish kerakligini oldindan aniqlashga yordam beruvchi zarur baholashlar qo`llaniladi. Birinchi yo`lni shartli ravishda Amerika yo`li deyish mumkin. U bo`ylab 80-yillar Buyuk Britaniya yurdi. Bu erda tayanch vazifasini davlatning passiv aralashuvidagi bozor kuchlari bajardi. Bu yo`l o`zoqligi, sezilarli ijtimoiy yo`qotishlarni o`z ichiga olishi ko`rindi, ishlab chiqarish samaradorligi o`sishi suroati sekinligi ko`zatildi. Ikkinchi yo`l Yapon yo`li (bu yo`lda Yaponiya 30 yildan beri va Janubiy Koreya bormokda) markazlashtirilgan tartibga solish richaglari, davlat rejalashtirish va resurslarni tarmoqlararo tezkor taqsimlanishiga tayangan. Bu yo`l kam ijtimoiy yo`qotishlar va sezilarli

samaradorlik o`shishi suroatlari bilan ancha tez kechadi. Ustivor tarmoqlarni aniqlashda kator mezonlar qo`llaniladi.

Ularni Janubiy Koreya misolida ko`rib chiqamiz:

Eksport potentsiali. Tarmoq avvalo milliy iqtisodiyotning afzalliklariga asoslanib, eksportni tez oshirish imkoniyatlarini namoyish qilishi kerak. Berilgan tarmoqning tashki bozordagi raqobatbardoshligi, istikboli ko`rib chiqiladi va baholanadi.

Tabiiyki, soha eksport potentsialini baholashda jahon bozorida u yoki bu mahsulotga moslangan xolda bozor konoyunkturasi prognozo to`ziladi. Tarmoq mahsulotiga ichki bozorda talabning ko`rinishi. g`oya iqtisodiyotning importga tobeligini o`sb borayotgan ichki ishlab chiqarish vositasida yumshatishga qaratilgan. Bu erda asosan mahsulotga talab elastikligi anoanaviy xolda aniqlanadi.

Millatning butunlikdagi rivoji. Sanoatning ustivor tarmog`i mamlakatni yanada industriallashtirishga erishishiga ko`maklashishi kerak. Masalan, Janubiy Koreya 5ta besh yillik rejasi fan-texnika taraqqiyotini mamlakat kelajagi farovonligi zarur asosi sifatida aniqladi. Demak, ustunlik mamlakat fan va intellektual potentsialini ko`tara oladigan tarmoqlarga berildi. Xom-ashyo va energiya importiga bog`liqlikni kamaytirish, mamlakat resurs sig`imini qisqartirish. Mamlakat tovar balansidagi kamomadni minimallashtirish. qulay qo`shimcha samara. Agar berilgan tarmoq tezlashtirilgan rivoji boshqa sektor yoki tarmoq ishlab chiqarish samaradorligi oshishini ta'minlasa, u ham ustun (nufo`zli) soha sanalishi kerak. Ustun sohalari aniqlanib va zarur aktseptlar ko`yilgach, tuzilmaviy siljishlar rejasi ishlab chiqish va amalga oshirish boshlanadi. Tuzilmaviy siyosatni amalga oshirishning o`ziga xos xususiyatlari. Turli mamlakatlarda tuzilmaviy siyosatni amalga oshirish o`ziga xos xususiyatlarga ega. AQShda tuzilmaviy siyosatida anoanaviy tartibga solish richaglari qo`llaniladi: kredit va soliq imtiyozlari, tashki iqtisodiy tarif siyosati. Bu mamlakatda boshqa g`arb davlatlari kabi (masalan, Buyuk Britaniya xokimiyatiga M. Tetcher kelgach) hukumat iqtisodiy siyosati tushkunlikdagi tarmoqlar (metallurgiya, kemasozlik, tekstil) ishlab chiqarishlari manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Bundan maqsad ularni sekin, emirilishlarsiz qisqartirish. AQShda soliq va kredit imtiyozlari (Reygan maomuriyati 80-yillar boshida krizisni bartaraf etish uchun keltirgan) hamma sohalarga tarqalgan. Moliyaviy yutukning katta qismi avvalo sanoatning kapital talab tarmoqlariga tushdi. Kongressning import tariflari sohasidagi siyosati AQShda dunyo bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarini saqlashni rahbatlantirdi. Yaponiya va kator o`zga Osiyo mamlakatlariga yanada aktivrok tuzilmaviy siyosat xos. 50-yillar boshida Yaponiyada iqtisodiy kiyinchilik, ishlab chiqarishning to`xtash va pastlashni boshdan kechirayotgan tarmoqlar tushkunlik karteli yaratila boshladi. Bundan maqsad ahamiyatini yo`qotgan ishlab chiqarish tarmoqlarini umumiy hajmini kamaytirishdir. Yaponiya tashki savdo va sanoat vazirligi ko`mir sanoati keyingi rivojini maqsadga nomuvofiq sanab, 60-yillarda shaxtalarni qisqartirish va bo`shatilgan shaxtyorlarni professional qayta tayyorlash davlat dasturi yuzaga keldi. 70-yillar oxirida faqat yuqori samarali shaxtalar ishlardi, ko`mir sanoati ishchilari soni 10 marta kamaydi. Tekstil sanoati ish xaki harajatlari oshgach, u ham o`zining avvalgi ustunligini yo`qota bordi va Yaponiyada bu tarmoqni qisqartirish dasturi qabo`l kilindi. Faqat 70-yillarning birinchi yarmida bu tarmoqda 42% band bo`lgan 800 dan ziyod fabrika yopildi. 70-yillar kemasozlikda mehnat sig`imi ortdi va ishlab chiqarish samaradorligi o`shish suroati sekinlashdi. Buning izidan

Yapon kemasozligida kotib qolish boshlandi. Energiya manbalari bahosi oshganidan alyumin sanoati kam rentabelli sanoatga aylandi va 85 yil 15%ga to'xtatildi. Shu vaqtning o'zida avtomobilsozlik, elektron sanoati, sintetik materiallar ishlab chiqarish tezlik bilan rivojlana bordi. Bo'lar hammasi davlat ko'magida amalga oshirildi. 1978 yil «Sanoatning baozi tushkunlikdagi tarmoqlarini barqarorlashtirishning maxsus choralari tug'risida»gi qonun paydo bo'ldi. 1983 yil uni «Sanoatning baozi tarmoq to'zilmalarini mukammallashtirishning maxsus choralari tug'risida»gi qonun almashdi. 1983 yilgi qonunga muvofiq hukumat ITTKI o'tkazishga kredit, subsidiya berish yo'li bilan ko'maklashuvi natijasida 26 sanoat tarmog'i tubdan yangilandi. Rivojlangan mamlakatlar tuzilmaviy o'zgarishlar tajribasi shundan dalolat beradiki, u davlat tashkiliy ko'maklashuvidagi sharoitda yuqori samara beradi.

11.8 O'zbekiston iqtisodiy tuzilmasini qayta qurish yo'nalishlari.

O'zbekiston oldida tuzilmaviy siyosat sohasida favkulodda muhim va zarur masalalar turibdi. Ular hamma soha bo'yicha tuzilmani tubdan o'zgartirishi kerak. Ijtimoiy to'zilma mulkchilik tizimiga o'zgartirishlar keritishni talab qiladi. (korxonalarni xususiylashtirish, demonopollashtirish, kichik korxonalarni rivojlantirish, shu jumladan fermer xo'jaliklarni tez o'stirish). Tarmoq tuzilmasi harbiy sanoatni keskin o'zgartiradigan extiyot predmetlarini ishlab chiqarish ustivor rivojlanishi tomonga o'tishi kerak. Bir vaqtning o'zida bugungi kun texnikaviy rivojlanish darajasiga mos keladigan tarmoqni rivojlantirish (ko'p xollarda yangidan kiritish) asosiy masaladir. Ularga quyidagilar kiradi: EHMning beshinchi va keyingi avlodlarini, axborot tarmoqlarini, telekommunikatsiyani, dastur ta'minotini, hisoblash texnikasini, mikroelektronika vositalarini ishlab chiqarish. Tuzilmani qayta qurish masalalari MDX mamlakatlari dagi barcha iqtisodiy islohotlar dasturida o'z ifodasini topgan. Xususan, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturida MDX mamlakatlari

Federatsiyasi hukumati o'zining maxsus «Tuzilmaviy siyosat»iga ega. Unda aytilishicha, tuzilmani qayta qurishning 1-boskichida investitsion resurslar etishmovchiligi kuchli seziladi, moliyaviy bozorning etilmaganligi institutsional investorlar samarasi yo'qligi kapital harakatini sustlashtirishni, mavjud investitsional resurslari samaradorligini oshirishga tuskinlik qiladi. Shuning uchun tuzilmani yaxshi tashkil qilish mavjud imkoniyatlarni katoiy chegaralashni, tarmoqlararo va tarmoq ichida resurslarni qayta taqsimlashni o'zgarib turishni talab qiladi. Bu dasto'rni amalga oshirish boshqa islohot dasturlari katori halq xo'jaligida kator chuqur o'zgarishlarni boskichma-boskich amalga oshirishni talab etadi va ko'p yillarga mo'ljallanadi. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida to'zilma ijobiy o'zgarishlari barcha bozor suboektlarini nafaqat makro, balki mikro darajada aktiv faoliyat ko'rsatishiga qaratilgan. Xususan, ko'p narsa alohida birlashma va firmalar faoliyatiga bog'liq. Mamlakatda o'tkazilayotgan tuzilmaviy siyosatni hisobga olib har bir ho'jalik suboekti o'zining istikbolini belgilab olishi kerak. Bir kator xollardamaolum egiluvchanlik va moslashuvchanlikka erishish uchun o'z ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish zaruratini keltirib chiqaradi. Bu erda davlat tuzilmani qayta qurish dasturi imtiyozlaridan foydalana olish, hamda davlat tuzilmaviy dasturida foydalanayotgan tartibga solish regulyatoriga aktiv ta'sir o'tkazish muhimdir. Tuzilmaviy qayta qurishda asosiy rol ni korxonalar va firmalar tashki

iqtisodiy faoliyati o`ynaydi. Bu faoliyat tashki iqtisodiy aloqalar samarasini yuqori darajada ta'minlovchi yo`nalishda aktivlashtirilsa, ular makro va mikro darajada ko`prok foyda keltiradi.

Qiskacha xulosalar.

Jamiyat iqtisodiy rivoji uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bazasida yuruvchi ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari evolyutsiyasidir. Iqtisodiy rivojlanish dinamikasi ko`rsatkichlari ko`psonli, ular hamma vaqt ham sonli baholashga bo`ysunmaydi va ko`pincha turli yo`nalishda harakat

qiladi. iqtisodiy rivojlanish jarayonini o`lchashdagi kiyinchiliklar tufayli maroiqtisodiyotda iqtisodiy o`shish taxlil kilinadi. iqtisodiy o`shish moddiy va qiymat ko`rinishida o`lchanishi mumkin. iqtisodiy o`shish ishlab chiqarishning kator omillari bilan aniqlanadi: mehnat, er, kapital, tadbirkorlik kobiliyati. Ular o`z navbatida yanada mayda omillar (elementlar)dan tashkil topadi. Ularning tashki va ichki iqtisodiy omillar yoki o`shishning ekstensiv va intensiv omili sifatida guruhlaymiz. iqtisodiy o`shish agarda ishlab chiqarish omillarini ko`paytirish hisobiga erishilsa ekstensiv va agar ular sifatini mukammallashtirish va yanada oqilona foydalanish hisobiga bo`lsa intensiv bo`ladi. iqtisodiy o`shishning etakchi elementibo`lib xozirgi davrda FTT hisoblanadi. FTT yutuklari rivoji va ularni o`zlashtirish bilan intensiv omillar ko`paymoqda. iqtisodiy o`shishning zamonaviy nazariyalari neoklassik va keynschilik yo`nalishida rivojlanmokda va Davlat jamiyat iqtisodiy rivoji strategiyasi, davlat iqtisodiy o`shishni tartibga solish shakl va uslublarida o`z aksini topmokda. Halq xo`jaligi bir-biri bilan jins aloqadagi ko`plab makroiqtisodiy elementlardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Bu elementlar orasidagi munosabatlar iqtisodiy tuzilmani tashkil etadi. Odatda ijtimoiy, tarmoq, ishlab chiqarish, hududiy va tashki savdo to`zilmalari ajratiladi. Ijtimoiy tuzilma tadbirkorlikning turli tashkiliy-huquqiy shakllari orasidagi o`zaro munosabatlarni va aholi turli guruhlari daromadlari xilma-xilligini aks ettiradi. Tarmoq tuzilmasi turli tarmoqlararo, tarmoq ichidagi o`zaro munosabatlarni ifodalaydi.

Halq xo`jaligi juda murakkab tizim bo`lib, juda ko`p makroiqtisodiy elemntlardan iborat. Odatda ijtimoiy tarmoq, takror ishlab-chiqarish, hududiy va savdo tuzilmani ajratishadi.

Tayanch iboralar

Halq ho`jalik balansi, qazib oluvchi tarmoqlar, to`zumlik samara, tarmoklarni birlashishi, daromadlarni diferentsiallash, kichik korxonalar, xom-ashyo tarmoklari, fesh talab kiluvchi tarmoklar, yangi industrial mamlakatlar, arzon ish kuchi, I,II bo`limlar investitsiyani kiskartirish, infrastruktura tarmoklari, ishlab chikarishni joylashishi, tashqi savdo, bozor munosabatlari, davlat tomonidan tartibga solish, ustivor tarmoklar.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Iktisodiy tuzilmaning mohiyati ?
2. Tuzilmaviy samara tushunchasi?
3. Ijtimoiy tuzilmaning mohiyati ?
4. Tarmok tuzilmasiga imalar kiradi

5. Takror ishlab chikarish tuzilmasi kanday
6. Hududiy tuzilmalar tarkibi kanday
7. Iktisodiy rivojlanishida siyosat tuzilmasining ahamiyati
8. Iktisodiy tuzilmaga ta'sir etuvchi vositalarga nimalar kiradi.

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O'zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo'jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to'g'risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O'zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug'ridan-tug'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g'batlantirish boasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so'zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O'zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo'llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so'zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru>
4. <http://www.Review.uz> g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177
5. <http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
6. <http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
7. <http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm>

12-BOB. Moliyaviy bozorni tartibga solish.

12.1 Moliyaviy bozorning tarkibi

Har qanday zamonaviy iqtisodiy to`zumning amal qilishini ta'minlashda muhim rol davlatga tegishlidir. Davlat butun bir tarix davomida tartibni, qonunchilikni saqlash, milliy xafsizlikni ta'minlash masalalari bilan bir qatorda iqtisodiyot sohasida ham muayyan funksiyalarni bajarib kelgan. Iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi o`zoq tarixga egadir. Evropada kapitalizmning dastlabki davridanoq baholar, tovarlar va xizmatlar sifati, foiz sifati va tashqi savdo ustidan markazlashtirilgan nazorat mavjud edi.

Hozirgi sharoitda har qanday davlat milliy iqtisodiyotini tartibga solib turadi. Ayniqsa, iqtisodiy inqiroz sharoitlarida iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli oshadi. Jahon tajribasi inqirozdan davlat jamiyatining qattiq markazlashtirish va iqtisodiy o`shishni ta'minlash bo`yicha o`ziga xos tadbirlarni o`tqazish orqaligina chiqish mumkinligini ko`rsatdi. Urushdan keyingi davrlarda G`arbiy Evropa mamlakatlari va yaqindagina Lotin Amerikasi davlatlari bilan shunday bo`ldi.

solinishi - davlatning eng muhim va qiyin vazifalardan biri. Moliya sohasidagi yaxshi o`ylangan va to`g`ri tashkil etilgan siyosat har qanday mamlakat iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishining muhim omilidir. Bizning mamlakatimizda hozirgi kundagi inqirozning asosiy sabablaridan biri - davlatning moliya sohasidagi o`ylanmagan siyosatidir. Moliya bozori bu qisqa, o`rta va o`zoq muddatli kreditlar va fond qimmatliklari, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog`ozlar bozoridir. Moliya bozorining asosiy segmentlari quyidagilar: pul kapitalining bozori, qimmatbaho qog`ozlar bozori va valyuta bozoridir. Moliya bozorining barcha segmentlari bir-biri bilan juda mahkam bog`langan. Biridagi judayam oz o`zgarishlar shu ondayoq boshqalarining o`zgarishlariga olib keladi. Masalan, davlat obligatsiyalarining markaziy Bank tomonidan sotilishi (qimmatbaho qog`ozlar bozoridagi operatsiyalar) pul bazasining qisqarishiga olib keladi va pulni qadrliroq qiladi. Bu esa o`z navbatida kreditlar bo`yicha foiz stavkalarini oshiradi, ya'ni pul kapitali bozorida o`z aksini topadi. Moliyaviy bozorning asosiy ishtiroklari quyidagilardir: davlat, jismoniy shaxslar, korxonalar, banklar, pensiya fondlari, sug`urta kompaniyalari, investitsiya fondlari.

12.2 Pul kapitali bozorining asosiy tushunchalari.

Kredit - bu pul kapitalining harakati bo`lib, u ta'minlanganlik, tezkorlik qaytarishlik va to`lovdan boshlanishda amalga oshiriladi. U xo`jalik subektlari o`rtasida mablag`larni qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi, muomala xarajatlarini iqtisod qilishga (tejashga) ko`maklashadi, kapitalni bir joyga yig`ish va markazlashtirishni tezlashtiradi, hamda ilmiy-texnik taraqqiyotni rag`batlantiradi. Moliyaviy bozorlardan biri bo`lgan pul kapital bozorini pul kapitali aylanishini ta'minlash jarayoni bilan bog`liq bo`lgan moliyaviy munosabatlarning biri, alohida sferasi sifatida belgilash mumkin. Bu bozorning asosiy

ishtirokchilari: birlamchi investorlar, pul kapitalida aylantiriladigan va banklar tomonidan har xil boshlanishlarda tashkil qilinadigan bo'sh moliyaviy resurslarning egalari; kredit-moliya tashkilotlari ko'rinishidagi maxsus vositachilar. Ular pul mablag'larini jalb qiladi, ularni pul kapitalida aylantiradi. Bank tomonidan ajratiladigan kredit resurslarining maqsadli yo'nalishidan kelib chiqqan holda pul kapitali bozori 4 ta asosiy segmentlarga bo'linadi: pul bozori - qisqa muddatli kredit operatsiyalarining yig'indisi. Bu aylanma vositalar harakatida xizmat qiladi; kapital bozori - avvalam bor asosiy vositalar harakatiga xizmat qiluvchi o'rta va o'zoq muddatli operatsiyalar yig'indisi; fond bozori - qimmatbaxo qog'ozlar bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalarining yig'indisi; ipoteka bozori - ko'chmas mulk bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalarining yig'indisi; Yuqoridagi sanab o'tilgan bozor segmentlarining har biri uni tashkil etilishi va amal qilishda maxsus xususiyatlariga ega. Bu esa amaliyotda banklarini, ixtisoslashgan moliya-kredit institutlarini barpo etishga olib keldi. Xozirgi davrda bank xizmatlari sohasida ozgina o'zgarishlar bor. Endi bank to'ri (set) asosan faqatgina filiallar to'g'ri o'sishi hisobiga rivojlanmoqda. Shuningdek banklarni sezilarli darajada yiriklashuvi ko'zatilmoqda. Buni quyidagi diagrammada ko'rish mumkin. Kreditlash hajmining sezilarli o'sishiga qaramay kredit tuzilmasining yomonlashuvi ko'zatilmoqda. Afsuski, o'zoq muddatli kreditlar hissasining doimiy kamayishi ancha sezilarli. Bu esa ishlab chiqarish sohasida kreditlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Davlat tartibga solishining asosiy vazifasi bo'lib, banklarni o'zoq muddatli kreditlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

12.3 MDX mamlakatlari banklarining banklar faoliyatini tartibga solishdagi tajribasi.

Banklar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy organi MDX mamlakatlari Markaziy banklaridir. MDX mamlakatlari banklarini tartibga soluvchi va kredit tashkilotlarining faoliyatini ko'zatuvi organi. U kredit tashkilotlarining banklar qonunchiligi, MDX mamlakatlari banklari normativ aktlari, xususan, ular o'rnatgan majburiy normativlarga amal qilishini ko'zatatadi.

Banklarni tartibga solishdan asosiy maqsad - bank tizimining barqarorligini qo'llab-quvvatlash, omonatchilar va kreditorlarning manfaatlarini himoya qilish.

MDX mamlakatlari banklari kredit tashkilotlari uchun majburiy bank operatsiyalarini o'tkazish, buxgalteriya hisobini olib borish, buxgalteriya va statistik hisob-kitoblarni to'zish hamda taqdim etish qoidalarini belgilaydi. MDX mamlakatlari banklari o'z funktsiyalarini amalga oshirish uchun kredit tashkilotlaridan ularning faoliyatlari to'g'risida kerakli axborotlarni so'rash va olish huquqiga ega. MDX mamlakatlari banklari kredit tashkilotlarini kredit tashkilotlarining qayd qilish davlat Kitobida ro'yxatdan o'tkazadi, kredit tashkilotlariga bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziyalar beradi va bekor qiladi. MDX mamlakatlari federal

qonunlariga ko'ra ijroya organlari boshqaruvchilariga, shuningdek, kredit tashkilotlarining bosh buxgalteriga kvalifikatsion talablar qo'yishga haqlidir.

Kredit tashkilotlarining mustaqilligini ta'minlash maqsadida - MDX mamlakatlari banklari uchun majburiy normativlar belgilashi mumkin:

yangi tashkil etilayotgan kredit tashkilotlari uchun ustav kapitalining minimal kattaligi, faoliyat yuritayotgan kredit tashkilotlari uchun o'z mablag'larinig minimal kattaligini;ustav kapitalining pulsiz bo'lgan qismining chegaraviy kattaligi;bitta qarz oluvchi yoki bog'langan qarz oluvchilar guruhiga to'g'ri keladigan xavfning kattaligi; katta kredit xavfining maksimal kattaligi;bitta kreditorga to'g'ri keladigan xavfning maksimal kattaligi;kredit tashkilotlarining likvidlik normativlari; kapitalning etarli normativlari;aholining jalb qilingan pul qo'yilmalarining maksimal kattaligi;valyuta, foiz va boshqa xavflarining kattaligi; yuqori xavfli aktivlar ostida tashkil etiladigan rezervlarining minimal kattaligi;boshqa yuridik shaxslarda ulushga ega bo'lish uchun banklarning o'z mablag'laridan foydalanish normativlari;banklarning o'z qatnashchilariga taqdim etgan kreditlar, kafolatlar ishonchlilik maksimal kattaligi;MDX mamlakatlari banklari ko'zatish va tartibga solish borasidaga vazifalarini amalga oshirish uchun kredit tashkilotlari va ularning filiallari ustidan tekshirish o'tkazadi, ular faoliyatidagi kamchiliklarni bartaraf etish haqidagi bajarishlari majbur bo'lgan talablarni yo'naltiradi va qonun bo'zuvchilarga nisbatan qonunlarda belgilangan talablar qo'llaniladi.MDX mamlakatlari banklari kreditorlarning (omonatchilar) qonuniy manfaatlarini , umuman, bank tizimining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi holatlarni ko'rib chiqish maqsadida kredit tashkilotlarining faoliyatini tahlil qiladi.

Kreditorlar, shu jumladan omonatchilar manfaatlarini himoya qilish maqsadida MDX mamlakatlari banklari bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyalari bekor qilingan kredit tashkilotlariga MDX mamlakatlari banklari ishonchli vakilini ta'yinlash huquqiga ega.MDX mamlakatlari banklari pul kapital bozoriga ta'sir qilishning asosiy richaglari bo'lib, hisob stavkalari va tijorat banklarining majburiy rezervlari kattaligini , shuningdek, davlatning qimmatbaho qog'ozlar bozorida muomalalar hajmini tartibga solish hisoblanadi.Agar davlat Markaziy Bank nomidan pul kapitali taklifini kamaytirishni xoxlasa, u holda u davlat obligatsiyalarini sotadi, tijorat banklarining majburiy rezervlari normasini yoki Markaziy Bank hisob stavkasini oshiradi. Bundan tashqari bu tadbirlar ish faolligini pasaytirishga olib keladi.Pul kapitali taklifining o'sishi uchun teskari harakatdagi tadbirlar olib boriladi.Bank sohasi ko'proq inqirozdan zarar ko'rdi. Afsuski, bugungi kunda banklar holati haqida statistik ma'lumotlar mavjud emas. Biroq to'liq ishonch bilan aytish mumkinki, Markaziy Bank raisi Geraktsenko V.V. fikricha, banklar soni 200-300 tagacha qisqaradi.Bank-moliya inqirozini engish uchun MDX mamlakatlari banklari tomonidan bir qator tadbirlar ishlab chiqilgan.Birinchi navbatdagi tadbirlar qatoriga bank institutlari tizimining normal ishlashini tiklash maqsadida bo'lgan mamlakat kredit tashkilotlarini qayta to'zishni kiritish mumkin.

Bank tizimini qayta to'zishning yaqin yarim yillik maqsadlari quyidagilar:

bank tizimining xizmatlar bazaviy majmuasini bajarish layoqatini tiklash;bank tizimi asosining kapitalini ko'paytirish, aktivlar sifatini yaxshilash, to'lovlarni amalga oshirish va iqtisodiyot real sektorining talablariga bank xizmat qilishi uchun o'zoq muddatli rusurslar bazasini yaratish;xususi omonatchilar va kreditorlar, shu jumladan xorijiy banklar ishonchlarini tiklash;raqobatbardosh banklar faoliyatini olib borish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan bank texnologiyalari va mumkin majmualarining bekorga sarf etilishiga yo'l qo'ymaslik;konstruktiv ishlarga layoqati bo'lmagan bank boshqaruvi personalini

chetlatish, ularni bank aksionerlari, mijozlari, barcha kreditorlari manfaatlarini vijdonan himoya qiluvchi boshqaruvchilarga almashtirish; yangi mulkdorlarni, shu jumladan chet el investorlarini bank kapitallarida ishtirok etishga jalb etish;

moliyaviy bozorlar, shu jumladan banklararo bozorning normal faoliyat yuritishini tiklash. Mamlakatda bank sistemasining normal faoliyatini tiklash va uning samarali rivojlanishiga ko`maklashish maqsadida bank sistemasi to`lov qobiliyatini tiklash bo`yicha halqaro tajribaga tayangan holda MDX mamlakatlari banklari kredittashkilotlarini tuzilmasini o`zgartiruvchi agentlik tashkil etishga qoror qildi. Bu tashkilot MDX mamlakatlari banklari hukumati va Markaziy Bank ishtirokida to`ziladi. Agentlik oldiga quyidagi vazifalar qo`yilgan: omonatchi va kreditorlarning talablarini qonunan qondirish maqsadida bankrotlik jarayonlarini olib borishga ishtirok etish, shu bilan birga bankrotlik jarayonini samarali realizatsiya qilish uchun

shartlarni qondirish; kredit tashkilotlarining bankrotligini ogohlantirish bo`yicha davlat siyosatini yuritish; kredit tashkilotlari qarzlari va qarzdorlari bozorini shakllantirish. Agentlik Markaziy Bank ishtirokida o`z zimmasiga kredit banklari maanfaatlari himoyasi, banklarning moliyaviy barqarorligi bo`yicha kompleks tadbirlar o`tkazish yoki bo`lmasa banklarni tugatish jarayonini amalga oshirish bo`yicha bir qism ishni oladi. Qo`yilgan vazifalarni realizatsiya qilish uchun agentlik quyidagi faoliyatni amalga oshirish huquqini qo`lga kiritadi:

kapital mablag`idan ajralgan banklarning kontrol paketiga egalik qilish va ularni boshqarishni amalga oshirish; banklarning aktsiya paketini garovga olish va boshqarishni qabo`l qilish, hamda bu paketlarga egalik qilish; restrukturizatsiyaga muhtoj banklarda davlat manfaatlarini namoyon etish, ularga iqtisodiy ko`mak berish; banklarning moliyaviy sog`lomlashtirish rejalarini realizatsiya qilishga va ishlab chiqarishga ishtirok etish; kredit tashkilotlari kapitalining yo`qotilishiga sabab bo`lgan yoki uning rivojlanishiga to`sqinlik qilayotgan shaxslarni kredit tashkilotlari boshqaruvidan chetlatish. Markaziy Banki bank sistemasini tuzilmasini o`zgartirish qilish bo`yicha boshqa chora-tadbirlar ham ko`rmoqda. Ular: moliya bozorlari infrastukturasini rivojlantirish va unga ko`maklashish uchun faol siyosat olib borish;

banklar sifatini va ular faoliyatining tezkorligini oshirish yo`li bilan bank tekshiruvlarini kuchaytirish, iqtisodiy normativlar va ularning banklarga bo`lgan talabini aniqlash. Mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy holatni barqarorlashtirish bo`yicha MDX mamlakatlari banklari va Markaziy Bankining chora-tadbirlariga muvofiq davlatning banklarga bo`lgan ta`siri oshib bormoqda. Shunga binoan oxirgi vaqtlarda ko`pgina salbiy fikrlar bildirilmoqda. Ammo rivojlangan davlatlarda ham davlatning banklarga ta`siri yuqori. Masalan AQShda, garchi bank o`z binosini kengaytirmoqchi yoki yangisini qurmoqchi bo`lsa, u o`zining boshqaruv organidan ruxsat olishi kerak.

12.4. Qimmatbaho qog`ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

Qimmatbaho qog`oz - bu o`z egasiga dividend va foiz ko`rinishida daromad olish huquqini beruvchi mulkiy unvondir. Qimmatbaho qog`ozlar jumlasiga korporatsiya va davlatning aksiyalari, obligatsiyalari kiradi. Qimmatbaho qog`ozlar bozori birlamchi va ikkilamchi bozorlarga bo`linadi.

Birlamchi bozor deb chiqarilgan qimmatbaho qog`oz birinchi bor xaridorlarga sotilishiga aytiladi. Ikkilamchi bozor bu qimmatbaho qog`ozlarga egalik qilib turib uning savdoda ishtirok etishidir. Ular o`rtasidagi bu farq juda muhim. Agar kompaniyaning yangi chiqarilgan aksiyasi sotilsa, unda pul tushumini shu kompaniya oladi, agarda chiqarilgan va oldin sotilgan aksiya sotilayotgan bo`lsa, unda pul tushumi qimmatbaho qog`ozlarning oxirgi egasiga borib tushadi. Ikkilamchi bozorlar korporatsiyalarga yangi chiqarilgan aksiyalar va obligatsiyalarni ularning likvidligini oshirgan holda sotishga yordam beradi. Ikkilamchi bozorlar birlamchi bozorlarga qaraganda juda katta savdo oborotiga ega va shu bilan birga ancha taniqlidir. Fond birjalarida ikkilamchi bozorlar asosiy o`rin egallaydi. Birja bozoridan tashqari birja faoliyatidan xoli bozor ham mavjud. Yaqin vaqtgacha qimmatbaho qog`ozlar bozori ustidan davlat nazorati umuman yo`q edi, bu esa har xil ko`rinishdagi firibgarlikka sabab bo`lgan. Davlat nazoratining yo`qligi bu bozor rivojlanishiga to`sqinlik qilib, unga haqiqiy olib sotarlik xarakterini bergan. Qimmatbaho qog`ozlar bozorining faoliyatini solinishini belgilovchi davlatning asosiy organi bo`lib qimmatbaho qog`ozlar bo`yicha davlat komissiyasi hisoblanadi. Qimmatbaho qog`ozlar bo`yicha davlat komissiyasining 1.07.96 yil

holatiga ko`ra unga quyidagi asosiy tartibga solish va nazorat qilish funksiyalari yuklatilgan: Qimmatbaho qog`ozlar bozori rivojlanishining asosiy yo`nalishlarini ishlab chiqishni belgilash va ijro etuvchi davlat organlari faoliyatini qimmatbaho qog`ozlar bozorini tartibga solish muammolari bo`yicha koordinatsiyalish;

Qimmatbaho qog`ozlar emissiyasining standarti, emitentning qimmatbaho qog`ozlari emissiyasi prospekti, shu jumladan MDX mamlakatlari banklari qimmatbaho qog`ozlar emissiyasini amalga oshiruvchi chet el emitentlari hamda emissiyalarni ro`yxatga olish tartibini va qimmatbaho qog`ozlar emissiyasi prospektini tasdiqlash;

Qimmatbaho qog`ozlar bilan professional faoliyat yuritishni belgilash huquqiga oid yagona talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash; Qimmatbaho qog`ozlar bilan operatsiyalar o`tkazishga, qimmatbaho qog`ozlar chiqarish normasiga, ularning oshkora joylashuviga, muomalada bo`lishiga, kotirovkasiga va listinggiga,

depozitar hisob- kitob faoliyatiga yagona majburiy talablar o`rnatish; mavjud ro`yxatga olingan qimmatbaho qog`ozlarning tartibi bo`yicha yagona talablarni o`rnatish; Qimmatbaho qog`ozlar bozorida ixtisoslashuv faoliyat yuritishning har xil ko`rinishlarini

litsenziyalashning tartibi va amalga oshirilishi shamda investitsion fond dagi tegishli mulkni boshqarish va baholash bo`yicha faoliyatni, shu bilan birga qimmatbaho qog`ozlar bo`yicha MDX mamlakatlari banklari qonunchilik bo`zilgan holatda berilgan taqrizlash to`xtatish yoki bekor qilishni o`rnatish; fond bozori yuqori malakali ishtirokchilari faoliyatini

taqrizlash bo`yicha faoliyatni amalga oshirishning umumiy litsenziyasini qaytarib berish, to`xtatish yoki qaytarib olish; Qimmatbaho qog`ozlar bozorida investitsion, nodavlat pensiya, sug`urta fondlari va sug`urta kompaniyalari faoliyatining standartlarini

aniqlash; fond bozori ishtirokchilarining qimmatbaho qog`ozlar bo`yicha MDX mamlakatlari banklari qonunchilikka rioya etishi ustidan nazoratni amalga oshirish; Qimmatbaho qog`ozlar

bozorida oshkora ma'lumotlarning ommabop sistemasini yaratishni ta'minlash; Qimmatbaho qog'ozlar bozorining o'zini o'zi boshqarish tashkilotlari yuqori malakali ishtirokchilarining faoliyatini tartibga

solish; MDX mamlakatlari banklari qonunchiligi qimmatbaho qog'ozlar bozori yuqori malakali ishtirokchilariga o'z-o'zini boshqarish tashkilotlarini to'zish imkonini beradi. O'z-o'zini boshqarish tashkilotlari Federal komissiya taqdim etgan taqrizga muvofiq quyidagi funktsiyalarni amalga oshiradi: o'z a'zolari uchun qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tkazish va qimmatbaho qog'ozlar bozorida yuqori malakali faoliyat yuritish mezonlari hamda qoidalarini o'rnatadi; qimmatbaho qog'ozlar yuzasida yuqori malakali faoliyat yuritish huquqiga taqriz olish uchun taqrizlovchi organlarga murojaatnoma beradi; vakolatlar nazoratini amalga oshiradi;

MDX mamlakatlari banklari qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha qonunchiligining talablarini bo'zuvchi o'z a'zolariga chora-tadbirlar qo'llash va sanksiya berish;

MDX mamlakatlari banklari qimmatbaho qog'ozlarga oid qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha takliflarni Federal komissiyaga jo'natadi, shu bilan birga MDX mamlakatlari banklari qimmatbaho qog'ozlarga oid qonunchiligining amaliyotdagi holatini tahlil qiladi; Federal komissiyaning malakaviylangan talablariga muvofiq o'quv dasturlari va rejalarini ishlab chiqadi, qimmatbaho qog'ozlar bozorida mustahassislashgan faoliyat yurutuvchi tashkilot xodimlari va raxbarlarini tayyorlashni amalga oshiradi, ko'rsatilgan shaxslarning malakasini aniqlaydi va ularga kvalifikatsiya attestati beradi; O'z-o'zini boshqaruvchi tashkilotlar davlatga qimmatbaho qog'ozlar bozorining tizimini tartibga solish sistemasini rivojlantirish va

takomillashtirish masalalarini echishda, qimmatbaho qog'ozlar bozorida samarali faoliyatini ta'minlovchi qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tkazishning mezonlari va qoidalarini o'rnatishda, qimmatbaho qog'ozlar bozori mutaxassislashgan ishtirokchilarining faoliyati ustidan nazorat va tekshiruvni amalga oshirishda, o'z-o'zini boshqaruvchi tashkilotlar a'zolari hisoblanuvchi qimmatbaho qog'ozlar bozori mutaxassislik faoliyat ishtirokchilarining xaridorlari va qimmatbaho qog'ozlar egalarining huquqlarini himoyalashda, qimmatbaho qog'ozlar bozorida mutaxassislik faoliyat mezonlarini oshirishda va qimmatbaho qog'ozlar bozorida mutaxassislik faoliyatning shartlarini ta'minlashda ko'mak berish uchun tashkil etiladi. Mingdan ortiq a'zolariga ega fond bozori ishtirokchilarining milliy assotsiatsiyasi MDX mamlakatlari banklari eng katta va obro'li, fond bozori mutaxassislik ishtirokchilarining o'zini- o'zi boshqaruvchi tashkiloti bo'lib hisoblanadi. Fond bozori mutaxassislik ishtirokchilarining o'z-o'zini boshqaruvchi nomdor tashkilotlardan yana biri bu depozitariylar, transfer xisobchilar ro'yxatga oluvchilarni mutaxassislik assotsiatsiyasidir. Davlatning qimmatbaho qog'ozlar bozoriga ta'siri kuchiga qaramasdan u hali ham takomillashmay qolib ketmoqda. MDX mamlakatlari iqtisodiyotidagi inqiroz unga berilgan eng katta zarba bo'ldi.

Qisqacha xulosa

1. Moliya bozori hamda pul muomilasining davlat tomonidan tartibga solishi - davlatning eng muhim va qiyin vazifalardan biri. Moliyaviy bozorning asosiy ishtiroklari quyidagilardir: davlat, jismoniy shaxslar, korxonalar, banklar, pensiya fondlari, sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari.

2.Moliya bozori bu qisqa o`rta va uzoq muddatli kreditlar va fond qimmatliklari, aktsiyalar, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog`ozlar bozoridir.

Moliyaviy bozorlardan biri bo`lgan pul kapital bozorini pul kapitali aylanishini ta'minlash jarayoni bilan bog`liq bo`lgan moliyaviy munosabatlarning biri, alohida sferasi sifatida belgilash mumkin.

3.Kredit - bu pul kapitali harakati bo`lib, u ta'minlanganlik, tezkorlik, qaytarishlik va to`lovdan boshlanishda amalga oshiriladi. MDX mamlakatlari banklarini tartibga soluvchi va kredit tashkilotlarining faoliyatini ko`zatuuvchi organdir. U kredit tashkilotlarining banklar qonunchiligi, MDX mamlakatlari banklari normativ aktlari, xususan, ular o`rnatgan majburiy normativlarga amal qilishini ko`zatadi.

4.Qimmatbaho qog`oz bu o`z egasiga dividend va foiz ko`rinishida daromad olish huquqini beruvchi mulkiy unvondir. Qimmatbaho qog`ozlar jumlasiga korporatsiya davlatning aktsiyalari obligatsiyalari kiradi. Qimmatbaho qog`ozlar bozorining faoliyatini solinishini belgilovchi davlatning asosiy organi bo`lib qimmatbaho qog`ozlar bo`yicha davlat komissiyasi hisoblanadi.

Tayanch iboralar.

Moliya bozori, pul muomilasi, kreditlar, qimmatbaho qog`ozlar, aktsiyalar, obligatsiyalar, pul kapitali, foiz ko`rinishi, bank tizimi, bank sistemasi, fond bozori.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Moliyaviy bozorning tarkibini tushuntirib bering?

1. Pul kapitali bozorining asosiy tushunchalariga nimalar kiradi?
2. MDX mamlakatlari bankining banklar foliyatini tartibga solishdagi tajribasini izohlang?
3. Qimmatbaho qog`ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishini misollar bilan ko`rsating.
4. Moliya bozori hamda pul muomalasining davlat tomonidan tartibga solinishi - davlatning kandy vazifalaridan biri hisoblanadi.
5. Moliya bozori kandy bozorlarga kiradi ?
6. Moliya bozori barcha segmentlari bilan kandy boglangan ?
7. Pul kapitali bozori nechta asosiy segmentlarga bo`linadi?

Asosiy adabiyotlar1.O`zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi.

O`zbekiston Toshkent 2003 y.

2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasinig Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.

3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son

- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
- 7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
- 9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
- 10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
- 11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

- 1.WWW. economyta - culty. uz.
- 2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
- 3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.ru](http://www.informika.ru)
g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc
- 4.[http: g`g` www. Review.uz](http://www.Review.uz) g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177
- 5.[http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
- 6.[http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm)
- 7.[http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
- 8.<[http:G`G` www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm)>

13-BOB. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

13.1. Valyuta kursini tartibga solish usullari

Milliy valyutaning barqarorligi va qudrati bu inflyatsiya darajasi pasayishining, makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning va iqtisodiy o`rinishning asosiy omildir. Milliy valyutaning holati jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishi, taraqqiy etishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy valyuta kursini aniqlash «bozordagi kuchlar»ga topshirilgan davlatda inflyatsiyaning juda ham yuqori darajasi ko`zatiladi. Dunyoda valyuta kursining uch asosiy rejimi mavjud: barqaror, so`zib yuruvchi va evida so`zib yuruvchi. Kurs moslashuvini ushlab turish uchun Markaziy Bank belgilangan kurs bo`yicha chet el valyutasini sotish va sotib olish majburiyatlarini oladi. Barqaror kurs bo`yicha valyutalarga Argentina pesosi misol bo`la oladi. So`zib yuruvchi kurs rejimida pul siyosatini olib boruvchi tashkilot valyuta kursining kafolatini olishmaydi. Pulga bo`lgan talab va taklifning o`zgarishi valyuta kursi o`zgarishlarida aks etadi. Agar Markaziy Bank umuman chet valyutasini sotmasa va sotib ham ololmasa, unda bunday rejim «sof» so`zib yuruvchi rejim deyiladi. Agarda Markaziy Bank valyuta operatsiyalarini amalga oshirsa, bu rejim evida so`zib yuruvchi deb yuritiladi. Halqaro Valyuta Fondiga (XVF) a'zo 155 davlatdan faqatgina 26 tasi valyuta kursi erkin so`zib yuruvchi hisoblanadi. G`arbning mashhur iqtisodchisi P. Kumanning fikricha «boshqarilmaydigan iqtisodiyot mavjud barcha axborotlardan foydalana ololmaydi, shunday ekan valyuta kursi iqtisodiy noto`g`ri o`rnatiladi, bu esa iqtisodiy faollikning yomonlashuviga olib kelishi mumkin, bozor o`z-o`zdan himoyalaniishi kerak». Valyuta kursini rasmiy tartibga solish shunga asoslanganki, unda rasmiy hukumat bozori dan ko`ra valyuta kursi barqarorligini o`zoqroq muddatga ta'minlashni yaxshiroq uddalay oladi. Umuman, valyuta siyosati quyidagi masalalar echimiga qaratilgan bo`lishi kerak: qisqa muddatli to`satdan bo`ladigan o`zgarishlarni qisqartirish iqtisodiy holatning o`zgarishi bilan sodir bo`ladigan keng miqyosdagi olib-sotarlik to`lqinini to`xtatish; valyuta kursining maqsadli mohiyatini o`rnatish; valyuta kursining o`zgarishlari kutilgan o`zgarishlardan oshib ketganda uning oldini olish. Valyuta kursi ikki davlatga tegishli bo`lgan bahoni o`zida mujassam etadi, shuning uchun valyuta siyosati bir tomondan boshqa davlat uchun jiddiy oqibatlarga sabab bo`lishi mumkin. O`z valyutalarini nojo`ya operatsiya qilishning oldini olish maqsadida XVF unga a'zo davlatlar o`z valyuta siyosatlarini olib borish vaqtida amal

qilishlari kerak bo'lgan bir qator tavsiyanomalarni ishlab chiqdi: besamar to'lov balansiga erishish yoki halqaro raqobat kurashida manfaat ko'rish maqsadida o'z valyutasini nojo'ya operatsiya qilishning oldini olish; faqatgina o'z valyuta kursining qisqa muddatli o'zgarishlarini qisqartirish zarurati tug'ilganda valyuta bozorida intervensiyani amalga oshirish; XVFnning a'zosi o'z intervensiyasini olib borayotganda uning boshqa a'zo davlatlar valyutasiga ko'rsatadigan ta'sirini e'tiborga olishlari kerak.

XVFnning a'zosi sifatida MDX mamlakatlari hukumati ham valyuta siyosatini yurgizishda ko'rsatilgan tamoyillarni qo'llab quvvatlaydi. Valyuta bozorini tartibga solishning har-xil vositalari mavjud bo'lib, ulardan birinchisi monetar siyosatdir. Lekin faqat valyuta kursini tartibga solish maqsadida monetar siyosat yurgizish inflyatsiya va ishsizlikning kutilmagan salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi

mumkin. Tartibga solishning boshqa bir vositasi bu kapital harakatini cheklash yoki halqaro savdoga barerlar qo'yishdir. Hukumatning bunday harakatlari kredit berish imkoniyatlari past bo'lgan davlatlar valyuta bozorlarida barqarorlikka erishish uchun zarur bo'ladi. Valyuta kursini tartibga solishning yana bir vositasi bu valyuta bozorida to'g'ridan-to'g'ri intervensiyadir. Valyuta intervensiyasining muvaffaqiyati uning intensivligiga va shu bilan birga monetar siyosat organlariga bo'lgan ishonchga bog'liq.

13.2 Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

MDX mamlakatlarida 2004 yilgacha valyuta boshqaruvi umuman yo'q edi, bu esa «rubl» qadrining chet el valyutasiga nisbatan doimiy tushushiga sabab bo'ldi. «Rubl» qadrining pasayishi faqat banklar uchun foydali edi (chunki «rubl»ning pasayishi aholini chet el valyutasini sotib olishga majbur qildi va banklar sotish va sotib olish o'rtasidagi farq hisobiga kun ko'rishdi). MDX mamlakatlari ning asosiy eksport mahsulotlari xom ashyo va ekologik mahsulotlar (metall, neft...) bo'lganligi uchun doimiy «rubl» ta'minoti mamlakat resurs bazasini talon-taroj bo'lishiga olib keldi. Bundan tashqari, davlatga eksportdan keladigan valyuta tushumi va davlatdan chiquvchi valyuta ustidan samarali nazorat umuman yo'q edi. MDX mamlakatlari 1994 yilda tovarlar eksportidan tushadigan valyuta tushumi ustidan o'rnatilgan natijasida qaytib kelmagan tushumlar hajmi 2003 yil 30-40 % dan 2004 yilda 12 % gacha va 2000-2004 yillarda boryo'g'i 4 % ga qisqardi. 2004 yilda kiritilgan valyuta

koridorlari natijasida milliy valyuta kursining barqarorlashuviga erishildi.

MDX mamlakatlari valyuta kursini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi organlar bo'lib MDX mamlakatlari Markaziy Banki, Davlat Bojxona komiteti, valyuta va eksport nazorati bo'yicha Federal xizmati hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

1. Milliy valyutaning barqarorligi va qudrati bu inflyatsiya darajasi pasayishining makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning va iqtisodiy o'sishning asosiy omilidir. Milliy

valyutaning holati jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishi, taraqqiy etishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

2.Dunyoda valyuta kursining

3 asosiy rejimi mavjud. Valyuta bozorini tartibga solishning har hil vositalari mavjudbo`lib, ulardan birinchisi Monitar siyosatdir. Valyuta kursini tartibga solishning yana bir vositasi bu valyuta bozoridagi to`g`ridan-to`g`ri interventsiyadir.

Tayanch iboralar

Milliy valyuta, valyuta bozori, valyuta kursi, barqarorlik, valyuta siyosati, HVF, to`lov balansi, halqaro raqobat, valyuta interventsiyasi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Valyuta kursining belgiluvchi omillar?
2. Valyuta kursi va foyiz stavkasi?
3. Valyuta kursini tebranishiga ta'sir etuvchi omillar
4. Egiluvchan va qayd etilgan valyuta kurslarning nisbiy samaradorligi?
5. Valyuta siyosati yordamida makroiqtisodiy tartibga solish va milliy iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirishni jahon tajribasi?
6. Tug`ri va teskari katirovkalashning mohiyati.
7. Valyuta kursini tartibga solish vositalari ?

Asosiy adabiyotlar

- 1.O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
- 2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasinig Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
- 3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
- 7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo'llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so'zi 2004 y. 10 fevral.
- 9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.
- 10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
- 11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskij fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.rug/textg/exhibitg/papersg/2004g/c11-3doc)
4. [http: g`g` www. Review.uz g`homeg` azticle.asp? mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
5. [http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
6. [http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)
7. [http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
15. <[http:G`G` www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm)>

14-BOB.Pul muomalasining davlat tomonidan tartibga solinishi.

14.1 Pul muomalasi va uning iqtisodiyotni funktsiyalashtirishga ta'siri

Pul harakatining naqd va naqd bo`lmagan ko`rinishda o`zining vazifalarini bajarishi pul muomalasi deyiladi.Pul muomalasining ikki xil ko`rinishi bor: naqd va naqdsiz .Naqd pul muomalasi - bu muomala jarayonida naqd pulning harakati va ikkita vazifani (to`lov vositasi va muomala vositasi) bajarishidir. Naqd pul quyidagi holatlarda ishlatiladi:Tovarlar va xizmatlarning aylanma harakati uchun;Tovarlar va xizmatlar harakatiga bevosita bog`liq bo`lmagan ish

haqi, pensiya va h.q bilan hisob-kitob qilish uchun.Naqd pul muomalasi har xil ko`rinishdagi pul: banknot, metall pullar, veksellar, cheklar, kredit kartochkalari yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul emissiyasini Markaziy Bank amalga oshiradi.

Naqdsiz pul muomalasi - bu naqd pulning ishtirokisiz qiymatning harakatidir.

Naqdsiz pul muomalasi cheklar, veksellar, kredit kartochkalari va boshqa kredit vositalari yordamida amalga oshiriladi.Iqtisodiy kelib chiqish nuqtai nazaridan naqdsiz pul muomalasi

ikki guruhga bo`linadi: tovar operatsiyalari va moliyaviy majburiyatlarga ko`ra. Birinchi guruhga tovar va xizmatlar uchun naqdsiz hisob-kitoblar tegishli, ikkinchi guruhga byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga to`lovlar, bank ssudalarining va kreditlarning foizi uchun to`lovlar, sug`urta kompaniyalari bilan hisob-kitob qilish kiradi. Naqd va naqdsiz pul muomalasi o`rtasida bir-biriga bog`liqlik va aloqadorlik mavjud. To`lov va muomala vositasi sifatida pul o`z funktsiyalarini bajarishi uchun talab qilinadigan pul miqdori quyidagi shartlar bilan aniqlanadi: muomaladagi tovar va xizmatlarning umumiy hajmi; tovarlar bahosi va xizmatlar uchun tariflar darajasi; pul muomalasining tezligi; naqdsiz hisob-kitoblarning rivojlanganlik darajasi. Metall pul muomalasi davrida pulning miqdori jang`arish vositasida davomli tartibga solingan. Bu pul muomalasining barqarorligini ta`minlagan. Oltin pul mezoni rad etilgach, muomala uchun talab qilingan oltin pul miqdori bahosiga tenglashtirilgan belgining miqdoriy qiymatiga muvofiqlashgan qog`oz pullar qonuni muomalaga kiritilgan. Bunday holat pulning barqarorligini zaiflashtirdi, uning qadrsizlanish ehtimoli tug`ildi. Hozirda oltinni pul sifatida sharoitda, qog`oz pullar qonuni takomillashib bormoqda. Tovar va xizmatlar qiymati o`lchovi pul kapitali bo`lib qoldi. U tovarning qiymatini bozorda pulga tenglashtirish yo`li bilan emas, balki ishlab chiqarish jarayonida tovarni tovarga almashtirish orqali o`lchanadi. Demak maydalanmaydigan kredit pullarning miqdori mamlakatning butun boyliklari qiymati pul kapitali orqali aniqlanishi kerak. Umumiy pul miqdorining kredit pul ustunligi ostida doimiy boshqaruvi mavjud emas. Bundan davlatning pul muomalasini tartibga solishdagi roli kelib chiqadi. Mamlakatda ishlab chiqirilayotgan tovarlar va ko`rsatilayotgan xizmatlar hamda ularning taqsimoti va ayirboshlanishi qiymatining real hisobisiz emissiya qilingan kredit pullar birligining ortiqchaligiga va oxir oqibat uning qadrsizlanishiga olib keladi. Mamlakat pul birligi barqarorligining asosiy shartlaridan biri bu xo`jaliklarning naqd va naqdsiz pul oborotiga tushgan pullarga bo`lgan talabidir.

14.2 MDX mamlakatlari pul tizimi

Pul tizimi- bu davlatda pul muomalasining tarixan yuzaga kelgan va qonuniy mustahkamlagan mexanizmidir. MDX mamlakatlaridagi pul tizimi MDX mamlakatlari Markaziy Banki to`g`risida»gi davlat qonuniga muvofiq ishlaydi. MDX mamlaktlarining rasmiy pul birligi «rubl» hisoblanadi. MDX mamlakatlari hududida boshqa pul birligini joriy etish taqiqlanadi. «Rubl»ning oltin yoki boshqa qimmatbaho metall bilan o`zaro nisbati qonun bilan belgilanmagan. «Rubl»ning chet el pul birliklariga nisbatan rasmiy kursi MDX mamlakatlari Markaziy Banki tomonidan aniqlanadi va matbuotda e`lon qilinadi. MDX mamlakatlari hududida pulni muomalaga kiritish va chiqarish tashkilotlaridan mustasno holda MDX mamlakatlari Markaziy Banki naqd pulni emissiya qilish huquqiga ega. U davlatdagi iqtisodiy faoliyatlarning normal harakat qilishiga ko`maklashish maqsadida pul muomalasi holati uchun javobgardir.

Qonuniy to`lov kuchiga ega bo`lgan pul ko`rinishlari banknotalar va tanga pullar bo`lib, ular MDX mamlakatlari barcha aktivlari, shu bilan birga uning oltin zaxirasi, davlatning qimmatbaho qog`ozlari, kredit idoralarinig rezervlari bilan kafolatlanadi. MDX mamlakatlari hududida naqd pul muomalasini tashkil qilish

maqsadida Markaziy Bank zimmasiga quyidagi vazifalar qo'yilgan: ishlab chiqarishni bashorat qilish va tashkil qilish, banknotalar va tanga pullarni saqlash va tashish hamda ularning rezerv fondini yaratish; kredit tashkilotlari uchun naqd pullar inkassatsiyasi, tashish va saqlash qoidalarini o'rnatish; pul belgilari o'z to'lov qobiliyatlarini yo'qotganligining alomatlarini hamda ishdan chiqqan banknotalar va tanga pullarni almashtirish va ularning yo'qotilish tartibini ishlab chiqish. Naqdsiz hisob-kitoblarni tashkil etish va ularni tartibga solish bilan bog'liq barcha muammolar amaldagi qonunchilikka muvofiq MDX mamlakatlari Markaziy Banki tomonidan o'rganiladi. U naqdsiz hisob-kitoblarning amalga oshish muddati, mezoni, shakli va qoidalarini o'rganadi. Uning majburiyatlariga kredit tashkilotlarining hisob-kitob sistemalarini litsenziyalash kiradi. Mamlakatlari Markaziy Bankiga bog'liq bo'lgan pul muomalasini tartibga solish pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlariga muvofiq amalga oshiriladi. Markaziy Bank pul muomalasidagi muvozanatni ushlab turishga ko'maklashish uchun javobgardir.

14.3 Inflyatsiyaga qarshi siyosatining vazifalari

Inflyatsiya - bu pul sistemasining inqirozli holatidir. Zamonaviy inflyatsiya faqatgina narxlar o'sishi hisobiga sotib olish qobiliyatining pasayishiga bog'liq emas, balki mamlakatdagi iqtisodiy o'sishning umumiy salbiy holatiga ham bog'liq. Inflyatsiya ishlab chiqarish va sotish qilish sohasidagi, shu bilan birga pul muomalasi, moliya-kredit sohasidagi ziddiyatlarga asoslanadi. Inflyatsiyaning birinchi sababi halq xo'jaligining turli sohalari o'rtasidagi proportsiyaning bo'zilib ketishidir: talab va taklif, daromad va xarajatlar, jamg'arma va iste'mol, muomaladagi pul massasi va iste'mol uchun kerak bo'lgan pul massasi o'rtasidagi farqning oshib ketishi yoki kamayishidir. Inflyatsiyaning ichki va tashqi omillari mavjud. Ichki omil pulli va pulsiz inflyatsiyaga ajratiladi. Pulsiz inflyatsiya bu xo'jaliklarning disproportsiyasi, iqtisodiyotning davriy rivojlanishining, ishlab chiqarishning monopollashuvi, investitsiya balansining bo'zulishi va boshqalardir. Pulli inflyatsiya esa davlat qarzlarining va pul emissiyasining oshib ketishi, byudjet taqchilligi, davlatning moliyaviy inqirozi va boshqalardir. Tashqi inflyatsiyaning tashqi omillari bo'lib halqaro tuzilmaviy inqiroz, davlatlarning valyuta siyosati, boshqa davlatlarning eksportga yo'naltirilgan inflyatsiyasi, oltin va valyutaning noqonuniy eksporti hisoblanadi. Inflyatsiya tovar va xizmatlar narxining oshishida, milliy valyuta kursining pasayishida, milliy pul birligida aks etuvchi oltin narxining oshishida namoyon bo'ladi. Inflyatsiyaga qarshi siyosati - bu davlatning iqtisodiyotni tartibga solishda inflyatsiyaga qarshi kurash yo'nalishlarining kompleks chora-tadbirlaridir. Bu siyosatning ikkita asosiy yo'nalishi: deflyatsiya va daromad siyosati mavjud. Deflyatsiya siyosatida pulga bo'lgan talabni tartibga solish uchun pul-kredit va soliq mexanizmlari orqali davlat xarajatlarini kamaytirish, foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini oshirish, pul masasini chegaralash yo'li bilan ko'rib chiqadi. Daromad siyosati esa narxlar va ish haqi ustidan ularning o'sishini to'xtatish yoki umuman chek qo'yish yo'li bilan parallel nazorat o'tkazishdir. Bu siyosatning amalga oshirilishi ijtimoiy ziddiyatni keltirib chiqarishi mumkin.

Inflyatsiyaga qarshi siyosatida asosiy rolni Markaziy Bank o`ynaydi. Inflyatsiyaning eng asosiy sabablaridan biri bu pul emissiyasi hisobiga davlat byudjetining taqchilligi hisoblanadi. MDX mamlakatlari qonunchiligiga muvofiq MDX mamlakatlari Markaziy Banki pul emissiyasini monopollashgan holda amalga oshiradi. Bundan tashqari, Markaziy Bank rezervlari majburiyatlari, qimmatbaho qog`ozlar bozoridagi operatsiyalar hajmi bilan pul taklifiga va qiymatiga ta'sir o`tkaza oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, davlat moliya sohasidagi siyosatini ishlab chiqayotganda mamlakatdagi milliy xususiyatni hisobga olishi kerak. Shu o`rinda Sharqiy Evropa hamda Lotin amerikasi davlatlari uchun inflyatsiyaga qarshi dasturi muallifi, mashhur amerikalik professor Dj. Saksning MDX mamlakatlari haqidagi bir so`zini

keltirish o`rinli: «Biz kasalni operatsiya stoliga qo`ydik va ko`krak qafasini ochdik. Ammo uning kasali boshqa ekan».

Qisqacha xulosalar.

1. Pul xarakatining naqd va naqd bo`lmagan ko`rinishda o`zining vazifalarini bajarishi pul muomalasi deyiladi. Pul muomalasining ikki xil ko`rinishi bor; nag`d va naqdsiz. Naqd pul muomalasi -bu muomala jarayonida naqd pulning xarakati va ikkita vazifani bajarishidir. Naqdsiz pul muomalasi -bu naqd pulning ishtirokisiz qiymatning xarakatidir.

2. MDX mamlaktlarinig rasmiy pul birligi «rubl» hisoblanadi. MDX mamlakatlari hududida boshqa pul birligini joriy etish taqiqlanadi. «Rubl»ning oltin yoki boshqa qimmatbaho metall bilan o`zaro nisbati qonun bilan belgilanmagan. «Rubl»ning chet el pul birliklariga nisbatan rasmiy kursi MDX mamlakatlari Markaziy Banki tomonidan aniqlanadi va matbuotda e'lon qilinadi.

3. Pul tizimi -bu davlatda pul muomalasining tarixan yuzaga kelgan va qonuniy mustahkamlagan mexanizmidir. Inflyatsiya-bu pul sistemasining inqirozli holatidir. Inflyatsiyaning ichki va tashqi omillari mavjud.

Tayanch iboralar.

Pul xarakati, Naqd pul, tovar, aylanma xarakati, naqdsiz pul muomalasi, muomala vositasi, tovarlar bahosi, pul tizimi, inflyatsiya .

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Pul muomalasi va uning iqtisodiyotini funktsiyalashtirishga tasirini ko`rsating.
2. MDX mamlakatlari pul sistemasini izohlab ko`rsating.
 1. Inflyatsiyaga qarshi siyosatining vazifalari nimalardan iborat.
 2. Nakd pul kanday xolatlarda ishlatiladi ?
 3. Nakdsiz pul kanday xolatlarda ishlatiladi ?
 4. Inflyatsiya kanday omillari mavjud.

Asosiy adabiyotlar.

1. O`zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.

- 2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasinig Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
- 3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
- 5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
- 6.«Ipoteka kredit berishni qo`llab-qo`vvatlash jamg`armasi faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Prezidentining qarori. Toshkent shahri 2005 y. 6 may.
- 7.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

Internet ma'lumotlari

- 1.WWW. economyta - culty. uz.
- 2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
- 3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru/g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc>
- 4.[http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
- 5.<http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
- 6.<http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
- 7.<http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <<http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>>

15-BOB. Baho siyosati misolida davlat mexanizmi

15.1 Davlatni narxlarga ta'sir etish tarixi

Bizda tarqalgan fikrga xilof ravishda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida bahoni shakllantirish to'la - to'kis stixiyali yuz beradi. Haqiqatda baholar davlat tomonidan doimiy etiborga olish va boshqarish ob'ekti bo'ladi. Baholar ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotda keskin nuqtalardan biridir, bunda ishlab chiqaruvchilarning guruh manfaatlari va iste'molchilar, ulgurji va chakana sotuvchilar, kasaba uyushmalari va tadbirkorlar uyushmasi, eksporter va importerlarni guruh manfaatlari tuknash keladi. Baho hammani manfaatlariga ta'sir qiladi. Tabiiy ularni atrofida partiyalar, parlament, hukumat va ijtimoiy sheriklar o'zaro aloqalarda, halqaro uchrashuvlarda kurash bo'ladi. Bahoga ta'sir etish davlat iqtisodiyotini tartibga solishning global maqsadi hisoblanadi. Kon'yuktura va tuzilma siyosatiga, inflyatsiya bilan kurashish, jahon bozorida milliy Raqobatbardoshlikni kuchaytirish, iqtisodiy kiyinchiliklarni engillashtirishga xizmat qiladi. davlat iqtisodiy siyosatini boshqa ob'ektlariga ta'siri bo'ladi, o'z navbatida bahoni shakllantirish jarayonida ham aks etadi. Pul oblastidagi aniq harakatlar qisqa muddatli yoki xatto usha aniq vaqtda boshqa maqsadlar bilan mos kelmaydigan shoshilinch maqsadlar bo'lishi mumkin, ammo xoriji xolatda ular doim davlat boshqaruvini

aniq maqsadlariga hizmat qiladi. Ijtimoiy tizimni barqarorlashtirish va iqtisodiy rivojlanishni eng qulay yo`llarini topish sur'atlari va proportsiyalaridir.

Kachon davlat bahoga ta'sir qila boshlagan ?Klassik siyosiy iqtisodi erkin yuzaga kelgan narxni talab va taklif o`rtasidagi muvozanatni ushlab turuvchi sifatida qaraganlar. Ammo haqiqatda ideal darajadagi umumiy va butunlay narxni shakllantirish bo`lmagan. Hamma savol narx o`yinini ozodlik chegarasini shakli va darajasidir. Xatto agar ishlab chiqaruvchilar yoki sotuvchilar bilan kelishuv imkoniyatlaridan mavxumlashganda bu tup kapitalizm tarixi kulamida davlat baholarga ta'sirini ko`z atib borar edi.Davlat temir yo`li hizmatiga tariflar, pochta, telegraf tariflari "aktsiz" tovarlarga davlat monopol baholari, xosil bo`lmagan yillarda davlat ozik - ovqat mahsulotlarini sotilishi, bojxona siyosati va bilvosita soliq undirish, ichki baholarga ta'sir etishni faol kiyofasi bahoga davlat ta'sirini 100 - 150 yil bo`lgandagi sanogidir.

Birinchi jahon urushi ketidan boshlangan depressiya va krizislar davlatni bahoga ta'sir qilish tarixida sinish momentiga hizmat kilgan.

Germaniyalik iqtisodchi X. Myuller iqtisodiy va siyosiy larza davlatda va jamoatda Xo`jalikni yuritishni eng yaxshi intilishlarini anglashga chaqirgan, iloji boricha teng taqsimlangan va revolyutsiya burimlaridagi xavflardan qochishda butunlay davlat ho`jalik jarayonini va adolatli bahoni ushlab turishni, boshqarishni o`z gamxurligiga olgan.Inflyatsiya va inqiroz sharoitlarida bahoni boshqarishga o`rinishlar tashqi savdo siyosati yo`liga barqaror emas. 30 yillarni o`rtalarida ko`p rivojlangan davlatlarda bozor iqtisodiyoti dilan davlatni bahoga ta'sir vakolati, ularni ustirmaslikka yakin va baholarga ta'sir davlat choralar qilinganligi davlat iqtisodiyotini tartibga solishning tashkil etuvchi elementidir. Davlat baholarga ta'siri choralari qonuniy, ma'muriy va jinoiy bo`lishi mumkin. Parlament tomonidan qabo`l qilingan qonunlar ho`jalik sub'ektlari o`rtasidagi va davlat o`rtasidagi aloqalarga baholarni shakllantirishda qonuniy asos yaratgan. Bu qonunlar kompleksi fukaro huquqini asosiy qismiga kiruvchi huquqini o`zida ifodalaydi. Bu huquqlar asosida davlatning vakolatli organlari bahoni boshqarishda ma'muriy faoliyatini amalga oshiradi. qonun bo`zilgan xollarda aybdorlar jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Baho bo`yicha qonun proektlari boshqa ho`jalik savollari kabi parlamentda partiya, fraktsiyalar va mustakil deputatlarni bo`lishiga olib keladi yoki hukumatning bahoni o`zluksiz tartibga solish tadbirlarini iqtisodiyot va moliya vazirliklari, markaziy bank amalga oshiradi. Shu bilan birga mamlakatlarda qishloq xo`jaligi va savdo vazirligi faoliyat yuritadi. Ular yana bahoni shakllantirishga ta'sir ko`rsatishadi. Ko`p davlatlarda 60 - 70 yillar oxirida baho bo`yicha vazirliklar o`rtasidagi sovetlar tashkil topgan, ular ko`z atish, maslaxat vazifasiga ega bo`ladi. Har bir mamlakat hukumatida va alohida organlarida tekshiruv komitetlar faoliyat yuritib unga taniqli mutaxassislar kiradi va sovetlarda profsoyuz, dexkon uyushmasi, savdogarlar, tadbirkorlar uyushmasi va davlat organlari vakillari kengash o`tkazganlar. Davlat organlariga baholar bo`yicha savollar va baho qonun proektlari bo`yicha o`z fikrini bildiruvchi komitetlar tasdiklangan. Davlatni bahoni boshqaruvini tarixiy va mantiqiy o`zluksizligini ko`rib chiqamiz.

15.2 Baholarni ko`zotish va bilvosita ta'sir etish

Baholarni ko`zotish va bilvosita ta'sir etish- bu oblastdagi davlat faolligining birinchi formasidir. Gap faqat bunda emas shu bilan tarixda davlatni baholarga ta'siri boshlangan. Xozirgi vaqtda bahoni ko`zotish asos bo`lib, davlatni bu oblastdagi harakatlari unga asoslangan xolda hizmat qiladi. Baholarni ko`zotish markaziy statistika kumitasida bo`ladi. Davlat organlari va ijtimoiy sheriklar tomonidan baholarni baholarni ko`zotishni asosiy maqsadi - har yilgi nominal o`shishini, baholar indeksini aniqlash uchun hayot qiymatini o`shirish o`lchovidir. Yuqori amortizatsiya ajratmalari va boshqa fondlarga ajratmalarni tanNarhga kiritish orqali hukumat organlari ruhsati bilan ishlab chiqarish harajatlari oshirilib shu yo`l bilan davlat aralashuvi amalga oshiriladi. Natijada bu butun sohalarda "harajatlarni baholarini tirgaydi" xolatini paydo qiladi. Ishlab chiqarishning hisob harajatlari hamma soha korxonalarida natijada e'lon qilingan hukumat imtiyozlaridan yuqori bo`lib, baho ko`tarilish xodisasi o`z - o`zidan yuz beradi. Chunki, imtiyozlar hamma sohalarga tarkaladi, ichki soha raqobatlari sharoitida yaxshi kon'yuktura baho o`shishiga to`la tusik bo`la olmaydi. Aktsiz tovarlarga baho o`rnatish davlat siyosati baho shakllantirish boskichida davlatning to`g`ridan - to`g`ri aralashishi hisoblanadi. Baho kelib chiqishida bevosita ta'sir davlat subsidiyasidir. Shunday subsidiyalardan biri - baholi - ishlab chiqaruvchi va iste'molchiga maxsus to`lovlar baho to`lashini muljallaydi.

Tovar va hizmatlarga davlatning ulushi ahamiyatli bo`lsa, bahoga bevosita ta'sir va bahoga raxnamolik sohalarida o`rin egallaydi. M: harbiy, sanoat sohalarida. Davlat organlari xususiy firmaning aniq turdagi tovar va hizmatlarini doimiy sotib oluvchi yoki buyurtmachi bo`lib, sheriklari bilan shartnomada aniq baholarni belgilaydi, soha uchun baza bahosi bo`ladi. Qo`shimcha qiymat soligi bahoni tartibga solishning samarali manbasidir. Bu soliqni ishlab chiqaruvchilar tovar va hizmatlar bahosiga kiritib, bu soliqning tabakalashgan stavkalari bevosita bahoga ta'sir qiladi. DIS ning asosiy yo`nalishi davlatning tashqi savdo bahosiga ta'sirida bo`ladi. Davlatning eksportidagi ahamiyati shuki, ekporterlarni soliqdan ozod qilgan. Soliq qaytarish, imtiyozli kredit va transport tariflari berish jiddiy kiyofada baho Raqobati sharoitida jahon bozorida aks etadi.

15.3. Tovar va xizmatlarga o`zgarmas narxlarni o`rnatish

Davlat shaxtalarida kazib chiqarilgan mineral xomashyolarga, davlat elektr stantsiyalari va temir yo`llarining elektr energiyasiga, pochta, telegraf tariflariga baho o`rnatish davlat sektorini tovar va hizmatlarga baho kayd qilishga misol bo`ladi. Bu sun'iy tushirilgan baholar va tariflar xususiy xo`jalikda ishlab chiqarish harajatlarini pasayishiga va bu davlat mulki ob'ektlarining rentabelligi yoki kamyobligini sun'iy tushirish hisobiga milliy Raqobatbardoshlikni oshirishga imkoniyat beradi. Baholar kayd qilish va uning yuqori chegarasi nodavlat sektorida ma'muriy Xo`jalikni tartibga solishning o`ziga xos manbasidir. Bu kam qo`llaniladi, qoida bo`yicha bozor xo`jaligi sharoitida o`zoq muddat xattoki o`rta muddat jixatida foydasiz bo`ladi. Sotsial tanglik engillashtirish manbasi sifatida ko`proq hamma istesno xolatlarida foydalaniladi. Aniq turdagi tovarlar bahosi ustidan nazorat milliy organlar tomonidan amalga oshiriladi. M:

Evropa ko`mir va po`lat, ko`mir va qora metallarga baho o`rnatish, ES da qishloq ho`jalik mahsulotlariga baho uonatish, Evropa Birlashma ichida transport tariflari va soliqlarini o`lchovlarini bixillashtirish, mamlakat halqaro konferentsiya va tashkilotlarga katnashishi alohida turdagi tovar bo`yicha, tarif dengiz va xavo yuk tashish bo`yicha bo`ladi.

Qisqacha xulosalar.

1. Narxlar iqtisodiy, ijtimoiy va siyosat hayotida keskin nuqtalardan iborat bo`lib xisoblanadi va bu nuktada ishlab chikaruvchilar va iste'molchilarni guruxli manfaatlari tuqnashadi. Yuqori amartizatsiya ajratmalari va boshqa ajratmalarni tannarxga kiritish orqali xukumat ishlab chi'arish xarajatlarini oshirib yuboradi va shu bilan narxlarga ta'sir etadi.
2. Davlat organlari va ijtimoiy sheriklar tomonidan baholarni baholarni ko`zatisishni asosiy maqsadi - har yilgi nominal o`shishini, baholar indeksini aniqlash uchun hayot qiymatini o`shish o`lchovidir.
3. Bu sun'iy tushirilgan baholar va tariflar xususiy xo`jalikda ishlab chiqarish harajatlarini pasayishiga va bu davlat mulki ob'ektlarining rentabelligi yoki kamyobligini sun'iy tushirish hisobiga milliy Raqobatbardoshlikni oshirishga imkoniyat beradi.

Tayanch iboralar

Xizmatga ta'rif, aktsiya tovarlar, narxlarni ko`zatuvchi organlar, bilvosita ta'sir, bevosita ta'sir, narxlarni urganish.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlatni narxlarga tasir etish tarixini tushuntiring.
2. Baholarni kuzatish va bilvosita tasir etish yo`llari.
3. Baholarni shakllantirish jarayonida davlat aralashuvini misollar orqali izohlang.
4. Tovar va xizmatlarga o`zgarmas narxlarni o`rnatish.
5. Qachon davlat bahoga ta'sir kila boshlagan.

Asosiy adabiyotlar 1. O`zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi.

O`zbekiston Toshkent 2003 y.

2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasinig Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston

Respublikasining Farmoni. Xalq soʻzi. 2005 y. 12 aprel.

7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «Oʻzbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yoʻllarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk soʻzi 2004 y. 10 fevral.

9. Babushkina A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finansoʻ i statistika. 480. str.

10. Fareycheva G.V. Sistema obhestvennoʻx potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Voʻpusk novoʻy. Dolgosrochnoʻy aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskij fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet maʼlumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.

2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com

3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru/g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc>

4. [http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)

5. <http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>

6. <http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>

7. <http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>

8. <http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>

16-BOB. Davlatni monopoliyaga qarshi siyosati.

16.1.Davlatni monopoliyaga qarshi aralashishning ob'ektiv zaruriyati

Bozor iqtisodiyotida har kimning farovonligi bozorda ўziga qarashli tovarni: ўz ishchi kuchini, malakasini, ўzi ishlagan buyumni, xususiy er uchastkasini yoki tijorat operatsiyalarini tashkillashtirish mahoratini va shu kabilarni qanchalik muvaffaqiyatli sotaolishi bilan aniqlanadi. Kim xaridorga eng yaxshi tovarni va eng nafli shartlar bilan taklif qilsa, u raqobatda yutib chiqadi va farovonligini oshirishga ўzi uchun yўl ochib beradi. Iqtisodiyotda raqobat ruxi taraqqiyotning yordamchi "dvigateli" (harakatga keltiruvchi omili) b'lib xizmat qiladi va insonlarning x'jalik faoliyati shakllarida sezilarli iz qoldiradi.Raqobatchilar bilan b'lgan iqtisodiy vaziyat k'pincha asosli ravishda "kurash" S'zi bilan ta'riflanadi, adabiyotda bozorning har xil modellarida turlicha namoyon b'ladigan "raqobat kurashi" ifodasi odatdagidek b'lib qoldi.Xo'jalik sub'ektlari ixtiyorida b'lgan monopollik xukmronligi darajasiga bog`liq ravishda quyidagi bozor modellarini (strukturasini) ajratib k'rsatishadi: 1) mukammal raqobat bozori; 2) mnopolistik raqobat; 3) oligopoliya; 4) sof monopoliya. Agar nomlangan strukturalarning birinchisida firmalar xech qanday monopoliya xukmronligiga ega b'lmasalarda, t'rtinchisida - bir firma bozorda absolyut monopollik holatini amalga oshiradi.Monopollikka qarshi siyosat monopoliya bozor raqobatini siqib chiqarishi natijasida jamiyat iqtisodiy va ўzga talofotlar k'radi degan xulosaga asoslanadi. Demak, jamiyat monopoliya taraqqiyotiga t'ysiq b'lishi yoki u bor joyda uning faoliyatini t'xtatishga yordam berishi orqali iqtisodiy foyda oladi. Amaliyotning k'rsatishicha, ayrim firmalar monopollik xukmronligining kuchayishi ijtimoiy talofotlarga

olib keladi: birinchidan, bu talofotlar iste'molchilarga firma-monopolistlar mahsuloti uchun raqobat bozorlaridagi xuddi shunday tovarlarga qaraganda ancha yuqori narxlar t'ylashlarida namoyon b'yladi; ikkinchidan, firma tomonidan monopollik xukmronligini egallash k'ypincha yuqori narxlarni ushlab turish maqsadida tovar ishlab chiqarish va xizmat k'yratishni rejalashtirilgan cheklanishiga olib keladi, bu esa monopoliya resurslarni turli tarmoqlar orasida samarasiz taqsimotini tug`dirishini anlatadi; uchinchidan, monopoliya k'ypincha ishlab chiqarishning texnik turg`unligiga, mahsulot sifatining, mehnat sharoitining yomonlashishiga va shu kabilarga olib keladi. Monopolizmning iqtisodiyotdagi bu va boshqa salbiy tomonlari davlatlarni monopollikka qarshi siyosatni ishlab chiqishga va q'yllashga majbur qiladi - monopolistik faoliyatni ogohlantirish, cheklash va to`xtatishga y'ynaltirilgan davlat xokimiyatining kompleks chora-tadbirlari, bozorning barcha xo`jalik sub'ektlarini imkon darajasida teng raqobat sharoitlari bilan ta'minlash va novijdonan raqobat kurashiga y'yl qo`ymaslik.

Aytib o'tish joizki, monopollikka qarshi tartibga solish ildizlari chuqur tarixga etib boradi.

"Monopoliya" termini birinchi bor ishlatilgan umumiy tusdagi birinchi monopollikka qarshi qonun deb imperator Zenonning (483y.) narxlar to`g`risidagi konstitutsiyasi hisoblanadi.

Unda "Biz buyruq beramiz, xech bir shaxs qandaydir kiyim turiga, yoki baliqqa, yoki oziq-ovqat sifatida xizmat qiladigan yoki boshqacha ishlatishga mo`ljallangan har qanday narsaga monopoliyani amalga oshirishga o`ziga ijozat etishga jur'at qilmasin" deb aytilgan.

Iqtisodiyotni

monopollikka qarshi tartibga solish bo`yicha iqtisodiy va huquqiy adabiyotda uning ikki asosiy modelini farq qilish qabo`l qilingan: amerika va evropa modellari.

Amerika modeli monopoliya faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlaridan qat'iy nazar uni ma'n qilish tamoyili asosida to`ziladi. Bunday strukturalistik nomini olgan yondashish tarafdorlari monopolistik strukturaga ega b'ylgan tarmoq o`zini monopolist sifatida boshqaradi deb takidlaydilar. Demak, monopolistik strukturalik tarmoqlarning iqtisodiy harakatlari albatta ijtimoiy nuqtai nazardan salbiy b'yladi

va monopollikka qarshi qonunchilik ta'siriga tushishi lozim b'yladi. Monopollikka qarshi tartibga solishning ushbu modelida asosan huquqiy jarayonlarni q'yllash shakli va qonunbo`zarlarni sud orqali ta'qib qilish m'yljallanadi. Evropa modeli amerika modelidan farqi y'laroq suiiste'molliklar ustidan nazorat qilish tamoyiliga tayanadi. Bunday bixevioristik (ingl. behaviorism - xulq-atvor, yurish-turish) deb nomlangan yondashish diqqatni tarmoq strukturasi emas, balki ayrim x'ylalik

sub'ektlarning fe'l-atvoriga qaratadi. Bu modelda har qanday monopoliya emas, balki faqat ijtimoiy-iqtisodiy natijalari jamiyat uchun salbiy b'ylgan monopoliya g`ayriqonuniy deb ta'kidlaydigan idrokli yondashish qoidasidan foydalaniladi. Bunday yondashish har xil bozorlarda raqobat axvolini doimiy ravishda tahlil va nazorat qilishga qodir b'ylgan ma'muriy organlarning maxsus tizimini tashkil

etishni talab qiladi. Zarurat tug`ilganda bu organlar to`zatish, y'ylga solish va taqiqlashning asosan ma'muriy choralarini qo`llaydilar. Keyingi y'n yilliklar davomida bu ikki model orasidagi kamayib bormoqda. Shu bilan birga bu yaqinlashish evropa modeli tomoniga qarab bormoqda, ya'ni x'ylalik sub'ektlari faoliyatini monopoliyaga qarshi tartibga solish ularning nisbatan va absolyut katta-kichikligiga asoslangan holda emas, balki jamiyatga ular

faoliyatining oqibatini hisobga olgan tarzda amalga oshiriladi. Davlat tomonidan iqtisodiyotni monopoliyaga qarshi tartibga solish yzaro bog`langan ikki y`nalishni yz ichiga oladi: a) monopoliyaga qarshi qonunchilikni ishlab chiqish va qabo`l qilish; b) monopoliyaga qarshi tartibga solishni amalga oshiruvchi va monopoliyaga qarshi qonunchilikga rioya qilishni nazorat qiluvchi organlar tizimini shakllantirish. AQShda monopoliya qarshi birinchi qonun - Sherman qonuni 1880 yilda qabo`l qilingan edi. Bu qonunning mohiyati ishlab chiqarishni va savdo-sotiqni cheklashga va qisqartirishga y`llangan korxonalarining har qanday q`shilishi, birlashishi yoki til biritirishini taqiqlashda b`lgan. Butun jahon trestlarga qarshi qonunchiligining asosiy xususiyati kichik va y`rta tovar ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va bozorlarni mukammal raqobat modeliga yaqinlashtirishga intilishdadir. Baxtga qarshi MDX mamlakatlari monopoliyaga qarshi tartibga solishi hozircha kerakli darajada samarali amalda emas. Aksincha, k`ypgina parametrlar bo`yicha davlat xokimiyatining sustlashgani sababli MDX mamlakatlarida korxonalar, tarmoqlar monopolizmi k`yp hollarda xatto kuchaydi, bu esa iqtisodiyotdagi salbiy jarayondir. MDX mamlakatlari bozorlari ahvolini yrganuvchi halqaro konsalting kompaniyasi mamlakatda har yili VVPni 8%dan kam b`ylmagan holda ysishini ta'minlashga hamma narsa borligi, lekin raqobatning teng b`ylmagan sharoitlari (monopolizm, soliq imtiyozlari, davlat subsidiyalari va boshqalar) bunga t`ysiq b`ylayapti degan xulosaga keldi. MDX mamlakatlari ning monopoliyaga qarshi tartibga solish amaliyoti k`yproq evropa modeliga intiladi. Bu MDX mamlakatlari monopoliyaga qarshi qonunchiligida va shuningdek monopoliyaga qarshi organlarning vakolati va amaliy faoliyatida yz aksini topadi. MDX mamlakatlarida monopoliyaga qarshi tartibga solish foyliyatining boshlang`ich nuqtasi 2001 yilda "Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash t`yg`risida" MDX mamlakatlari qonunining qabul qilinishi b`yldi. 2004 yilda sezilarli darajada qayta ishlab chiqilgan bu qonun MDX mamlakatlari huquq tizimida aniq ifolangan bozor rasmiy hujjati b`yldi. Bu erda shuni ta'kidlash joizki miqdoriy jihatdan mamlakat monopoliyaga qarshi xizmati faoliyatini qat'iy belgilovchi rasmiy hujjatlar r`yxati unchalik k`yp emas. MDX MDX mamlakatlari monopoliyaga qarshi qonunchiligi, yuqorida qayd qilingan qonun, uning asosida chiqariladigan federal qonunlar, Prezident farmonlari, xukumat qarorlari va farmoyishlaridan iboratdir.

16.2. Monopoliyaga qarshi siyosatni zamonaviy o`ziga xos xususiyati, uning asosiy yo`nalishlari va vazifalari

Har bir mamlakatda iqtisodiyotni monopollikka qarshi tartibga solish tizimining eng muhim elementi - bu monopolistni faoliyati tartibga solinishi lozim b`lgan sub'ekt sifatida tushinishdadir. MDX mamlakatlarining monopollikka qarshi qonunchiligida monopolistning mohiyati va miqdoriy kriteriyalari raqobat t`yg`risidagi qonunda markaziy tushuncha b`lgan - "ustun vaziyat" tushunchasi orqali aniqlanadi. Ustun vaziyat - bu x`yjalik sub'ektiga yoki bir necha x`yjalik sub'ektlariga tegishli bozorda tovar aylanishi sharoitlariga hal qiluvchi ta'sir k`yrsatishga yoki unga boshqa x`yjalik

sub'ektlarining kirishini qiyinlashtirishga imkon beradigan uning (ularning) alohida vaziyatidir. Hozirgi vaqtda MDX mamlakatlarida agar x'jalik sub'ektining aniq tovar bozoridagi hissasi 65% va undan ortiq b'lsa, uning vaziyati ustun deb tan olinadi. Ayrim hollarda monopollikka qarshi organning qaroriga binoan x'jalik sub'ektining bozordagi hissasi 65%dan kam b'lgan holda ham uning vaziyati ustun deb tan olinishi mumkin. Biroq, x'jalik sub'ektining aniq tovar bozoridagi hissasi 35%dan yuqori b'lmagan taqdirda uning vaziyati ustun deb tan olinishi mumkin emas. X'jalik sub'ektining monopolist sifatida hamma qayd qilingan miqdoriy ta'riflari y'rnini bosuvchi yoki y'zaro almashinuvchi tovarlari b'lmagan tovar bozorlariga tegishlidir. Monopolistning miqdoriy chegaralarini aniqlash boshqa tovarlar bozorlariga nisbatan jiddiy va birgina echimni talab qilmaydi. MDX mamlakatlarida taqiqlanishi lozim b'lgan monopolistik faoliyatning turlaridan biri deb raqobatdosh x'jalik sub'ektlarining kelishuvi, agar ularning aniq tovar bozoridagi hissaları hammasi b'lib 35%dan yuqori b'lishi mumkin b'lsa va bunday bitimlar kelishilgan narxlar belgilash, bozorlarni b'lib olish, boshqa sotuvchilarning bozorga kirishlarini cheklash orqali raqobatni cheklashga olib kelsa, hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda ayrim hollarda 35% lik cheklashni oshib y'tadigan bitimlarga, agar x'jalik sub'ektlari bu bitimdan b'ladigan ijobiy samara bozorga keltirilish imkoni b'lgan salbiy natijalardan yuqori b'lishini isbot qilsalar, ruxsat beriladi. Chamasi, hozirgi MDX mamlakatlari qonunchiligidagi bunday "erkinliklar"ni y'inli deb hisoblab b'lmaydi. Dunyo mamlakatlarida etkazib beruvchining ustun vaziyatini aniqlab beruvchi turlicha chegaraviy qiymatlar belgilangan. Germaniyada bu bozorning 1G`3 bir korxonaga uchun, yarmidan ky'prog`i - ikki korxonaga uchun; Yaponiyada yarmidan ky'prog`i - bir korxonaga uchun, 3G`4 - ikki korxonaga uchun. Buyukbritaniya va Frantsiyada eng past "bosqich" - bozorning 1G`4 bir korxonaga uchun. Har qanday monopollikka qarshi tizimning elementlaridan biri - y'li q'yilishi mumkin b'lmagan novijdon raqobat shakllarining r'yxati. MDX mamlakatlarida bo`larga quyidagilar kiradi:

- boshqa x'jalik sub'ektiga zara keltiradigan yoki uning amaliy obr'y'siga putur etkazadigan yolg'on, noaniq yoki noty'g`ri ma'lumotlarni tarqatish;
 - iste'molchilarga tovarning ishlab chiqarish tabiati, usuli va joyi, uning sifati va iste'mol xossalari ty'g`risida xato ma'lumot berish;
 - x'jalik sub'ekti tomonidan reklama jarayonida u ishlab chiqarayotgan yoki sotayotgan tovarlarni boshqa x'jalik sub'ektlarining tovarlari bilan beadab solishtirish;
 - egasining roziligisiz ilmiy-texnik, ishlab chiqarish yoki savdoga oid ma'lumotlarni, shu jumladan, tijorat sirlarini olish, ishlatish, oshkor qilish;
 - y'zboshimchalik bilan firma nomi belgisini, tovar belgisini va shuningdek boshqa x'jalik sub'ekti tovarining shaklidan, y'ramasidan, tashqi bezagidan nusxa ky'chirish.
- Monopollikka qarshi tartibga solish davlat siyosatini y'tkazish ijro xokimiyatining federal organi - RF monopollikka qarshi siyosat va tadbirkorlikni q'yllab-quvvatlash vazirligi orqali amalga oshiriladi va quyidagi asosiy vazifalarni hal qiladi:
- monopollik faoliyati va nohalol raqobatni ogohlantirish, cheklash va ty'xtatish;
 - raqobat va tadbirkorlikni rivojlantirish asosida, bozor munosabatlarini shakllantirishga ky'maklashish;
 - monopollikka qarshi qonunchilikka rioya qilish ustidan nazorat y'rnatish;
 - tadbirkorlikni q'yllab-quvvatlash by'yicha davlat siyosatini y'tkazish;

- tabiiy monopoliya sub'ektlari faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish.

Bu organ xýjalik sub'ektlari ijrosi uchun majburiy býlgan monopollikka qarshi qonunchilik qoidalari bo`zilishining týxtatish, ularning asoratlarini yýqotish, ularning majburiy býlinishi yoki ular tarkibidan tuzilmaviy býlinmalarning ajratilishi, monopollikka qarshi qonunchilikka zid shartnomalarni bekor qilish yoki ýzgartirish, boshqa xýjalik sub'ekti bilan shartnoma to`zish, monopollikka qarshi qonunchilikning bo`zilishi natijasida olingan foydani federal byudjetga ýtkazish haqidagi buyruqlarni berish huquqiga ega.g`arb mamlakatlarida monopollik faoliyatini cheklash uchun, birlashmalarni majburiy tarqatib yuborish va aktivlarni majburiy sotish holatlari ma'lum. Lekin, bunday choralar ýylanmasdan qýllanmasligi zarur. Har qanday yirik ishlab chiqarish ham, býlinishga moyil emas. Tarkibiy qismlari texnologik tomondan qat'iy bog`liq býlgan bir butun birlashgan korxonani bo`zish zararlidir va nazoratini monopollikka qarshi qonunchilik talablariga javobgarlik asosida, tijorat tashkilotlari va ularning birlashmalarini qayta tashkil etish yoki faoliyatini tugatish orqali amalga oshiradi. Bundan tashqari, bu organ tijorat tashkilotlarining ustav kapitalida aksiyalar yoki ulushlar sotib olishda monopollikka qarshi qonunchilikka rioya qilinishini nazorat qilishi majbur. Monopollikka qarshi tartibga solish tizimi shuningdek, monopollikka qarshi qonunchilik bo`zilishida javobgarlik choralari kýrishni ýz ichiga oladi. MDX mamlakatlarida bu asosan ma'muriy-tashkiliy ta'sir ostidagi choralar býlib, ba'zi hollarda bundan ham qat'iyroq choralar kýriladi. Har bir mamlakatda monopollikka qarshi qonunchilik ýziga xos xususiyatlarga ega, lekin, barcha holatlar uchun umumiylari ajratiladi: kompaniyalarning birlashishini nazorat qilish, tadbirkorlar (kartellar)ning kelishuvlarini taqiqlash, nohalol raqobatni týxtatish. Korxonalarining birlashishi raqobatni yýqotish va bir vaqtda ishlab chiqarishning bir erga týplanishi va uning samarasini oshirish omili býlib hisoblanadi. Biroq, raqobat kurashida firma quvvatini ýstirish, firmalarning mexanik birlashishidan kýra oqilonaroq deb e'tirof etiladi. Shu sababli, birlashishda qat'iy reglamentatsiya olib boriladi. Buyuk Britaniya va Frantsiyada birlashishda bozorning 25%lik ulushi, shuningdek, aktivlarning aniqlangan kattaligi ortib ketmasligi kerak. AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliyada birlashish haqidagi shartnomalar davlat ma'muriyati ruxsatnomasiz haqiqiy emasdir. Buyuk Britaniya, Frantsiya va Germaniyada faqatgina aktivlar qiymati va sotuv hajmi býyicha yirik býlgan firmalar birlashuvi tekshiriladi. AQSh, Frantsiya, Germaniya, Ispaniya, Portugaliya, Avstraliya, Kanadada kartellar týliq taqiqlangan. Bunda, kelishuv paytining ýzi qonunni bo`zish deb hisoblanadi. Kelishuv dalili isboti natijasida, monopol foydaning uch barobar miqdorida jarima undiriladi. AQShda noqonuniy kartelda ishtirok etish qattiq jazoli jinoyat hisoblanib, shuningdek, ta'minot va sotuv faoliyatli birlashmalar chiqimlarni pasaytirsam ham, noqonuniy deb hisoblanadi. MDX mamlakatlari monopollikka qarshi qonunchiligi býyicha, raqobatni cheklashga yýnaltirilgan har qanday shakldagi xýjalik sub'ektlari orasidagi bitim haqiqiy emas deb e'tirof etiladi. Hokimiyat va boshqaruv organlariga raqobatni cheklovchi aktlar, harakatlar va kelishuvlarni amalga oshirish taqiqlanadi. Ular ishlab chiqarishni monopolizatsiya va tovarlarni realizatsiya qilish maqsadida, davlat boshqaruvining yangi to`zilmalarini yarata olmaydilar. Ijro hokimiyatining federal va mintaqaviy organlari, ýzini-ýzi boshqaruvchi mahalliy organlari faoliyatlarining xýjalik sub'ektlari faoliyati bilan qoplanishiga yýl qýyilmaydi. Monopollikka qarshi organ xýjalik sub'ektlariga nisbatan,

xýjalik sub'ektlarini qayta tashkil qilish yoki faoliyatini tugatishni amalga oshirishda monopollikka qarshi talablarga rioya qilishi, xýjalik sub'ektlarining ustun vaziyatiga olib boruvchi aktsiyalar sotuvi va sotib olinishini nazorat qilish huquqiga ega. U hokimiyat va boshqaruv organlariga nisbatan, quyidagilar býyicha tavsiyalar yýllaydi:

- imtiyozlar berish (kredit, soliq imtiyozlari va boshqalar);

- o'z ustun holatini suiiste'mol qiluvchi xýjalik sub'ektlari tovarlarining belgillangan narxlarini ýrnatish;

- eksport-import operatsiyalari, faoliyat turlarini litsenziyalash, bojxonatariflarini ýzgartirish;

- chet el investitsiyasini jalb etish, erkin iqtisodiy hududlarni yaratish rivojlantirish;

- majburiy litsenziyalashni kiritish, monopollikka qarshi qonunchilikni bo`zuvchi xýjalik sub'ektlari eksport-import operatsiyalarini taqiqlash (týxtatish) va h.k. MAP monopollikka qarshi qonunchilik bo`zilishini týxtatish, qonunga zid shartnomalarni bekor qilish, xýjalik sub'ektlarini majburiy ravishda býlib yuborish, noqonuniy qabo`l qilingan aktlarni hokimiyat va boshqaruv organlari tomonidan bekor qilish haqida bajarilishi majburiy býlgan dalolatnomalarni berish huquqiga ega. U, shuningdek, monopollikka qarshi qonunchilikni bo`zish va dalolatnomalarni bajarilmagani uchun jarima solish týg`risida qaror qabo`l qilish, sudga yoki arbitrajga da'volar va arizalar bilan murojaat qilish, prokuraturaga monopollikka qarshi qonunchilikning bo`zilishi bilan bog`liq býlgan jinoyatlar alomatlari býyicha jinoiy ish qýzg`otish uchun materiallar (ma'lumotlar) yuborishi mumkin.

Hududiy boshqarmalar monopollikka qarshi umumiy davlat siysatini, iste'molchilar huquqini himoya qilishni amalga oshiradilar, novijdon raqobat va reklamani oldini oladi. Ular monopollikka qarshi qonunchilikni bo`zuvchi korxonalariga qarshi choralar kýrish býyicha katta vakolatlarga egadirlar. Monopollikka qarshi organning vakolatiga ega shaxslar barcha kerakli xujjatlar bilan tanishish uchun vazirliklarga, boshqa organlarga va, shuningdek, korxonalariga, birlashmalarga, tashkilotlarga, muassasalarga týsiqsiz bemalol kirish huquqiga egadirlar. Xýjalik sub'ektlari, boshqaruv organlari va ularning mansabdor shaxslari ishonchli xujjatlar, yozma va og`zaki tushintirishlar va boshqa ma'lumotlarni berishga majburdirlar.

Biroq, qonunchilikning nomukamalligi sababli davlat boshqaruvi organlari strukturalari ýz funktsiyalarini g`ar doim ham samarali bajaraolmaydilar. Bozorlar, monopolistlar týg`risida ma'lumotlar olishda muammolar tug`iladi, bu esa raqobatchilik týg`risidagi qonunning bo`zilishidir. qoida býyicha narxlarni (tariflarni) tartibga solish davlat me'yorlarini (normalarini) bo`zuvchi tashkilotlar javobgar býladilar, ulardan ortiqcha tushgan kirimning butkul summasi va shu miqdorda jarima, qayta bo`zishga yýl qýyilganda ikki hissa kýp jarima undirib olinadi. Lekin

jarimalarni undirish mexanizmi yaxshi yýlga qýyilmagan, samarali ishlamaydi.

Aytib ýtilgandek, monopollikka qarshi siyosat kapitalni bir joyga týplash jarayoniga davlat aralashuvini kýzda tutadi. Ammo, MDX mamlakatlari voqeligi sharoitida korxonalar qonunni chetlab ýtishga muvaffaq býlayaptilar. Kapital bir boshqaruv ostida aktivlarni birlashtirmasdan týplanishi mumkin. Bunga alyuminiy kartelining vujudga kelishi misol býla oladi. Jahonni qamrab olgan global iqtisodiy integratsiya ham monopollikka qarshi siyosatni ýtkazishni qiyinlashtiradi: ochiq bozorda kapital ýziga foydali ravishda, halqaro raqobat talab qilganidek, týplanadi.

RF ijroiyo xokimiyati va MDX mamlakatlari sub'ektlarining monopollikka qarshi siyosati faoliyatini muvofiqqlashtirish bÿyicha muhim organi bu Monopollikka qarshi siyosat bÿyicha muassasalararo komissiyadir. Komissiya bozorlar ahvolini raqobatni rivojlantirish maqsadida tahlil qiladi, demonopollashtirish va raqobat maslalariga dahldor me'yorioy aktlar loyihalari ekspertizasini tashkil etadi, Demonopollashtirish va raqobatni rivojlantirishning federal, tarmoq, hududiy dasturlari bajarilishini nazorat qiladi. Komissiya tomonidan qabo`l qilinadigan qarorlar vakillari komissiya tarkibiga kirgan MDX mamlakatlari Federatsiyasi ijroiyo xokimiyati organlari va RF sub'ektlari hamda ularga qarashli korxonalar uchun majburiydir. MDX mamlakatlari Davlat statistik qÿmitasi tomonidan MDX mamlakatlari Federatsiyasi bozorida aniq bir tovar bÿyicha hissalaru umuman 35%dan (mahsulot kelib tushishini hisobga olib) yuqori bÿlgan birlashmalar va monopolist-korxonalaru davlat reestri olib boriladi. Ÿz navbatida, MDX mamlakatlari reestrqa kiritish tÿg`risida qaror qabo`l qiladi, unga Ÿzgartirishlar kiritadi, bu haqida birlashmalar, monopolist-korxonalaru xabardor qiladi, shuningdek, MDX mamlakatlari Davlat Statistika qÿmitasi, MDX mamlakatlari Iqtisodiy Rivojlanish vazirligi, MDX mamlakatlari Moliya vazirligi, hokimiyat va boshqaruv mahalliy organlariga axborot beradi. Reestrda kÿrsatilgan korxonalarqa nisbatan, monopollikka qarshi qonunchilikda kÿzda tutilgan choralar kÿriladi. Shu vaqtning Ÿzida, ushbu vazirlik tasdiqlangan shakl bÿyicha, ariza asosida xÿjalik sub'ektini reestrda chiqarib tashlashu mumkin.

16.3. Tabiiy monopoliyalar, ularuug Ÿziga xos xususiyati, tartibqa solinishu

Zamonaviy shart-sharoitda, har qanday davlat iqtisodiyotida shunday sohalar Ÿrin olganku, ularda jamoat va davlat manfaatlariga kÿra, bozor raqobatu nomuvofiq, binobarin, monopoliyaning iqtisodiy (va ijtimoiy) tomondan saqlanishu oqlangan. Bozor raqobatidan chiqarib tashlangan iqtisodiy muhitlar - bu avvaliga, tabiiy va davlat monopoliyalari. Ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari tufayli, raqobatning yÿqligidan, bozor talabini qondira oluvchi tovarlar (xizmatlar) va narxlar keskin Ÿzgarganda, Ÿrnini boshqa tovarlar bosa olmaydigan turg`un talabqa ega bÿlgan tovarlaru ishlab chiqaruvchi (realizatsiya qiluvchi) tashkilotlar tabiiy monopoliyalardir. Tabiiy monopoliya sharoitida, talab darajasi qanday bÿlshidan qat'iy nazar, bozorda raqobat muhitini yaratib bÿlmaydi yoku egallangan fan va texnika rivojlanish darajasida bu iqtisodiy samarasizdir. Tabiiy monopoliya sub'ektlari tomonidan ishlab chiqariluvchi tovarlaru, iste'moldagi boshqa tovarlar bilan almashtirib bÿlmaydi, shunga kÿra, ushbu tovarlar bozoridagi talab shu tovarqa nisbatan narxlaruug Ÿzgarishiga bog`liq bÿlmaydi. Jahon tajribasi guvoh qiladiku, ishlab chiqarishning bunday shart-sharoitlari umumfoydalanuvchi deb nomlanadigan korxonalar uchun Ÿrinlidir, kÿp hollarda, bo`lar elektr-, suv-, gazta'minoti, telefon xizmatu korxonalaru va h.k. "Tabiiy monopoliyalar tÿg`risida"gi Federal qonunga asosan, ularga quyidagilar tegishli:

- neft va neft mahsulotlaru magistral quvur yÿllari orqali tashish;
- gazni quvur yÿllari orqali tashish;
- elektr va issiqlik energiyasini o`zatish xizmatlari;

- temir y'llar orqali yuk tashish va h.k.

Binobarin, bu hammasi shundan dalolat beradiki, tabiiy monopolik korxonalarni, erkin raqobat boshlanishida tashkil qilib b'ylmaydi, chunki, ular bir-biriga yaqin soha narxlari y'sishiga olib keluvchi oligopoliyalarga aylanadi va ishlab chiqarish hajmining qisqarishida monopol narxlarni y'rnatadi. Tabiiy monopoliyalar katta darajada, ishlab chiqarish va iste'mol narxlarining butun tuzilmasini aniqlab beradi, iqtisodiy vamoliyaviy jarayonlarga, aholi daromadlari dinamikasiga, butun iqtisodiyotga y'z ta'sirini k'rsatadi. Tabiiy monopolik korxonalar holati ustun deb e'tirof etiladi, lekin, tartibga solish choralari, odatiy monopollikka qarshi qonunchilik doirasidan chiqib ketadi. Tabiiy monopolik sohalar faoliyati uchun, ijro hokimiyati parlament oldida javobgardir. Tabiiy monopoliyani tartibga solishning eng k'yp q'llaniladigan radikal shakli, korxonalarining davlat mulkiga y'tkazilishidir. Lekin, bu narsa amalga oshirilmagan erlarda ham, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar manfaatlari muvozanatini ta'minlash uchun, mahsus davlat organlari ular ustidan nazorat y'tkazadi. Tabiiy monopoliyalar hamma mijozlarga diskriminatsiyasiz xizmatk'rsatishi majbur. Tabiiy monopoliya mahsulot (xizmat)lari narxlari va tariflari davlat tomonidan tartibga solinadi va chiqimlarning y'sishi holatida, byudjetdan subsidiya berishga y'l q'yyiladi. Tabiiy monopolik korxonalar boshqa korxonalar uchun tijorat siri b'ylgan ma'lumotlarni hokimiyat organlariga taqdim etishi majburdir. Ular davlat organlari ruxsatisiz tashkil qilina, y'q qilina olmaydilar. Tabiiy monopoliyalarni tartibga solish, "Tovar bozorlarida raqobatchilik va monopolik faoliyatni cheklash t'yg`risida", "Tabiiy monopoliyalar t'yg`risida", "Elektr va issiqlik energiyasi tariflarini tartibga solish t'yg`risida", "Federal temir y'l transporti t'yg`risida"gi qonunlar asosida amalga oshiriladi. Tabiiy monopoliyaning har bir k'rinishi uchun, y'ziga xos tartibga solish sxemasi mavjuddir. Tabiiy monopoliyalarda tartibga solishning asosiy ob'ekti, ularning mahsulot (xizmat)lari narxlari va tariflaridir. Hozirgi paytda tabiiy monopoliyalar mahsulotlarining narxlari va tariflarini tartibga solish ummummilliy ahamiyatga ega b'ylayapti (energoresurslar narxini 10%ga pasaytirish s'yinggi mahsulot tannarxining 18% pasayishiga olib keladi), iqtisodiyotni so g`lomlashtirish vositasi sifatida k'rib chiqilayapti. Tarif siyosati umumiqtisodiy kabi ijtimoiy maqsadlarni ham k'zlaydi: mamlakat ishlab chiqaruvchilarini, eksportchilarini q'llab-quvvatlash, inflyatsiyani t'yxatib turish, aholining hayot darajasini k'ytarish MDX mamlakatlari hukumati narxlari ichki bozorda tartibga solinishi lozim b'ylgan tovarlar (xizmatlar) r'yxatini tasdiqlaydi. Tartibga solishni ijroiyy xokimiyatning federal organlari va MDX mamlakatlari sub'ektlarining ijroiyy xokimiyatlari organlari amalga oshiradilar. Tartibga solinadigan narxlar tashkiliy-huquqiy shakli va mulkchilik shaklidan qat'iy nazar hamma tashkilotlar tomonidan q'llaniladi. Korxonalariga etkazib beriladigan tabiiy monopoliyalar sub'ektlarining mahsulot (xizmat) narxlari (tariflari) ularning oshishi MDX mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish vazirligi tomonidan bashorat qilingan sanoat mahsuloti ishlab chiqaruvchilari (engil va oziq-ovqat sanoati mahsulotidan tashqari) narxlarining oshishidan yuqori b'ylmasligidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Tabiiy monopoliyalarining ayrim sohalarini tartibga solish ijroiyy xokimiyatning maxsus organlari tomonidan amalga oshiriladi. Temir y'l orqali yuk tashish, RFning borish qiyin b'ylgan rayonlariga yuk tashish, transport terminallari, dengiz va daryo portlaridahamda aeroportlar tomonidan xizmat k'rsatish, hammabop elektr va pochta aloqa xizmatidan foydalanish MDX mamlakatlari Monopollikka qarshi siyosat va

tadbirkorlikni qy'llab-quvvatlash vazirligi tomonidan nazorat qilinadi. Ijroiyy xokimiyat organlari davlat tomonidan tartibga solish jarayonida hosil by'ladigan iqtisodiy vaziyatlarni tahlil etadilar va bashorat qiladilar; tabiiy monopoliyalarsub'ektlariga majburiy by'lgan xarajatlarni hisobga olish qoidalarini belgilaydilar; davlat tomonidan tartibga solishning meyoriy-huquqiy bazasini ishlabchiqadilar; narxlarnitartibga solishni amalga oshiradilar, investitsiya siyosatini uning tariflarga ta'siri qismida nazorat qiladilar; xizmatllar bozorining shakllanishini tartibga soladilar; tartibga solish amalga oshiriladigan tabiiy monopoliyalar sub'ektlarining reestrini olib boradilar; qonunchilik bo`zilgan holda ularga bajarilishi majburiy by'lgan dalolatnomalar yuboradilar; tabiiy monopoliya sub'ektiga jarima solish tyg`risida qaror qabo`l qiladilar. Yuqorida aytib ytilgandek, tabiiy monopoliyalar bilan bir qatorda davlat monopoliyalari deb ataladigan faoliyat sohalari bozor raqobati sohasidan chiqarilgan. Mamlakatda davlat monopoliyalari sub'ektlari sifatida asosan aniq faoliyat turlarini amalga oshirish litsenziyalariga ega by'lgan davlat unitar korxonalari by'ladilar.Davlat monopoliyalari turlariga quyidagilar kiradi: mamlakat Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladigan pul-emissiya faoliyati, tashqi iqtisodiy faoliyatning ayrim turlari (ayrim tovarlar eksporti va importi), ky`pincha alkogol mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish va boshqalar. Davlat monopoliyasi rejimi alohida hosiyatga ega, uning turlari va chegarasi maxsus qonunlar bilan belgilanadi.Shunday qilib, monopollikka qarshi siyosat davlat tomonidan tartibga solishni ta'minlagan holda monopoliyalarning bir necha turlarini saqlab qolishni ky`zda tutadi. Har qanday monopollikka qarshi siyosatning mohiyati va ma'nosi katta ky`lamdagi iqtisodiyot foydasini ishlatish va raqobatning susayishi bilan bog`liq by'lgan imkoni bor salbiyoqibatlarining ta'sirini kesishdadir. Shu ikki yondashishning birligi aynan amaliy jihatdan eng qiyinechiladigan, vaziyatga qarab yzgaradigan huquqiy va iqtisodiy masalani tashkil qiladi.Tabiiyki, MDX mamlakatlarida monopollikka qarshi tartibga solish tizimi shu sohada boy xorijiy tajribani hisobga olgan holda shakllanadi, lekin qator yziga xos xususiyatlarga egadir. U MDX MDX mamlakatlarida barqaror bozor aloqalari endigina shakllanish bosqichida by'lgan, bozor iqtisodiyotining faqat asoslari yaratilgan, davlat-ma'muriy monopolizmi ty`liq bartaraf qilinmagan sharoitlarda shakllanayapti.

Qiskacha xulosalar.

- 1.Bozor iqtisodiyotida har kimning faravonligi bozorda o`ziga qarashli tovarni: o`z ishchi kuchini,malakasini ,o`zi ishlagan buyumni,xususiy er uchastkasini yoki tijorat operatsiyalarini tashkillashtirish mahoratini va shu kabalarni qanchalik muvaffaqiyatli sotilishi bilan aniqlanadi..
- 2.Xo`jalik subektlari ixtiyorida bo`lgan monopolistik xukmronligi darajasiga bog`liq ravishda quyidagi bozor modellarini ajratib ko`rsatishadi.Monopolizmning iqtisodiyotdagi bu va boshqa salbiy tomonlari davlatlarni monopollikka qarshi siyosatni ishlab chiqishga va qo`llashga majbur qiladi.
- 3.Ishlab chiqashning texnologik xususiyatlari tufayli, raqobatning yo`qligidan ,brzor taoabini qondira oluvchi tovarlar va narxoar keskin o`zgarganda,o`rnini blshqa tovarlar bosa olmaydigan turg`un taoabga ega bo`lgan tovarlarni ishlab chiqaruvchi tashkilotlar tabiiy monopoliyalardir.

Tayanch iboralar

Monopoliya, tijorat aperiatsiyalari, raqobat ruhi, raqobat kurashi, ho`jalik faoliyati, monopolist faoliyat, monopol hukmronlik, ho`jalik sub'ekti.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlatni monopoliyaga qarshi aralashishning ob'ektiv zaruriyati nimalardan iborat?
2. Monopoliyaga qarshi zamonaviy o`ziga hos xususiyatlarini izohlang?
3. Monopoliyaga qarshi siyosatni zamonaviy o`ziga hos asosiy yo`nalishlari va vazifalari nimadan iborat?
4. Tabiiy monopoliyalar ularning o`ziga hos xususiyati, tartibga solinishini ko`rsating.
5. Tabiiy monopoliyalar deb nimalarga aytiladi.
6. Tabiiy monopoliyalarni tartibga solishga izoh bering ?
7. Monopoliyalarning necha turlari mavjud
8. Monopolilli xukmronlik kuchayishi kandy talofatlarga olib keladi.

Asosiy adabiyotlar. 1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.

O`zbekiston Toshkent 2003 y.

2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.

3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son

4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi

5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.

6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.

9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.

10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

- 1.WWW. economyta - culty. uz.
- 2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
- 3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.ru>
g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc
- 4.<http://www.Review.uz> g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177
- 5.<http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm>
- 6.<http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm>
- 7.<http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html>
8. <<http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm>>

17-BOB. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish.

17.1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish muammosiga yangi yondashuvni zaruriyati.

Bozor sharoitiga o'tish davrida MDX mamlakatlari ning tashkil etish va tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish mumkin, avvalambor uning tartibga solish mexanizm tubdan o'zgardi. Tashqi savdo va valyuta operatsiyalariga davlat monopoliyasining bekor qilinishi hamda barcha xo'jalik sub'ektlariga tashqi iqtisodiy faoliyatida erkin ishtirok etish imkoniyatlarini borish bilan bir qatorda aytganda reja-taqsimot mexanizmi biriktirildi, bu jarayonlarning rejalarini olib boruvchi me'yor va qoidalarning faol liberalizatsiyasi boshlandi. Tarqalishidan so'ng MDX mamlakatlari ijtimoiy va iqtisodiy holatining o'zgarishi mamlakat rivojlantirishdagi tashqi iqtisodiy omillarini oshiradi. MDX mamlakatlari uchun nafaqat o'zoq balki yaqin xorij bilan xo'jalik va savdo aloqalari tashqi iqtisodiy bo'lib qoldi. Natijada MDX mamlakatlarining tashqi bozorlarga bog'liqligi oshdi. Bozor va ko'p shaklli mulkchilikka o'tish, barcha korxonalariga mulkchilik shaklidan qat'iy nazar TIF bilan foydalanish huquqini berishda MDX mamlakatlari davlat monopoliyasi va u bilan bog'liq davlat boshqaruvidan voz kechdi. Zamonaviy sharoitlarda davlatning asosiy vazifasi - tashqi iqtisodiy faoliyatni ishlab chiqish hisoblanadi. Tashqi dunyo bilan xo'jalik aloqalarini o'rnatish bozor iqtisodiyoti shakllanishidan katta muatar sifatida ishtirok etib, oldin mavjud bo'lmagan instrument va mexanizmlarning rivojlanishiga, milliy iqtisodiyotning o'zgaruvchan kon'yuktura sharoitlariga moslashishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bo'larning barchasi va ko'pgina boshqa sabablar MDX mamlakatlari uchun, shubxasiz to'g'ri bo'ldi. Ikki xil yondashuv shakllandi: TIANi tez «shokli» liberallashtirish va aksincha bosqichlika ega, davlatning faol va shakllantiruvchi rolini talab etadigan jarayon sifatida tushunish. Shuning uchun MDX mamlakatlari boshqaruvi siyosatida bu ikki pozitsiya doimo to'qnash kelgan: ichki bozor ochiqligi va TIF liberallashtiruvining «shokli» chora - tadbirlari qat'iy administrativ chora tadbirlar bilan tartibsiz olib borilar edi, ya'ni eksport va importni tartibga solishning tarif usullari - notarif usullar bilan. Narx, valyuta va tashqi savdo siyosati borasida amalga oshirilgan faoliyat yo'nalishga ega bo'lmagan. Natijada milliy bozorda xorijiy raqobat kuchaydi va MDX mamlakatlarilik ishlab chiqaruvchilar pozitsiyalarini xavf ostiga qo'ydi. Bundan tashqari ularning tashqi bozorlardagi raqobat bardoshlik imkoniyatlari susayib, bu miliy eksport hajmini sezilarli kamaytiridi, ayniqsa mashina texnik mahsulot sohasida. Bo'larning barchasi shok usularidan voz kechib MDX mamlakatlari ning real

sharoitlariga mos keladigan tashqi iqtisodiy siyosat modelini ishlab chiqarishga majbur etdi. TIFni tartibga soluvchi organlar. Mamlakatda boshqaruvning barcha ierarxik darajalarini - federeal va hududiy darajalarini qamrab oluvchi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi davlat tizimi shakllanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat ustian umumiy boshqaruvni R.F.ning Preguanti amalga oshiradi. Prezidentning Federal majlisga xar yillik muroja ostida davlatning tashqi iqtisodiy faoliyati to`g`risidagi bo`lim mavjud. MDX mamlakatlari TIFni tartibga solishda iqtisodiy rivojlanish vazirligi, Davlat bojxona ko`mitasi (BDQ), MDX mamlakatlari markaziy banki va boshqa ijro etuvchi hukumat organlari. Bunda masalan vazirlikka qo`yidagi vazifalar yuklatilgan: tashqi iqtisodiy siyosat strategiyasini ishlab chiqish va barcha TIF sub'ektlari tomonidan uning amalga oshirilishini ta'minlash; yagona valyuta, kredit, narx siyosati ishlab chiqish; TIF barcha qatnashchilari tomonidan halqaro shartnomalarda belgilangan qonun va sharoitlarga amal qilinishini tekshirish; TIF ni rivojlantirish va tartibga solish masalalari bo`yicha halqaro va xukumatlararo komissiyalar bilan xamkorlik qilish; turli mamlakatlar bilan tashki savdo shartnoma va kelishuvlarini tayyorlash hamda iluolash; Tashqi ishlar vazirligi, Markaziy bank, Moliya vazirligi va boshqalar bilan TIFni muvofiqlashtirish va yo`naltirish. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda MDX mamlakatlari Markaziy banki muhim rol uynab, u banklararo kelishuvlarni iluolaydi, boshqa davlatlarning Markaziy banklar bilan munosabatlarida mamlakat manfaatlarini ifodalalaydi. Markaziy bank barcha ko`rinishdagi valyuta operatsiyalarini amalga oshiradi, mamlakatda chet el valyutasi va qimmat baho qog`ozlar muomalasi sharoitlari va qoidalarini ishlab chiqadi, rublning boshqa mamlakatlar valyutasiniga nisbatan kursini tartibga soladi, banklarga valyuta operatsiyalari uchun litsenziyalar bradi, me'yoriy aklar chiqaradi. Bo`lardan tashqari hukumat va vakolatlaro komissiya va kengashlar amal qilmoqda: tashqi savdo va bojxona - tarf siyosatida himoya chora-tadbirlari bo`yicha, Butun jahon savdo tashkiloti masalalari bo`yicha mamlakatlari «katta sakkizlik» da ishtirok etishi bo`yicha vakolatxonalararo Komissiyasi va boshqalar.

17.2.Tashki iqtisodiy siyosatni mohiyati va tamoyillari

Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish rejimini aniqlash va mamlakatning halqaro mehnat taqsimotida ishtirokini optimallashtirish bo`yicha davlat va uning organlarining maqsadga yo`nalitirilgan faoliyatini ko`zda tutadi. TIS ning asosiy tashkil etuvchilari qo`yidagilar: tashqi savdo siyosati (eksport va import siyosatini o`z ichiga oladi), chet el investitsiyalarini jalb qilish va xorijda ilmiy kapital qo`yilmalarni tartibga solish sohasidagi siyosat, valyuta siyosati. Bundan tashqari TIS alohida davlat va mintaqalar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarning geografik muvofiqligi bo`yicha muhim masalalarni hal qilishni ko`zda tutadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat aynan TIS yordamida aniqlanadi va tartibga solinadi. MDX mamlakatlarida samarali TISni shakllntirish uchun uning asosiy tamoyillarini aniq va ravshan aniqlash zarur edi. Bunda TIS da Markaziy o`rinni tashqi iqtisodiy faoliyatni qatnashchilarining xulqini iqtisodiy - huquqiy tartibga solish egallaydi. U umummilliy manfaatlarga javob berishi lozim. Ichki bozorda xorijiy raqobatni tartibga solishda MDX mamlakatlari bojxona qonunchiligi bazasidagi bojxona tarifi asos bo`lib xizmat qiladi. Bu mamlakatga halqaro savdo-siqtisodiy tizimga umum

qabool qilingan qoidalar bo'yicha integratsiyalashuviga imkon yaratib, Umumjahon savdo tashkilotiga yo'l ochadi. Bunda murakkab inqiroz sharoitida milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga kirishi bosqichma-bosqichlab chiqarish bo'lishi zarur. Shuning uchun MDX mamlakatlarining avvalambor qo'yidagi amoyillarga asoslanib kuriladi:

- davlatning tarmoq va mintaqalar rivojlanish siyosatini ishlab chiquvchi shakllantiruvchi roli, unga asosan mamlakatning TIS, shu bilan birga bojxona instrumentlari va chet el investitsiyalari rejimini shakllantiriladi.;
- MDX mamlakatlari firmalarning TIS ni doimiy, o'zoq muddatli aloqalarga hamda tashqi bozorlarni saqlab turish va kengaytirishga yo'naltirish;
- TIS ning hukumat tarmoqlari, vakolatxonalari, hamda Federatsiya va uning sub'ektlari o'rtasida aniq taqsimlanishi;
- TIS - MDX mamlakatlari tashqi siyosatining tarkibiy qismi. Bu bog'liklik iqtisodiy diplomatiya sohasida ko'proq namoyon bo'lib, u asosan savdo jarayoniga xizmat qiladi. Shuning uchun MDX mamlakatlilik eksporterlar uchun jahon bozorida qulay sharoitlar yaratish MDX mamlakatlari tashqi iqtisodiy siyosatning markaziy masalalardan biri bo'lishi lozim. MDX mamlakatlarining zamonaviy tashqi iqtisodiy siyosatini ko'rib chiqib, birinchi navbatda uning qo'yidagi vazifalariga e'tibor qaratish lozim:
- xorijiy mamlakatlar va ularning savdo - iqtisodiy guruhlari, tashkilot va ittifoqi bilan bo'ladigan munosabatlarda qulay savdo - siyosiy rejimga erishish, mavjud diskriminatsion cheklashlarni bartaraf etish;
- milliy korxonalariga jahonning mashina va uskuna, texnologiya va axborot, kapitallar, mineral xom ashyo resurslari, transport kommunikatsiya bozorlariga murojaat etish imkoniyatini ta'minlash. Bunda MDX mamlakatlari korxonalar mahsulotini transmilliy kompaniyalar tomonidan nazorat qilinadigan bozorlarda ilgari surilishi uchun siyosiy, moliyaviy, axboot ko'magini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega;
- kreditor-mamlakatlar, halqaro tashkilotlar va MDX mamlakatlari qarzdorlari bilan munosabatlarda valyuta - moliyaviy muammolarni o'zoq muddatga tartibga solish;
- MDX mamlakatlari tashqi iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishning samarali tizimini shakllantirish. Jahon tajribasida TISni tartibga solishning ikki modeli mavjud. Birinchi model - eksportga, ikkinchi model mavjud. Birinchi model - eksportga, ikkinchi esa- import o'rnini boshiga yo'naltirilgan. Birinchi modelga avvalambor AQSh, ikkinchi jahon urushidan so'ng-g'arbiy evropa mamlakatlari, Yaponiya, ulardan keyin - yangi industrial davlatlar amal qilishdi. MDX mamlakatlarining jahon iqtisodiyotiga integratsiyasida samarali strategiya bo'lib iqtisodiyotni eksportni faol o'sishiga yo'naltirilgan qayta qurish hisoblanadi. Jahon tajribasi ko'rsatganidek, TIS samaradorligini asosi va iqtisodiy xavfsizlik sharti bo'lib eksport salohiyatini rivojlantirish va milliy eksportlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. MDX mamlakatlari uchun bu ayniqsa muhim, negaki eksportni rivojlantirish orqali savdo balansining ijobiy saldosi saklab solishga erishish va tashqi qarzorlikni qoplash mumkin.

17.3. Tashki iqtisodiy faoliyatni tartibga solishni asosiy vositalari

Bugungi kunda ko'pgina mamlakatlarda mavjud bo'lgan TIS vositalari TIA strukturasi va rivojlanish yo'nalishini shakllantirish hamd boshqa mamlakatlar TIA va TIS yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beradi. Aynan TIS yordamida tashqi iqtisodiy faoliyat tartibga solinib, uning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib tovar va xizmatlarning halqaro savdosi; moddiy, pul, mehnat va intellektual resurslarining halqaro harakati hisoblanadi. Xo'jalikning bozor tizimiga ko'proq TIA ni tartibga solishning iqtisodiy instrumentlari to'g'ri keladi, ular narzlar mexanizmini orqali amal qiladi. Biroq ulardan foydalanish samaradorligi ma'lum chegaraga ega. Iqtisodiy ahvolning yomonlamashuvi, inflyatsiya sharoitlarida cheklangan resurslardan samaraliroq foydalanish maqsadida hukumat tartibga solishning ma'muriy instrumentlariga o'tishga majabr bo'ladi. Turizmning maqsadi bo'lib shunchaki savdoni qisqartirish emas, balki uning ustidan nazoratni amalga oshirish bo'ladi. Shuning uchun MDX mamlakatlarida ma'muriy instrumentlardan

foydalanish TIA ni tartibga solishning umumiy qoidalariga muvofiq keladi.

Tashqi savdo siyosati - bu eksport va import operatsiyalarining davlat tomonidan tartibga solishdir. TIS bir qancha vositalar yordamida amalga oshirilib, ularning soni doimo oshadi. Buning sababi shuki, TIA kengayib borishi bilan mamlakatning halqaro ixtisoslashuvdagi ishtirokini optimallashtirish uchun yangi instrumentlar

talab etiladi. Rossiya qonun xujjatlari orasida TIFni tartibga solishda eng muhimi bo'lib «Tashqi savdo faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish to'g'risida» gi federal qonun (2003 y.) hisoblanadi. Tashqi savdoni tartibga solishda yana bir asoslovchi xujjat «Eksporti nazorat qilish to'g'risida» gi (2001 y.) Federal qonun bo'lib, unga muvofiq eksportni nazorat qilish sohasida davlat siyosati amalga oiriladi. Tashqi savdo siyosatining asosiy instrumenti bo'lib tarif orqali tartibga solish va avvalambor bojxona tarifi (solig'i) hisoblanadi. Bojxona tarifi - bu tovarlarni davlat bojxona chegarasidan olib o'tish jarayonida undiriladigan bojxona bojlarining tizimlashgan ro'yxatidir. Milliy tizimlarda tartibga solishning farqlanishi halqaro savdoni murakkablashtirmasligi maqsadida jahon mamlakatlari o'z tizimlarini umumiy tamoyillarida unifikatsiya qilinmoqda. Bu maqsadda bojxona xamkorligi Kengashi to'zilib, 2002 y. dan boshlab MDX mamlakatlari uning a'zosi hisoblanadi. Bojxona tarifi tovarlarni hududiga olib kirishida ham, MDX mamlakatlarida olib kirishida ham, MDX mamlakatlaridan olib chiqishda ham undiriladi. Bunga muvofiq import va eksport bojxona tariflari mavjud. Bojxona tarifi tovar chegarani kesib o'tganda undiriladigan soliq vazifasini, strukura va tashqi savdo aylanmasi hajmini tartibga solish hamda davlat byudjetiga moliyaviy vositalar kiriminig muhim manbasi vazifasi bajaradi. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlar bojxona tariflari stavkasining o'rtacha darajasi nisbatan past va tovar baholashning 4-6 % ini tashkil etadi, MDX mamlakatlarida bu ko'rsatkich 10-12 % ni tashkil etadi. Davlat bojxona tariflarini o'zgartirish orqali import va

eksportni zarur yo'nalishlarda o'zgartirishi mumkin. Bojxona tarifli tartibga solishning yutuqlari qo'yidagilarda o'z ifodasini topadi: birinchidan, bu egiluvchan mexanizm bo'lib, tovarlarning esport - import oqimlariga minimal, o'rtacha, maksimal o'lchamlarda ta'sir etish imkonini beradi; ikkinchidan, bojxona tarif o'zgarishi turli mahsulotlar import va eksport olatiga turli yo'nalishlarda ta'sir

etish imkoniyatini beradi: uchinchidan, bojxona - tarifli tartibga solish - bozor mexanizmi bo`lib, importchi va eksportchilarning iqtisodiy manfaatlariga ta'sir eti orqali qo`yilgan maqsadlarga erishish imkoniyatini beradi. Alohida mamlakatlar bilan tashqi sadoni rivojlantirishni rag`batlantirish maqsadida turli xil tarif imtiyozlari yoki tarif preferentsiyalari qo`llaniladi (bojlardan ozod etish, stavkalarni pasaytirish). Bunda, masalan, mamlakatlarning prefereniya tizimidan foydalanadigan rivojlanayotgan mamlakatlardan keladigan mahsulotlarga nisbatan imtiyozlar o`rnatiladi. Preferentsiyalar tizimi mamlakatlarning xukumiati tomonidan 5-yilda 1 marta qayta ko`rib chiqiladi. Tarif imtiyozlariga ega bo`lish huquqidan foydalanish uchun bojxona organlariga berilgan mahsulot mos mamlakatda ishlab chiqarilganligini tasdiqlovchi tovarlarning kelib chiqishi sertifikatini topshirilishi shart. Kiritish bojlarining stavkasi hukumati tomonidan «Bojxona tarifi to`g`risida» gi qonun doirasida belgilanadi. Bir mahsulotga nisbatan bir necha xil tariflar qo`llaniladi: yuqori, o`rta va past bojxona stavkalari. Bojxona bojaridan tashqari jahonda o`nlab turlicha notarif tashi savdoni cheklovchi usullar mavjud. Notarif to`siqlarga turli xil soliq va yig`imlar, tashqi savdoni kvotalash yoki to`liq ta`qiqlashi yo`li bilan reglamentlash, litsenziyalash, sanitar talablar, xavfsizlikning milliy standartlari, ekologik me`yorlar, sifatga qo`yiladigan maxsus talablar, ma`muriy - byurokratik jihatlar va h.q. Tashqi savdo kvotasi - bu alohida mahsulot va xizmatlar mamlakat va mamlakat gurhlariga nisbatan ma`lum muddatga kiritiladigan eksportning miqdoriy yoki qiymat jihatdan cheklanishi. Kvotalash to`lov balansi defitsiti bilan tarif proteksionizmig nisbatan samaraliroq ko`rashish imkonini beradi. Bojxona tarifidan farqli ravishda kvotadan foydalanish import hajmini aniqroq chegaralash imkoniniberadi. Masalan, import bojlarining ko`tarilishi to`lovlarining umumiy sumasini oshirib import hajmiga deyarli ta'sir etmasligi mumkin, import kvotasining kiritilishi esa qiqartirish kafollatlaydi. Boshqa tomondan import kvotasi ichki bozorda kvotalashtirilayotgan mahsulotga raqobat mavjud bo`lgandagina ijobiy natijaga ega bo`ladi. Aks holda ichki bozorni monopollashtirilgan korxonalar bu tovarga yuqori narxni saqlab turib, sun`iy defitsit yaratadi. Bu MDX mamlakatlarning import kvotasi kam foydalanishning sababidir.

Eksportni kvotalash biror bir tovarning ichki bozordagi narxi jahon bozoridagina nisbatan past bo`lgan holatda foydalaniladi. Eksportning chegaralanmagan masshtablarida ichki bozorda bu mahsulotning etishmavchiligi hosil bo`lishi mumkin. MDX da eksportni kvotalash mamlakatning halqaro majburiyatlari bilan shartlashgan. Mahsulotning ayrim turlari bo`yicha halqaro savdo maxsus halaro kelishuvlar bilan tartibga solinadi. Kvotalashdan tashqari, yuqorida aytib o`tilganidek, tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning ma`muriy vositalari qo`llaniladi - litsenzilash, eksportni nazorat qilish. Litsenziyalash, ya`ni ruxsat bersh Rfning ijro etuvchi okimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Litsenziya xo`jalik sub`ektlariga masalan, kvotalashgan tovarlar, harbiy tovarlar, yadroviy materiallar, qismmatbaho metall va toshlar, narkotik va psikatrop vositalar bo`yicha tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish imkoniyatini tasdiqlaydi. Litsenziya ma`lum muddatga beriladi va tovarning birgina ko`rinishi uchun xujjatlashtiriladi. Eksport nazorati tashqi savdo kilshuvlarining ob`ekti qurol, harbiy texnika bo`lganda milliy manfaatlarni himoya qilish uchun foydalaniladi. Shu bilan birga u Rosiyaning ommaviy qirg`in quollarini tarqatmaslik bo`yicha halqaro mjburiyatiga amal

qilish maqsadida ham qo'llaniladi. Eksport nazorati o'rnatilgan tovarlar nomenklaturasi RF Prezidenti qarorlari bilan tasdiqlanadigan maxsus ro'yxatlarida aniqlangan. Ichki bozor va iqtisodiyotning balanslashmaganlik sharoitida MDX mamlakatlari importsiyosatida qo'yidagi tamoyillariga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

- import - davlat bojxona daromadining asosiy manbai, lekin u fiskal manfaatlardan kelib chiqishi lozim. Importning me'yoridan ortiq to'lovga tortilishi uning qisqrishi va qimmatlashishiga olib kelib, inflyatsiya va ichki bozordagi disproportsiyani kuchaytiradi;

- importni tartibga solish mamlakatga milliy ishlab chiqarishga ziyon etkazish mumkin bo'lgan mahsulotni olib kirishda importning raqobat hosil qiluvchi va antimonopollashtiruvchi xususiyatlarini

inobatga olish zarur. Proteksionizm ichki bozorda baholarning real

darajasiga mos keluvchi optimal shakllardan qo'llanilishi zarur. «Mahsulotlar tashqi savdosini amalga oshirishda MDX mamlakatlari Federatsiyasining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish to'g'risida» gi Federal qonun aynan shu masalalarni hal qilishga qaratilgan. Samarali TIS asosi va iqtisodiy xavfsizlik sharti bo'lib faol eksport siyosati va eksport salohiyatini rivojlantirish hisoblanadi.

Eksportbop tarmoqlarni rivojlantirishni rag'batlantirish maqsadida jahon amaliyotida qo'yidagi vositalardan foydalaniladi, eksportchilarni to'g'ridan - to'g'ri va subsidiyalash, kreditlar, ilmiy - izlanish va tajriba - konstruktorlik ishlarining davlat tomonidan moliyalanishi, infrastrukturani rivojlantirish, davlat tomonidan yangi mahsulotni xarid qilish va hoqazolar. Banda masalan eksportni to'g'ridan - to'g'ri subsidiyalash - bu nisbatan oddiy va an'anaviy usullar. U firma va kompaniyalarga mahsulot tannarxi va eksport baholari o'rtasidagi farqni daromad olish maqsadida bartaraf etish uchun to'lovlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Bugungi kunda u qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olib chiqishda foydalaniladi.

O'g'ridan - to'g'ri dotatsiyalardan tashqari eksportni rag'batlantirishning vositalaridan foydalaniladi. Eksportchilarning

subsidiyalash tijorat banklari tarmog'i orqali amalga oshiriladi, davlat ularga eksportchilariga kredit stavkalarini kamaytirishlariga uchun maxsus dotatsiyalar beradi. Subsidiyalar bo'lib eksportchilarga soliq imtiyozlari, ularni xom ashyo va materiallar importi bojlaridan ozod qilish, davlat kompaniyalariga tariflarni pasaytirish hisoblanadi.

Eksportchilarni bevosita kreditlash ham ularni qo'llab-quvvatlashda amaliy usul hisoblanadi. Eksportchilarni kreditlash ichki va tashqi bo'lishi mumkin. Kreditlash davlat banki orqali eksport ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun o'rta mudatli (5 y. gacha) va o'zoq muddatli (20-30 oy) kreditlar berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Kredit quloy sharoitlarda barqaror stavkalarda

beriladi. Tashqi kreditlash importerlarga moliyaviy va tovar kreditlari shaklida kredit ajratishga yo'naltirilgan. Davlat byudjtidan ham firma ham bank kreditlarini subsidiyalashtiradi. Ular maqsadli bo'lib xorijiy qabool qiluvchilar tomonidan faqatgina eksport qiluvchi firmaning mahsulotini sotib olish uchun foydalaniladi.

Masalan, AQSh va Yaponiyada tashqi savdoni kreditlash bilan eksport import banklari shug'ullanai, Frantsiyada - Tashqi savdo Frantsiya banki. 1996 yilda RF hukumatining «MDX mamlakatlari eksport - import sug'urta jamiyatini tashkilotish bilan bog'liq

masalalar» qarorlariga asosan MDX mamlakatlari eksport - import sug`urta jamiyatini tashkil etish ma'qullandi, u yopiq ko`rinishidagi aktsionerlik jamiyati bo`lib, aktsiyalarning boshqaruv paketi Roseksimbankka tegishlidir. Jamiyat eksport hamda import operatsiyalari bilan bog`liq xatarlarni su g`urtalashni amalga oshiradi. RF hukumati hamda ijro etuvchi hukumat organlari mamlakaning halqaro majbruriyatlariga muvofiq eksport faoliyatini rivojlantirishga ko`maklashish bo`yicha ma'lum tadbirlarni amalga oishradi, Shu jumladan:

- qonunchilik bo`yicha ko`zda tutilgan tashqi savdo faoliyatini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;
- TIF qatnashchilariga kreditlashni ta'minlash;
- Savdo ko`rgazmalari va er markazlari, maxsus simpozium va konferentsiyalar tashkil etish hamda ularda ishtirok etish;
- Mahsulot va xizmatlar eksportini rivojlantirish bo`yicha realama kompaniyalarini o`tkazish;
- Tashqi savdo axborot tizimini va axborot - konsultatsiya xizmatlarini hamda tashqi savdo faoliyatini rag`batlantirishning boshqa shakllarini amalga oshirilishini ta'minlash. Bunday masalalarni echish qabo`l qilingan o`zoq muddatli eksportni rivojlantirish Federal dasturida ko`zda tutilgan bo`lib, u yangi, MDX mamlakatlarining halqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishning va 10 yilga mo`ljalangan moedilini shakllantirishga yo`naltirilgan. MDX mamlakatlarida xorijiy kapital qo`yilmalar sohasida qo`yidagi muhim vazifalarni hal qilish zarur:

- mamlakatga yangitexnologiyalar va bozor xo`jaligi tajribasini olib kirish;
- milliy jamg`arish kulamlarini kengaytirish;
- milliy ishlab chiqarishni oshirish, shu jumladan eksport va aholi bandligini;
- Rossiya iqtisodiyotini strukturaviy qayta qurishga qo`maklashish;
- Miliy va xorijiy kapitalning qo`shilishi uchun istiqbollarni yaratish;

Tashqi savdo salohiyatini kengaytirish va eksportni oshirish uchun RF hukumati tomonidan eksportni kompleksli rivojlantirish Federal dasturida qo`yidagilar ko`zda tutiladi. Ustivor yo`nalish sifatida unda tayyor sanoat jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va olib chiqish ajratiladi. Dastur eksportning institutsional moliyaviy va axborot infratuzilmasini rivojlantirish bo`yicha chora - tadbirlarlarini o`z ichiga oladi. Tayyor mahsulot eksporti, txnologiyalar va nou-xauni rag`batlantirish bo`yicha chora - tabirlar kompleksi ko`da tutilmoqda, masalan milliy ishlab chiqaruvchilarga mahsulot chegaradan o`tganidan so`ng to`langan qo`shilgan qiymat solig`ini qaytarib berish, shunda mahsulot realizatsiyasidan olingan daromadga 50 % laromad solig`ini pasaytirish.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari raqobatbardoshligining zaruriy shartnomalaridan biri - ularning bozor, raqobatilarning imkoniyatlari va hatti - harakati haqida axborotga ega bo`lishdir. Faqatgina shunday gart bilan ishlab chiqaruvchi - kompaniya noqulay xodisalardan kafolatlanish hamda ilmiy - texnik, ilab chiqarish, sotish siyosatini, amalga oshirilib va raqobatchilariga qarshi tura olishi mumkin. TIFni tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari bilan birga tashkiliy, statsitik, ilanish va axborot ishlari olib boriladi. Davlat organlarieksporthilarga axborot va maslaxat xizmatlarini

ko`rsatishadi. Davlat organlari statistik ma'lumotlarni yig`ish, TIF holatining tahlili va istiqbolini baholashni amalga oshiradi. Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatida muhim yo`nalish bo`lib mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishi hisoblanadi. Xorijiy investorlarni jalb qilishning asosiy sharti bo`lib mamlakat xorijiy kapitalning yirik retsepiyanti bo`lishiga tayyor ekanligi hisoblanadi. Xorijiy investitsiyalash moliyaviy resurslar manbai va tashqi iqtisodiy aloqalar shakli sifatida xorijiy kreditlarni jalb qilishga nisbatan ancha yutuqlarga ega. Ular qo`yidagilarda o`z ifodasini topadi: birinchidan xorijiy investitsiyalar bepul va muddatsiz beriladi. Ikkinchidan xorijiy investorlarning investitsion faoliyat natijalari ularni qabo`l qiluvchi mamlakatga tegishli bo`lib qoladi. Uchinchidan, xorijiy investitsiyalash odatda zamonaviy texnika, texnologiyalar, xo`jalik faoliyatini tashkil etishning progressiv usullari asosida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham xorijiy investitsiyalash - milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy muammolarni hal qilishda moliyaviy manbalarni hal qilishda moliyaviy manbalarni kengaytirish uslubi sharoitida jahon amaliyotida juda keng tarqalgan. Bugungi kunda dunyoda xorijiy investitsiyalarning halqaro bozori akllanib amal qilmoqda. Ayni vaqtda investitsiyalarning halqaro bozorida talabning takliflardan ustunligi ko`zatilmoqda, shuning uchun investitsiyalar xorijiy investorlar investitsion faoliyati uchun kulay sharoitlar mavjud mamlakatlarga yo`naltiriladi. Jahon tajribasi qulay investitsion muhitning qo`yidagi mezonlarini ajratadi: rentabellikning mumkin bo`lgan darajasiga erishish imkoniyati, xorijiy kapital qo`yilishining yo`nalishini erkin tanlash barqaror rag`batlantiruvchi soliq tizimi, siyosiy barqarorlik MDX mamlakatlari uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bugungi kunda juda dolzarbdir. Buning sababi shundaki, bozor iqtisodiyotiga o`tish yillarida halq xo`jaligiga kapital qo`yilmalar hajmi muddat bilan qisqardi. Shuning uchun xorijiy investitsiyalarga bo`lgan talab juda yuqori, investitsion faollik esa past, biroq investitsiyalar nisbiy o`shishi mavjud. Bunda, islohot yillarida (1991-2000) MDX mamlakatlari da xorijiy investitsiyalarning xar yillik o`shishi sodir bo`ldi - 1991 y.gi 0,5 mlrd. dollardan 1999-2000 yillarda 4,5-5,0 mlrd. dollargacha, ya'ni oshish 10martadan ko`prog`i tashkil etdi. Bir vaqtning o`zida MDX mamlakatlari iqtisodiyotiga investitsiya qilingan xorijiy kapitalning darajasi boshqa mamlakatlar bilan solishtirilganda past. MDX mamlakatlari da 2001 yilga to`plangan xorijiy investitsiyalar hajmi 21 mlrd. dollarga yaqinni tashkil etdib, boshqa rivojlangan mamlakatlar bu ko`rsatkich bo`yicha MDX mamlakatlari dan ana oldinda: AQShda jamlangan xorijiy investitsiyalarning hajmi 600 mlrd. dollardan ortiqroqni tashkil etadi, Buyuk Britaniyada - 300 dan ortiq, Frantsiyada - 150 mlrd. dollardan ortiq MDX mamlakatlari dagi investitsion muhit xususiyati hozirgi kunga qadar xorijiy investorlarning MDX mamlakatlari iqtisodiyotiga kapital kiritishdan manfaatdorligini oshishiga ko`maklashmaydi. Bunda shuni aytib o`tish kerakki MDX mamlakatlari hozirgi investorlar uchun xatar darajasi yuqori bo`lgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Shuning uchun investitsion muhitni keskin o`zgartirish muammosi MDX mamlakatlari uchun juda dolzarbdir. Uni hal qilish uchun avvalambor xorijiy investorlar manfaatlariga mos keluvchi xo`jalik muxanizmini shakllantirish zarur. Bu mexanizmning asosiy elementlari mamlakat mulk

daxlsizligi kafolatlash tizimiga ega bo`lish zaruriyatini ko`zda tutadi. Bunday kafolatning mavjud bo`lmasligi xorijiy instorlar uchun tavakkal omillaridan asosiysi hisoblanadi. Qulay investitsion muhitning boshqa elementi - xorijiy investorlarga ko`chmas mulk sotishning qulay sharoitlarini yaratish hisoblanadi. jahon investitsiya bozori sub'ektlari raqobatbardoshligininng muhim sharti bo`lib barqaror nofiskal, rag`batlantiruvchi soliq tizimi hisoblanadi. Xorijiy investorlarning investitsion faolligiga mamlakatdagi siyosiy barqarorlik kuchli a'sir ko`rsatadi. Umuman, bu muhim, ko`p omilli, doimo rivolanuvchi muammoni yakunlab, shuni aytish kerakki, tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi - davlat faoliyatining ustivor yo`nalishlaridan biridir. Uni samarali amalga oshirish uchun avalambor tashqi iqtisodiy sohada xo`jalik mexanizmini doimo mukammalashtirish zarur. Na bir narsani aytib o`tish kerakki, MDX mamlakatlarida tashqi iqtisodiy aloqalarni iqtisodiy usullar bilan tartibga solish samarali bo`lmasligi mumkin, chunki mamlakatda bozor munosabatlari hali etarli darajada shakllanmagan; tadbirkorlar erkin raqobati va iste'molchilarning erkin tanlashi deyarli mavjud emas; iqtisodiyot inqiroz va xorijiy investordan bog`liq holatiga bo`lib qolgan. Shuning uchun MDX mamlakatlarida ma'muriy vositalar TIA ning dunyoda qabo`l qilingan qoidalari bilan birga olib boriladi. Aynan ma'muriy vositalar tashqi iqtisodiy aloqalarni tartiba solishda to`g`ridan - to`g`ri ta'sir etib, ko`pgina yutuqlarga ega.

Qisqacha xulosalar

1. Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish rejimini aniqlash va mamlakatning halqaro mehnat taqsimotida ishtirokini aptimallashtirish bo`yicha davlat va uning organlarining maqsadga yo`naltirilgan faoliyatini ko`zda tutadi.
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat tashqi iqtisodiy siyosat aniqlanadi. Va tartibga solinadi. Tashqi savdo siyosatining asosiy vositasi bo`lib tarif bo`lib, va avalambor bojxona tarifi hisoblanadi. Samarali tashki iqtisodiy siyosat asosan iqtisodiy xavfsizlik sharti bo`lib faol eksport siyosati va eksport salohiyatini rivojlantirish hisoblanadi.
3. Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyati muhim yo`nalishi bo`lib, mamlakat iqtisodiyotiga horidiy investitsiyalarini jalb etish hisoblanadi.

Tayanch iboaralar.

Tashqi iqtisodiy faoliyat, valyuta operatsiyalari, tashqi savdo, reja taqsimot mehanizmi, savdo siyosati, chet el investitsiyalari, bojxona tarifi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish muammosiga yangi yondoshuvining paydo bo`lishiga sabab nima?
2. Tashqi iqtisodiy siyosatning mohiyati va tamoyillarini ko`rsatib bering?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishni asosiy vositalariga nimalar kiradi?

4. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi organlarga kimlar kiradi?
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat nimalarni erdamida aniklanadi?
6. Ichki bozorda xorijiy rakobatni tartibga solishda bojxona konunchiligida kandy tarifi asos bo`lib xizmat kiladi ?
7. Tashqi savdo siyosati - bu kandy operatsiyalarning davlat tomonidan tartibga solinadi?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.
7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.
8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.
9. Babushkina. A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso`i statistika. 480. str.
10. Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.
11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - <http://www.informika.rug/textg/exhibitg/papersg/2004g/c11-3doc>
4. [http://www.Review.uz/g/homeg/azticle.asp?mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g/homeg/azticle.asp?mq62Rio)q177)

5. [http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
6. [http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)
7. [http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
15. <[http:G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm)>

18-BOB.Paxtachilikni davlat tomonidan tartibga solinishi

18.1 O'zbekistonda paxtachilikni tutgan ʻrni va uni rivojlangan mamlakatlarda tartibga solish.

Mamlakatimizdagi barcha iqtisodiy yutuqlar tʻyg`ridan-tʻyg`ri qishloq xʻjaligi sektorini rivojlanishi bilan bog`liq. Shuning uchun xam mustaqilligimiz yillari bu soxaga judakatta ahamiyat berilgan. Bu ahamiyatlar tufayli qishloq xʻjaligidagi xususiy mulkchilikning rivojlanishi, fermer xʻjaliklarini baland kʻrsatkichlar bilan rivojlanayotganligi va shu bilan birga qishloq xʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishlar uchun rag`batlantirishlar berilmoqda. 2003 yildan buyon yangi iqtisodiy reformalar shakllanmoqda. Uning farqlanib turadigan qirralaridan biri shuki, tijorat banklar tomonidan qishloq xʻjaligiga kreditlar berishning oshirilishi va qishloq xʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda fermer xʻjaliklarini ishtirokini kuchaytirishdan iboratdir. Bu chora tadbirlar qishloq xʻjaligidagi raqobatlashuvni kuchaytirib qishloq xʻjaligidagi axolining yashash sharoitini kʻytarmoqda. Bunga qaramasdan qishloq xʻjaligini davlat tomonidan tartibga solish va takomillashtirish yʻllari tʻyxtab qolgani yʻyq. Avvalo mamlakatimizdaqishloq xʻjaligini eng muhim tarmoqlaridan biri bʻylgan paxtachilikka bʻylgan munosobatni (ʻzbekistonda yalpi eksportning 20 % paxta tolasiga tʻygri keladi). Shu xolatni xisobga olib maqolada bu tarmoqni jaxon tajribasi kʻyrib chiqiladi.

18.2.Xorijiy rivojlanayotgan mamlakatlarda paxtachilikni tʻyg`ridan-tʻyg`ri davlat tomonidan tartibga solish usullari.

Xozirgi kunga kelib paxta dunyoning 80 dan ortiq mamlakatlarida etishtirilmoqda va MDH ning 6 ta mamlakatida xam. 1960-2001 yillar oralig`ida paxta ishlab chiqarish 2 barobarga, yani 10-20 mln tonnaga oshdi. Lekin shunga qaramasdan xozirgi paytda paxta umumiy jaxon savdo strukturasiining 0.12% tashkil etmoqda, bazi rivojlanayotgan mamlakatlarga bu soha xorijiy valyutalar kelishining eng asosiy manbasi bʻylib xizmat qiladi. Misol uchun Afrikaning 5ta mamlakatida (Benin, Burkina-Faso, Mali, Chad va Togo) paxta ishlab chiqarish YaIM ni 5-10%ni tashkil etadi.BMT ning qishloq xʻjaligi xaqidagi bergan malumotlariga qaraganda 2001 yilda dunyoning 100 mln dan ortiq uy xʻjaliklari shu ish bilan shug`illanishmoqda. Xitoyda-45 mln, Xindistonda-10 mln, Pokistonda-7 mln oila shu ish bilan band. Afrikadaxam bu kʻrsat kichlar kam emas.

Dunyoning kypgina mamlakatlarida paxta ishlab chiqarish va uni xayotga tadbiiq qilish davlat tomonidan boshqarilib va tartibga solinib turiladi.

Tartibga solish usullari bir qancha omillarga bog`liq b`yladi masalan:

- Paxtani eksportdagi ulushi.
- Tarixda shu soxani davlat tomonidan tartibga solinish tajribasi.
- Iqtisodiyotni qanchalik darajada ochiqligi.
- Aholining `yziga xos tarixi va madaniyatiga bog`liq.

Lekin kypgina xolatlarda u yoki bu usulni q`yllanilishi davlatning qishloq x`yjaligidagi yoki iqtisodiyotning boshqa soxasidagi uzoq va qisqa muddatli siyosatiga bog`liq b`yladi.

Iqtisodiyoti paxtaga bog`lanib qolgan bir qator kambag`al mamlakatlarda odatda paxtani ishlab chiqarish, eksport qilish, va uni taqsimlash bilan shugillanar edi va shu sohadan tushgan pullarni `yzining k`yzlagan maqsadlariga ishlatar edi. Buni yaqqol Xitoy tarixidagi 70 yillargacha b`ylgan davrlarda k`yriş mumkin `ysha paytda, davlat qattiq rejalshtirilgan siyosat olib borar edi. Bu xolatni Afrikaning bazi

mamlakatlaridsa uchratsak b`yladi. Agar milliy iqtisodiyot uchun t`yqimachilik soxasini rivojlantirmoq zarur b`ylsa (misol uchun Xindiston, Pokiston va 70

yillar oxirlaridan boshlab Xitoyda) davlat mahalliy t`yqimachilik korxonalariga paxtani arzon narxda olish yoki eksport va importga xar xil engillashtirishlar q`yiyb yordam bergan.

Agar paxta bilan shug`ullanuvchi bir mamlakat misol uchun AQSh `yzining oldiga qoloq paxta hududlarini rivojlantirishi uchun u bu ishni dotatsiyalar bilan amalga oshirgan edi.

Umuman olganda bu usul 2 turga b`ylinadi: Davlat tomonidan t`yg`ridan-t`yg`ri yoki egri mexanizmlar orqali tartibga solish usulidir. T`yg`ridan-t`yg`ri davlat tomonidan tartibga solish usuliga davlatning

paxtaga buyurtma berish shartligi, narxlarning qat'iy `yrnatilishi, paxtani korxonalar orqali sotilishi va boshqa ishlarni amalga oshirishi zarurdir. XX asrning 90 yillarigacha bu usullar paxtachilik sanoati kuchli mamlakatlarda yani Xitoy, Zambiya, Zimbaba, Togo, Benin va boshqa bir qator Afrika mamlakatlarida q`yllanilgan. Misol uchun Xitoyda 1953-1970

yillarda paxta ishlab chiqarish butunlay davlat tomonidan boshqarilgan. Bu mamlakatlarda x`yjaliklar paxta ishlab chiqarganidan s`yng uni faqatgina davlatga sotishi qat'iy nazorat ostida olingan. 1999 yil sentyabr oyigacha Xitoyda xom ashyo narxlari ishlab chiqaruvchilar va zavodlar uchun qat'iy belgilangan. Shunga qaramasdan zavodlar `yzlarining transport xarajatlarini, kamomadlarini, paxtani qayta ishlashini `yzlari qoplashlari kerak b`ylgan.

Bundan tashqari `ysha paytlarda paxtani sotib olish narxi odatda yil boshida belgilanar va davr tebranishlarini etiborga olmasdan yil davomida `yzzgarishsiz

qolar edi. Tarixda Afrikaning bir qator mamlakatlari paxtachilikni t`yg`ridan-t`yg`ri davlat tomonidan tartibga solinishini uchratsak b`yladi. Misol uchun Zimbabiyada 1977 yildan 1994 yilgacha davlatning "LINTO" paxta kompaniyasi paxtani yagona sotib oluvchi va paxtachilik soxasini

rivojlantirish uchun beriladigan kreditlarni tarqatish b`yyicha yagona monopol b`ylgan. Ushbu kompaniya davlat nomi bilan davlat tomonidan qat'iy `yrnatilgan narxlarda fermerlardan paxtani sotib olib ularga yana qayta xosil etishtirish uchun urug`, ozuqa tarqatgan. Zimbabe, Benin va boshqa bir qator Afrika mamlakatlarida paxtani sotib olish sistemasi `ytgan asrni 90 yillarigacha shu usulda davom etgan. Davlat t`yg`ridan-t`yg`ri usullar bilan nafaqat paxtani qayta ishlashni, `ystirishni balki uni rivojlantirish xususiyatiga egadir. Bazi mamlakatlarda

ushbu faoliyat bilan davlatning maxsus kooperatsiyalari shug'ullanadi. Boshqalarida esa davlat yzkorxonalariga paxtani qayta ishlash va eksport qilishni xuquqiy vakolatlarini bergan. Misol uchun Xitoyda 1996 yilgacha paxtani sotish va sotib olishni davlatning monopol korxonalari yz qy'liga olgan. Bu kooperativlarning funktsiyalariga hamma operatsiyalar paxtani sotib olish, uni saqlash, qayta ishlash, transportirovka va tyqimachilik korxonalariga etkazib berish xuquqi by'lgan. Boshqa korxonalarga paxtani fermerlardan sotib olish taqiqlangan. Xozirgi vaqtga kelib paxtachilikni davlat tomonidan tartibga solishning tyg`ridan-tyg`ri usuli deyarli qy'llanilmayapti, madomiki ky'pchilik paxta bilan shug'ullanuvchi mamlakatlar bu tarmoqni erkinlashtirish qilganlar. Boshqarishning direktiv usulining enk katta xatosi agrar soha uchun va uni ishlab chiqaruvchilari uchun rag`batlantirishning sustligi. Bu muammo faqatgina bozor mexanizmlarini kiritish orqali va davlatning egri usullar bilan boshqarishi orqali echish mumkin. Shu bilan bir qatorda iqtisodiyot erkinlashtirishda ma'muriy metodlar zudlik bilan yz samaradorligini yy'qotadi. Paxtani sotib olish uchun qayd qilingan narxlar bozordagi talab va taklif egri chizig`ida xech qanday yzgarishni ifodalamaydi. Oxir oqibat odatda paxtani am yoki ky'p ishlab chiqarish xollari yuz bera boshlaydi. Shu bilan bir qatorda agar narxlar tushirilgan by'lsa bu o`zoq muddat ishida paxta sanoatini nochor axvolga olib keladi. Misol uchun 1970 yil oxirlariga borib katta-katta kooperativlar yrniga etishtirilgan mahsulotlarni tarqatish xuquqiga ega by'lgan fermer xy'jaliklari ytgandan sy'ng, davlat paxtani sotib olish narxlarini 15.2% ga ky'tarishga majbur by'lgan. Bundan tashqari paxtani miqdorini rejadan oshirganlarga 30% miqdorida qy'shimcha berilgan edi. 1984 yilga kelib Respublikada paxta etishtirish 3 barobarga oshdi bu bilan birga paxta ishlab chiqarishini normalashtirishiga olib keldi. Davlatning tyg`ridan-tyg`ri tartibga solish usulining samaradorligining pastligi paxtani tamirlab beruvchi, sotib oluvchi va savdo monopol korxonalarini boshqarishini susaytirishi mumkin. Buni bir qator Afrika mamlakatlarida yaqqol ky'rsa by'ladi. 1993 yilda 1990 yilga nisbatan paxtaning 30 % ga tushushi bu kabi korxonalarga vaziyatga moslashishni olib keladi ular ishlab chiqaruvchilardan resurslarni siqib olib narxlar baland by'lgan paytlarda foydani yig`ib olishar edi, lekin narxlar past by'lgan paytlarda davlat byudjetidan yordam ko`tishar edi. Ushbu mamlakatlarada paxtani narxi past by'lishi natijasida ishlab chiqarish asBOB. uskunalari eskirar va fermerlar katta qarzlarga botib qolishar edi. Bu ishlar paxta ishlab chiqarishga by'lgan talabni pasaytirib tashladi va 1990yilga nisbatan 1993 yil mavsumida u Bukina-Fasoda 33%, Chadada 38%, Zimbabada 16% ga pasayish xollarini olib keldi. Makro darajada olib qaraganda jaxon narxlarining pasayishi bilan shu davlat xazinalariga xorijiy valyuta tushumlari kamaydi va milliy valyutadevolvatsiyalanishiga olib keldi. Bu yz yrnida ishlab chiqarishni kamayishiga olib keldi. Shu narsa malum by'ldiki agar paxta sanoati liberalizatsiya qilinmasa bu sanoat yz faoliyatini tyxtatishi mumkin edi. Bundan sy'ng Afrikani bir qator mamlakatlarida xar xil reformalar ytqazila boshladi(Afrkadagi reforma...).

18.3. Tartibga solishning egri mexanizmlari.

Davlat tomonidan egri tartibga solish mexanizmlari paxta sanoatiga buyruq oxangida emas balki soliqlar, bojlar, kreditlar, va bir qator rag`batrantirishlar orqali yuz beradi. Keyin esa shunga binoan qishloq x`jaligi ular mahsulotlariga t`yla xuquqga ega b`yladilar yani ular `zlarining mahsulotlarini kimga sotishini davlatgami xox xususiy tadbirkorlargami yoki `zlariga qoldirishadimi `zlari hal qilishadi.

Shu usullar Xindiston, Pokiston va 90 yillarning yarimidan boshlab Xitoyda q`llanilyapti. Xindistonda paxta ishlab chiqarish va uni taqsimlash asosan bozor mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Davlatning vazifasi faqatgina narxning tez `zgarishini oldini olib turishidan iborat.

Agar paxta belgilab q`yilgan narxdan pastga tushsa xukumat davlat kooperasiyalari orqali paxtani sotib olish narxlarini qimmat qilib q`yadi. Narxlar tushganda esa davlat paxta x`jaliklarini saqlab qolish uchun fermerlarga `g`itlar, urug`lar, va boshqa bir qator sharoitlarni yarata boshlaydi. Paxta eksportini kamaytirish va shu bilan birga ichki bozorda paxtaga b`yilgan narxni k`ytarilishiga y`l q`ymaslikka, Xindistonda xar yili bozordagi talab va taklifni xisobga olgan xolda eksport kvotalari q`yiladi. Xususan direktiv tartibga solish xam q`llanib turiladi. Shuningdek Maxaratra shtatida paxta teruvchilarga paxtani faqat davlat paxta sotib olvchi muassasalarga sotishga ruxsat berilgan. Xitoyda 1996 yildan boshlab davlat paxtachilik tarmog`ini liberalizatsiya qilishni boshlagan. `sha paytlarda yaratilgan qulay xuquqiy sharoitlardan biri bu t`yg`ridan-t`yg`ri paxta sotuvchi kooperativlar va paxtani sotib oluvchi tekstil korxonalariga ochiq bozor yaratib bergan, shu paytgacha tekstil korxonalarini kooperativlardan majburiy ravishda xom ashyolar qabo`l qilishar edi. Bundan tashqari paxtaga yangi baxolar belgilandi. Narxlar qat`iy belgilangan narxlardan 4% atrofida so`zib yursa b`ylar edi. 1999 yilda qilingan va xozirda qilinayotgan paxtachilik reformalari orqali katta va `rta davlat korxonalariga paxtani t`yg`ridan t`yg`ri uni ishlab chiqaruvchilar yoki ishlab chiqaruvchilar assotsiatsiyasidan olish xuquqi berilda va butunlay narxlar ustidan nazorat olib tashlandi shu `rinda Milliy paxta fondi tashkil qilindi. 2001 yilning avgust oyida paxtachilik tarmog`i reformasining davom etishi aytib `tildi va bu reforma xozirgacha davom etmoqda. Buning maqsadi quyidagilardan iborat:

Birinchidan. Ichki paxta bozorini xorijiy mamlakatlarga xam ochib berish. Ikkinchidan. Mahalliy organ ruxsati bilan xamma xoxlaganlar paxtani t`yg`ridan-t`yg`ri ishlab chiqaruvchilardan olishi mumkinligi. Uchinchidan. Kooperativlar xom-ashyoning qayta ishlash majburiyatlaridan ozod qilindi bu bilan ularning tadbirkorlik samaradorligini oshirish.

Pokistonda xukumat 1995 yilgacha paxta ishlab chiqarishi va taqsimlashni ichki narxlar ustidan nazorat tizimi orqali tartibga soladi. Paxta narxi aniqlangan darajadan pastga tushganda xukumat uni ishlab chiqaruvchilardan yuqori narxlar b`yicha sotib oldi. Xukumat mamlakat ichida paxta istemoli xajmini va narx `sishiga olib keluvchi uning eksportini t`xtatishini tartibga solish maqsadida paxta-tolasi uchun eksport solig`idan foydalandi u minimal eksport narxi, yani pokiston paxtasi eksport qilina oladigan narx va mamuriy `rnatilgan bazali narx orasidagi farq `lchamida olinadi. Paxta uchun ichki narx bazfli narxdan past b`ylganda eksportning imkoni b`ylar edi, chunki eksport xisobidan

olinadigan daromad eksport solig`idan k̑yproq edi. Ichki narx eksport narxidan yuqori b̑lganda eksport solig`i, eksport faoliyatidan keladigan daromaddan oshadi va paxtani ichki bozorda sotish foydaliroq b̑lgan 1995 yilda xukumat erkin paxta eksportiga ruxsat berdi. Shu tarzda, Pokistonda paxta ishlab chiqaruvchilar ŷzmahsulotlari uchun jaxon narxiga yaqin narxni ola boshladilar.

Xitoy, Xindiston, Pokiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda paxta ishlab chiqarishni davlat tomonidan tartibga solish choralari samaradorligini baxolash uchun paxta ishlab chiqarishi va t̑qimachilik mahsuloti xajmlarini ŷzgarishi kabi k̑rsatkichlardan foydalanish mumkin. Masalan, Xitoyda paxta ishlab chiqarish xajmi 1996 yil va 2002 yillar orasida 26% ga oshdi , t̑qimachilik mahsuloti esa 50% dan k̑p Xindistonning shimoliy-sharqiy va janubiy-sharqiy hududlarida yani paxtani davlat va no davlat tashkilotlari sotib olishlari mumkin b̑lgan shtatlarda 1981 va 1994 yillar orasida paxta ishlab chiqarish xajmi yiliga 4.2% dan 6.6% ga ŷsdi. Xuddi shu vaqtda paxta sotilishining davlat monopoliyasi amal qiladigan Maxarashtra shtatida ekish tizimini takomillashtirish va suv bilan taminlanishni yaxshilash uchun mablag`lar etishmasligi oqibatida paxta ishlab chiqarish tempi tushishi ko`zatilgan. Kiyim ishlab chiqarishga keladigan b̑lsak, Xindistonda u 1994 dan 2002yilgacha 18% ga ŷsgan. Pokistonning T̑qimachilik sanoati uchun xom-ashyoning strategik manbaasi sifatida tarmoqni q̑llab quvvatlashga y̑naltirilgan siyosati xam oqlandi. 1995 yildan 1999 yilgacha paxta uchun jaxon narxlarining 45% pasayishi va mamlakatda uni ishlab chiqarilishining 18 % ga tushushiga qaramasdan, kiyim ishlab chiqarish bu davrda 5% ga 1999 yilda 2002 yilgacha esa 48% dan k̑pga ŷsdi.

Shu tarzda rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni k̑rsatadiki, paxta ishlab chiqarishi va taqsimlanishini bozorga asoslangan xolda kutilishi va paxtani sotib olish, qayta ishlash va sotish tizimida raqobat mavjudligini tamillovchi paxtachilini davlat tomonidan tartibga solinishining bilvosita choralari tarmoqni boshqarish samaradorligini, fermerlarni rag`batlantirishning yaxshilashni ŷsishiga, xususan o`zoq muddatli kelajakda, xam paxta, xam t̑qimachilik mahsuloti ishlab chiqarishi stabil ŷsishiga olib keladi.

18.4 Rivojlangan mamlakatlarda paxtachilik sektorini davlat tomonidan tartibga solinishi tajribasi.

Rivojlangan mamlakatlarda, rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli qishloq x̑jaligi shu jumladan paxta sektori davlat tomonidan faol dotatsiyalashtirildi. Tarixan AQShda paxta sektori qishloq x̑jalixining boshqa y̑nalishlariga qaraganda xukumatdan k̑proq yordam olgan, paxta b̑yicha halqaro konsultatsiya q̑ymitasi malumotlari b̑yichi, 1997G`1998 va 2002G`03 yillar orasida uni ishlab chiqaruvchilarga bevosita yordam berish yiliga ŷrtacha 1.7mlrd \$ tashkil qilgan, paxta ishlab chiqarish, taqsimlash va uni istemolini tartibga solish, xamda xom-ashyoning bu turuni etkazish bilan shug`ullanuvchi fermalarni q̑llab quvvatlash maqsadida AQSh da 1929 yildan boshlab mamlakatda paxta ishlab chiqarish va istemol qilinishiga u yoki bu darajada tasir qiluvchi kamida 20 ta qonun qabo`l qilingan. Paxtachilikka b̑lgan bunday etiborni shu bilan ifodalsh mumkinki, xukumat barcha hududlarning muvozanatli barqaror ŷsishini taminlashga intiladi. AQSh da paxta asosan janubiy sharqiy va rivojlanish tempi sanoat sektoriga nisbatan qishloq

xʻjaligi rivojlanishiga kʻyproq bogʻliq bʻylga ayrim shimoliy shtatlarda yʻstiriladi. Shu sababga kʻyra EX da paxtachilar qʻyllab quvvatlanadi, u erda paxta asosan Gretsiya va Ispaniyada yʻstiriladi, buning ustiga bu mamlakatlarning qoloqroq tumanlarida. AQSh da ishlab chiqarish xajmini tartibga solish maqsadida qator dasturlar qʻyllaniladi, ular orasida birinchi navbatda kredit

dasturini va ekishni qisqartirish bʻyyicha dasturni ajratish lozim. Kredit dasturi. Uning doirasida paxta ishlab chiqaruvchilari paxta ishlab chiqarishga yʻnaltirilgan xukumat zayomlarini olishlari mumkin, agar ular etishtirgan mahsulotining xammasi yoki qismini fermada kredit uchun zalog taminlash sifatida saqlash majburiyatini

olishsa. Ekin maydonlarini kamaytirish bʻyyicha dastur. Bu dasturga asosan, ayrim qishloq xʻjalik majburiyatlari xajmini nazorat qilish maqsadida, shu jumladan paxtani xukumat paxta ishlab chiqarish uchun muddat ssudani ekish maydonlarini qisqartirish sharti bilan beradi. Bu dastur bʻyyicha pulni olish uchun ishlab chiqaruvchilar yʻz jami maydonlarini yilma yil va bir yʻnalishdan boshqasiga yʻzgarib turuvchi yʻrnatilgan meyorga asosan keltirishlari kerak. 1992 yil va 1995 yillar

orasida xar- bir yʻnalish bʻyyicha ajratilgan erning % li nisbati "zaxiralar-extiyoj" nisbatini xisobga olish orqali tartibga solingan. Buning ustiga 1991 yilda nizom qaboʻl qilindi, u fermerlarning yʻzlariga maskur dastur doirasida qandaydir darajada bu yoki boshqa yʻnalish bʻyyicha qancha er ajratishni aniqlash xuquqini beradi. Yana fermerlar yʻzerlarining 25% ixtiyoriy yʻnalishidagi ekinni ekishlari mumkin. Mazkur dastur majburiy emas- fermerlarning yʻzlari unga qatnashib va yuqoriroq narxga paxtani sotish imkoniyatiga ega bʻylish,

lekin bu bilan bogʻliq ekishda cheklanishlarni qaboʻl qilish yoki qatnashmasdan uni bozor narxida sotishni hal qiladilar. AQShda fermerlarning kʻypchiligi bu dastur bʻyyicha qatnashishni tanlaydilar, va sʻynggi yillarda 80% paxtachilik ekinlari aynan shu yʻl orqali tartibga solin moqda. Evropa xamkorligida paxta ishlab chiqarish va istemol qilish xajmi narx shakillanish tizimi va ishlab chiqarishni maksimal kvotalarini yʻrnatish orqali tartibga solinadi. Paxta uchun qishloq xʻjaligi ishlab chiqaruvchilariga paxta zavodlari tʻylashlari kerak bʻylgan narxlar EX kengashi tomonidan paxta zavodlariga xukumat tomonidan tʻylanadigan rejali sotib olish narxlariga maksimal yaqin qilib olinadi. Agar paxta xom ashyochisi ishlab chiqarishi maksimal kafolatlangan miqdordan oshsa, u xolda unga tʻylov va beriladigan yordam xajmi proporsionalravishda kamayadi. Paxta- xom ashyochisining maksimal kafolatlangan miqdori, yani yordam mʻyljallangan miqdor Gretsiya uchun 782000 tonnani va Ispaniya uchun 249000 tonnani tashkil qiladi. Shunga qaramasdan Grek ishlab chiqaruvchilari mavjud kvotalarni oshirishni foydali deb xisoblaydilar, buni ular oxirgi yillarda "jarima sanksiyalariga" qaramasdan qildilar. 1999 yilda paxta ishlab chiqarishni subsidiyalash tizimiga ayrim

yʻzgartirishlar kiritildi. Yordam beriladigan narxi va maksimal miqdori darajasini saqlab qolish bilan, ishlab chiqarish darajasini oshirganligi uchun jarimalar oshirildi. Yangi tizimga binoan, ishlab chiqarishni 1 % ga oshirganlik uchun subsidiyalangasotib olish narxi darajasi 0.6% ga kamydi (1999 yilgacha-0.5%). Paxtani sotib olish va eksport qilish tizimida xam AQShda, xam EX

da raqobat mavjud. Masalan, AQShda eksport bilan ikki turdagi etkazib beruvchilar shugʻillanadi: paxta bilan savdo qiluvchi kompaniyalar (paxta yukini joʻnatuvchilarning

Amerika asotsiatsiyasi azolari), yani xususiy firmalar va marketing kooperativlari ularning egalari fermerlarning ŷzlari xisoblanadi. AQShda xam EX da xam paxtachilikni davlat tomonidan tartibga solish tizimida hududlarning muvozanatlangan rivojlanishini taminlash va jaxon bozorida ŷz ulushini oshirish kŷrinishlaridagi aniq afzalliklaridan tashqari qator mavjud kamchiliklari xam bor.

Birinchiidan, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridan resurslarni paxtachilikka qayta taqsimlash davlat byudjeti balansiga salbiy tasir etmoqda. Ikkinchiidan dotatsiyalar paxta zaxirasi ŷsishiga olib kelmoqda.

(1998 yilda 2002 yilgach ular AQShda 2.6 martadan kŷp oshdi). Uchinchiidan ishlab chiqarish masshtabi samarisi sababli katta bŷlmagan firmalarning yirikroqfirmalar tomonidan egallanishi ko`zatilmoqda. Xususan 10 yil ichida yani (1987-1997) yillar orasida paxta ishlab chiqaruvchi xŷjaliklar soni AQShda 43 mingda 31.5 mingga kamaydi, bu kabi firmalarning ŷrtacha ŷlchami 200 akr ga kŷpaydi juda yirik firmalar(1000akrda kŷp maydonli)soni esa 3 barobarga kŷpaydi.

18.5 Paxta ishlab chiqarishni subsidiyalash.

Rivojlanayotgan mamlakatlar adolatli narxlar uchun. Kŷpgina mamlakatlarda paxtani ishlab chiqarishni oshirish uchun rag`bat bŷlib kafolatlangan yuqori narxlar xisoblanadi, bu narxlarni xukumat subsidiya kŷrinishida ŷz ishlab chiqaruvchilariga tŷlaydi. Paxta bŷyicha halqaro konsultatsiya qŷmitasi baxolari bŷyicha, 2001G`2002 yillar mavsumida jaxonda paxtaning 73%i maxsus xukumat dasturlari bŷyicha davlat datatsiyalari va subsidiyalarini olgan ishlab chiqaruvchilar tomonidan etkazilgan. Eng yirik dotatsiyalarni paxtachilik xŷjaliklari AQSh, Xitoy, Gretsiya, Ispaniya, Turkiya, Braziliya, Meksika va qoxira kabi mamlakatlarda olinadi. Ularda turli baxolar bŷyicha, 1997-1998 va 2001-2002 yillar orasidagi 5 mavsum ichida dotatsiyalar darajasi 3.8 va 5.3 mlrd dollar orasida tebrandi.

AQSh , Xitoy va boshqa mamlakatlar subsidiyalaridan kelib chiqqan qayta ishlab chiqarish va paxta uchun narx tushishi 2001 yilda qator rivojlanayotgan mamlakatlarga salbiy tasir kŷrsatdi. Mutaxassislar baxolashlari bŷyicha, shu yili Afrika paxta bŷyicha 300 mln dollar atrofida zarar kŷrdi, shu jumladan Burkina- Faso 1% ŷz YaMM dan va 12% eksportdan keladigan daromadini, Malimos ravishda 1.7 % va 8%, Benin 1.4% va 9% yŷqotdi. Bu quruq raqamlar ortida jaxonning millionlab axolisi taqdiri yetibdi.

Qashshoq mamlakatlarda paxta narxining arzonlashuvi kambag`allikni kuchaytiradi. Shuni takidlab ŷtish kerakki AQSh, Evropa Xamjamiyati va boshqa bir qator mamlakatlar beradigan subsidiyalar ŷzlari azo bŷlgan

JST qonun qoidalariiga zid keladi. Lekin ularni yŷqotish jaxon balansidagi paxta ishlab chiqarish va istemol qilishga katta tasir kŷrsatishi mumkin. Xar-xil xisob kitoblarga kŷra xamma subsidiya va iqtisodiy bareralarni olib tashlanishi paxta narxini 10-13% kŷtarishi mumkin. Shu bilan bir qatorda bundan eng katta foydakoradigan mamlakatlar Afrika uning eksporti 12%ga, Avstraliyada 2.7% va ŷzbekistonda 6%ga oshar edi. Lekin shu vaqtning ŷzida eksport va ishlab chiqarish subsidiyalarining bekor qilinishi AQSh paxta ishlab chiqarishini 20%, eksportini 50 %ga kamaytirar edi. Evropada esa paxta ishlab chiqarish kŷrsatkichlari 70%ga kamayar edi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlari fermerlar va paxtakorlarning qŷllab quvvatlanishi kundan kunga tŷliq mamnunlik bemayapti. 2002 yilda

AQSh paxta ishlab chiqarish uchun beriladigan subsidiyalar ustidan Braziliya JSTga arz bergan edi. Afrika mamlakatlari xam shu fikrda b'ylisgan. 2003 yilning 30 aprelida BeKin, Bukina-faso, Mali va Chad mamlakatlari JSTga yana bir arz bilan murojat qilishdi. Kankunda Bukina-faso Prezidenti rivojlangan mamlakatlar tomonidan k'yratilayotgan subsidiyalar Afrikani rivojlanishiga yordam berish diklaratsiyasiga zid kelmoqda deb takidlab y'tdi. Halqaro "Oksfam" birlashmasi xam zudlik bilan subsidiya siyosati muammosini k'ytarib chiqdi. Rivojlanayotgan mamlakatlar oxir oqibat y'z natijasini berdi.

Ular 2004 yil 26 aprelda JST ning maro`zasida yutib chiqishdi ularning takidlashicha AQSh tomonidan y'z fermerlariga paxta uchun beriladigan subsidiyalar adolatsiz deb topildi. Ularning takidlashicha bu subsidiyalar jaxon bozoridagi paxta narxini tushurib paxtakorlarni raqobatini pasaytirishga olib kelar ekan. Shu yilning avgus oyida AQSh va Evropa Xamjamiyati qishloq x'yjaligidagi eksport va boshqa subsidiyalarni kamaytirishga qaror qildilar. JST ning chiqargan qarorlari ostida rivojlangan mamlakatlar bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning paxta ishlab chiqarishini q'yllab quvvatlamogda.

T'yqimachilik va kiyim kechak t'yg`risidagi kelishuvlarga asosan 2005 yil 1 yanvardan t'yqimachilik soxasidagi xamma import kvotalari olib tashlanishi kerak edi. Bu tekstil soxasini malum bir qismini rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga k'ychib y'tishini bildiradi.

Boshqa qarorga muvofiq ravishda 2000 yil 1 oktyabrdan to 2008 yil 30 sentyabrgacha Afrika davlatining k'ypgina mamlakatlari tekstil uchun AQSh bozoriga t'yg`ridan t'yg`ri y'li ochiqligi takidlab y'tilgan. Shunga qaramasdan AQShda 1 kg paxta uchun beriladigan subsidiyalar 2002G`03yilda y'tgan mavsumga qaraganda 10% tushgan. Shu xolat xursand qiladiki bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar paxtachilik soxasida bir qancha omadli reformalar y'tkazishdi. Bu ularning jaxon paxta bozoridagi raqobatbardoshligini olib keldi.

18.6 Y'zbekistonda paxtachilik sanoatini davlat tomonidan tartibga solinishi.

Y'zbekistonda paxtani qayta ishlash uni realizitsiya qilish va ishlab chiqarishda davlat roli juda katta. Xozirgi kunga kelib paxtachilik sanoatida quyidagi muhim zvenolar y'z y'rnini topgan:

- qishloq x'yjaligi ishlab chiqaruvchilari paxtachilik bilan shug`ullanishadi. Ular davlatga malum miqdorda qat'iy belgilangan naxlarda xom-ashyo topshirishni y'z zimmasiga olganlar. Paxta ishlab chiqarishni q'yllab quvvatlash maqsadida fermerlarga engilliklar yaratilgan ular ichida urug`, materiallar va boshqa paxta etishtirish uchun resurslar ajratilgan.
- "O`zxlopkoprom" paxtani qayta ishlashni va uni texnik eksportini taminlab beradi. Yaqindagini bu muassasani detsentralizatsiyasi va uni viloyatlarda kuchaytirish reformasi y'tkazildi. Endilikda "O`zxlopkoprom"ga ajratiladigan pullar uning viloyatdagi filiallariga t'yg`ridan-t'yg`ri berila boshlanadi. Pulni y'z navbatida ularning zimmasiga paxta etishtirib beruvchi fermerlarga etkazishdan iboratdir.
- Davlatning savdo-sotiq bilan shug`ullanuvchi muassasalari qaynagan paxta eksporti bilan shug`ullanadi. Lekin shunga qaramasdan ularning ish faoliyatlari shunga bog`liq emas.

- Shu tipga doir b'lgan davlat muassasalarining 3tasi "Yzinterimpeks", "Yzmarkazimpeks", "Yzpromashimpeks"- Vazirlar Maxkamasida qaynatilgan paxta uchun kvotalar olishadi, bu kvotalar bilan ular eksport qilish xuquqiga xam egadirlar.
- Tashqi iqtisodiy aloqalar birlashmasi kontraktlarni registratsiyasini va valyuta tushumini nazorat qiladi.
- "Sifat" paxta turi va uni sifati bilan shug`ullanadi.
- Bojxona qymitasi esa eksport kontraktlarini registratsiyasini, sifatini va miqdorini (dokumentlar b'yyicha) nazorat qilishdan iborat.
- Yztashqitrans davlatning ekspeditor kompaniyasi. U xam import xam eksport bilan shug`ullanadi. Bu muassasa paxtani transportirovkasi b'yyicha monopol xisoblanadi. Xar qanday davlatga eksport qilish kontraktida shunday b'ylim mavjudki u erda faqatgina Yztashqitrans kompaniyasi orqali mahsulot olib chiqib ketish qonuniy deb topilgan. Bundan faqat YzAuksion-Savdo orqali qilingan realizatsiyalar istisno deb takidlangan. Uning sotib oluvchilari yzlarining xoxishlariga qaragan xolda yzlari ekspeditor tanlash xuquqiga egadirlar.
- YzAuksionsavdo-mahsulot birjasi, uning maqsadi xar xil mahsulotlarni xususiy va markazlashtirilgan eksporti b'yyicha auksion sistemalarini tashkil qilishdan iborat. Paxta ishlab chiqaruvchilar paxtani O`zxlopkopromga topshirishadi, u erda paxtani sifatini va narxini aniqlashadi va shu narxda sotib olishadi. O`zxlopkoprom yzinig zavodida paxtani qayta ishlab uni davlat savdo muassasalariga sotadi, ular esa Vazirlar Maxkamasininig yrnatilgan kvotasi bilan halqaro kompaniyalarga sotishadi. Bu sanoatni liberalizatsiyasi jarayonida bu sistema qayta reforma qilinishi kerak. Shu yysinda xukumatning 2001 yil 12 iyulda chiqargan qarori bilan Yzauksion-Savdo birjasi tashkil topdi. U orqali sotib oluvchilar paxtani sotib olish mumkin. 2003yil iyunda Yzbekiston Respublikasi prezidentining " Paxta tolasini takomillashtirish" tyg`risidagi qarori diqqatga sazovordir. Bu qarorga binoan xamma paxta zavodlari xususiylashtirilishi kerak va xech kimga kerak b'lmagan paxta zavodlarini tugatilishi kerak deb takidlab ytgan. Endi tashqi savdo kompaniyalari " Xlopkoprom"ning hududiy aksioner birlashmalaridan paxta tolasini ulgurji olishadi. Respublikamiz istemolchilari esa yzbeksavdo-birjasi orqali auksion sotuvga asosan paxta tolasini sotib olishadi. Ekspertlarning fikrlariga qaraganda sanoatning yynalishlari quyidagi yynalishlar b'yyicha taqsimlanishi kerak:
 - Paxta xom ashyosini mahsulot birjalari orqali sotishni ky'paytirish va xorijiy sarmoyadorlarni paxtani qayta ishlash sotish va eksport sohalariga ky'proq jalb qilishdir.
 - qishloq x'yaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning xuquqini kuchaytirish (davlat buyurtmasini pasaytirib ky'proq ularning yzida qoladigan paxtaga erkinlik berish)
 - Tarmoqqa resurs berishlarni fuqorolar va davlat tomonidan kuchaytirish. Bu va boshqa choralar keyinchalik shu tarmoqni yanada mukammallashtirishiga va rivojlanishiga yordam berish kerak.

Qisqacha xulosalar

1.Dunyoning ky'pina mamlakatlarida paxta ishlab chiqarish va uni

xayotga ishlatish davlat tomonidan boshqarilib va tartibga solinib turiladi.

2.Dunyoning kypgina mamlakatlarida paxta ishlab chiqarish va uni xayotga tadbiq qilish davlat tomonidan boshqarilib va tartibga solinib turiladi.

3.Rivojlanayotgan mamlakatlar adolatli narxlar uchun. Kypgina mamlakatlarda paxtani ishlab chiqarishni oshirish uchun rag`bat bylib kafolatlangan yuqori narxlar xisoblanadi, bu narxlarni xukumat subsidiya kyrinishida yz ishlab chiqaruvchilariga tylaydi.

4. Rivojlangan mamlakatlarda, rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli qishloq xyaligi shu jumladan paxta sektori davlat tomonidan faol dotatsiyalashtirildi.

5.Yzbekistonda paxtani qayta ishlash uni realizitsiya qilish va ishlab chiqarishda davlat roli juda katta. Xozirgi kunga kelib paxtachilik sanoatida muhim zvenolar yz yrnini topgan:

Tayanch iboralar

Paxtachilik, horijiy mamlakatlar, egri mexanizm, tijorat banklar, paxta eksporti, mahalliy hokimiyat, eksport narxi, milliy daromad.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. O`zbekistonda paxtachilikni tutgan o`rni va uni rivojlangan mamlakatlar tartibga solishning zarurat paydo bo`lishiga sabablar?
2. Horijiy mamlakatlarda paxtachilikni to`g`ridan-to`g`ri davlat tomonidan tartibga solish usullarini ko`rsating?
3. Tartibga solishning egri mexarizmlariga nimalar kiradi?
4. Rivojlangan mamlakatlarda paxtachilik sektorini davlat tomonidan tartibga solinishini tajribasini izohlang?
5. Paxta ishlab chiqarishni subsidiya deganda nimani tushunasi?
6. O`zbekistonda paxtachilik sanoatini davlat tomonidan tartibga solinishiga misollar keltiring?

Asosiy adabiyotlar:

- 1.O`zbekiston Respublikasining Konstituttsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
- 2.«Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasinig Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
- 3.«Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
- 4.«Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi

5.«Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.

6.«Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra`g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A.«Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.

9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso`i statistika. 480. str.

10.Fareycheva .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskiy fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

1. WWW. economyta - culty. uz.
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.rug/textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc)
4. [http: g`g` www. Review.uz g`homeg` azticle.asp? mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)
5. [http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)
6. [http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)
7. [http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)
15. <[http:G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm)>

19-BOB.Davlatni iqtisodiyotini tartibga solish bosqichlari samaradorlik chegaralari

19.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish rivojlanish bosqichlari

Faoliyatda bo`lgan Davlat iqtisodiyotini tartibga solishtizim birdan murakkablashmaydi. U o`zining rivojlanish jarayonida bir qancha bosqichlarni bosib utgan. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bosqichlari :

1. Xususiy kapitalning qayta ishlab chiqarish uchun umumiy qulay sharoit yaratish. Mehnat, savdo, soliq, ijtimoiy qonunchilikni, bojxona siyosatini, pul barqarorligini ta'minlash maqsadida davlat kuchini tuplash. Infratuzilma va xomashyo sohalarida ob'ektlar qurish va sotib olish.
2. O`zaro muvoffik kelmaydigan aktsiyalar, antikrizis va tuzilma viy intilish o`rinishlari bandlilik va bahoga ta'sirini o`tkazadi.
3. Pul, kredit va byudjet mablag`larini Xo`jalikda foydalanish tajribalari. Davlat mulkini xususiylashtirish tulkini.
4. Sohaviy va hududiy o`rta muddatli dasturlar mamlakatlar qatoriga o`tish. O`rinishlar Davlat iqtisodiyotini tartibga solish o`zaro almashinuvchi vositalari boshqarishini tartibga solishni urganish, ularning foydaliligini urganish yo`li bilan ko`taradi. O`zoq muddatli istikbol muljallarini ishlab chiqish, hamma ko`p sonli rivojlangan davlatlarda o`rta muddatli dasturlash bilan kushib amalga oshirish. Instrumentlardan foydalanishda adresli, kadokli va kompleks tartibga solish.
6. Umumdavlat o`rta muddatli dasturlashni halqaro darajadagi integratsion uyushma chegarasida kelishuv bo`yicha choralari. ES milliy dasturlar yo`nalishi ustidan o`rinishlar Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning hal kiluvchi ta'siri mashtablarida, vositalarida, foydaliligida alohida mamlakat iqtisodiyoti oldida turgan masalalar, mamlakatning material imkoniyatlari, YaMM ning taqsimlash ulushini va absolyut mablag`lar o`lchovlarini ajratishda ifodalanadi. Bozor sharoiti GE- masalalarini ilmiy ishlab chiqarishni jamgarilgan usullari va muvaffaqiyatlari Davlat iqtisodiyotini tartibga solishda tayyor foydalaniladi. Keyneschilar va liberalistlar o`rtasidagi tortishuvida Davlat iqtisodiyotini tartibga solish manbalari va sharoitlarini keraklilik, kiritish chegarasini ochik tushinishga imkon berdi. 60 - yillarning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlarda umumnazariy izlanishlar, sanokli ketma-ket choralari analiziga bagishlanishi ommaviylashgan. Elimlarni hukumat organlari bilan birgalikda ish olib borishi qabo`l qilinayotgan iqtisodiy, siyosiy echimlarni javobgarligini oshirdi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish oblastidagi ilmiy izlanishlar va yo`nalishlar oxirgi 3 - 10 o`rtasida quyidagi savol hal qilindi: iqtisodni boshqarish lozimmi yoki yo`qmi? Keyinrok - Bu boshqaruv qanday darajada bo`lishi kerak? oxirida - qanday maqsad bilan, qanday yo`nalishlarda, qanday manbalarda boshqarish kerak? Manitaristik kontseptsiyada tomonlar faollashuvi Davlat iqtisodiyotini tartibga solish arsenalida o`zgarish olib keldi. Ammo boshqaruvning umumiy tendentsiyasini bekor kilmadi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish imkoniyatlari chegarasiz. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning iqtisodiy asosi YaMM qismi, davlat byudjeti va obyudjet fondlari hamda davlat mulki orqali qayta taqsimlangan YaMM qismi bo`ladi. GE foydaliligi qanchalik yuqori bo`lsa, boshqa teng sharoitlarda YaMM ning ko`p ulushi davlat tomonidan qayta taqsimlashga, davlat daromadlari ko`p bo`lib, shunchalik davlat sektori iqtisodiyotida katta rol uynaydi. Ammo davlat daromadlari va davlat sektorini o`shining nisbiy chegarasi bor. Davlat daromadlari va mulkini o`sh chegaralari. 50 - 60 - 70 yillarda juda rivojlangan mamlakatlarda bozok iqtisodiyoti bilan davlat daromadlari umumiy vaziyatda yuqori sur`atdagi darajaga, YaMM ko`rsatkichlari, yuridik va jismoniy shaxslar daromadiga kura erishdi. Xozirgi vaqtda teskari vaziyat ko`zatilayapti. Chunki, foyda va kapitalga o`zoqrok soliq solish tadbirkorlik faoliyatiga qiziqishni yo`qotyapti, investitsiya pasayyapti. Yollanma ishchilar, fermerlar, erkin kasbdagi shaxslarga soliq solinishini chegarasiz davom etishi mumkin bo`lmay koldi. Daromadlarni asosiy qismi aholidan yigilayotgan soliq bo`lmay koldi. Davlat daromadlari soliqni ko`tarmasdan xatto ho`jalik ko`tarilishi sharoitida soliq stavkalarini biroz pasaytirish soliq bazasini ko`paytirmasdan, kuchaytirmasdan mumkin bo`lmay koldi. Shunday qilib davlat daromadlari aniq sur`atini chegarasi quyidagicha faoliyat yurityapti:

Davlat mulkini imkoniyatlari chegaralangan. Davlat sektori hal kiluvchi ho`jalik sohalarini, hamma yangi vaziyatlarni mustaxkamlamasdan usmaydi - bu xususiy mulkka intilishga qarshi okimda bo`ladi. Tusatdan 80 - yillar oxiri 90 - yillar boshida kurgina rivojlangan mamlakatlarda, ayniksa AQSh da, Buyuk Britaniyada, Italiyada davlat mulkini keng tarzda xususiylashtirish o`tkazildi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning rag`batlantiruvchi aniq chegaralari - o`zini - o`zi moliyalashtirishidir. O`zini moliyalashtirishni oxirgi material asosi yalpi foyda bo`ladi - baho va ishlab chiqarishning xaqiqiy harajatlari o`rtasidagi farqdan iborat. o`z - o`zini moliyalashtirish davlat tomonidan foydani foydalanishdagi variantlaridan biri sifatida amalga oshadi, ammo foydani o`zlashtirish va ularning o`lchovi sikllarini ishlab chiqish davri bilan mustaxkam bog`langan, bunda mamlakat iqtisodiyoti etadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish o`z - o`zini moliyalashtirish yordamida yalpi daromaddan ajralgan sof foyda imkoniyatiga asoslanadi va xokazo.

Imkoniyatlarda sun'iy rag`batlantirishni inqiroz vaqtida investitsiya uchun ko`taradi. Ammo bu oblastdagi davlat faoliyati byudjet imkoniyatlari bilan cheklangan. Kon'yukturani og`irlashtirish sharoitida byudjet daromadlari qisqaradi, ammo iqtisodiyotni ko`tarishda usadi. U firmalarga qo`shimcha investitsiya imtiyozlarini o`z - o`zini moliyalashtirishda qo`yishga kerak va shu kadar ko`proq daromadlarini qisqartirishi kerak.

19.2. Davlat daromadlarini o`sh chegarasi

O`z - o`zini moliyalashtirishni tuzilma i taqsimlanmagan foyda bo`ladi. Dividentning pasayishida ham taqsimlanmagan foyda ulushining rag`batlantirishini o`sh chegarasiz emas. Bu yo`lda aksionerlarga

qiziqish turibdi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning muhim bir faol mablag'i va o'z - o'zini moliyalashtirishning asosiy elementlari asosiy kapitaldan tezlantirilgan amortizatsion ajratmalar bo'ladi. Ammo bu faol asBOB. o'zi kon'yuktura xolatida mustaxkam bog'lanishda bo'ladi. Krizis va inqiroz ishlab chiqarish quvvatlarini ish bilan ta'minlanganlik va mahsulot chiqarish quvvati qisqaradi, ammo hukumat asosiy kapitalning ko'p qismini amortizatsion fondga ajratishga ruhsat beradi. Usiz harajatlar usadi - to'lovga sotib oluvchilar kiynaladi, etkazib beruvchilar harob bo'ladi, saqlash va sotish harajatlari usadi, kredit qimmatlashadi. Xatto, agar amortizatsion ajratma olidingi ajratma norma bo'yicha hisoblab chikilsa, ular kamrok miqdor birikmalarda mahsulotlar ishlab chiqarishi qisqarishi bilan bo g'liqligi xolda tuzilma iy qismlarga bo'linadi. Krizis vaziyatida baho o'sish imkoniyatlari rad qilinmagan bo'lsa, unda xaqiqatda yaxshi kon'yuktura davrlarga nisbatan chegaralangan. Yalpi foydani kamayishi shunday xolatga olib keladi, investitsiyani moliyalashtirish uchun ularni o'zoq vaqt foydalanish maqsadida amortizatsion fondga foyda yashirish imkoniyatlari rad etiladi. Asosiy kapitaldan ulush ajratishni ko'tarishga hukumat ruhsati foydalanilmaydi, chunki ruhsat berilgan ajratmalar ko'proq xaqiqiy foyda bo'ladi.

$$P q K - (A Q Z \text{ post } Q Z \text{ per}) G` V$$

Bu erda, P - foyda, K - mahsulot birligi bahosi, A - amortizatsion ajratmalar, Zpost - boshqa doimiy harajatlar, Z per - o'zgaruvchi harajatlar, V - natura o'lchovlarida mahsulot chiqarish. Ishlab chiqarish qisqarganda K1, koeffitsient bilan o'lchanib, taxminan baho o'zgaray qoladi. Formula quyidagi ko'rinishga keladi :

$$P1 q K - (A Q Z \text{ post } Q K1 Z \text{ per}) G` K1 V$$

U bilan bog'liq $K1 < 1$ maxraj tezroq sonlardan kamayadi, harajatlar usadi va foyda kamayadi. Hukumat iqtisodiyotini rag'batlantirish maqsadida amortizatsioni hisobdan chiqarish normasini ko'taradi. Hisobdan chiqarish normasi quyidagi K2 koeffitsientda ifodalangan.

$$P2 q K - (K2 A Q Z \text{ post } Q K1 Z \text{ per}) G` K1 V$$

Birinchi xolatga nisbatan, sur'at yana ham tezroq o'sadi, harajatlar ham ancha o'sadi. Ular baho yoki uni oshirish bilan teng kelguncha o'sadi.

15.4 - misol. Faraz qilaylik, firmaning ishlab chiqarishini quyidagi ko'rsatkichlarda harakterlanadi. (shaxsiy pul birliklarda): K q 100, A q 200000, Z post q 500000, Z per q 100000, V q 10000 shartli natura o'lchovida 15.1 formuladagi foydani hisoblab chiqamiz.

$P q 100 - (200000 Q 100000 Q 500000) G` 10000 q 100 - 80 q 20.$

Ishlab chiqarish 30% ga kamayganda $K1 q 0.7$ atrofida bo`ladi. $P1ni$ 15.2 formula bo`yicha aniqlaymiz.

$P1 q 100 - (200000 Q 100000 Q 0.7 * 500000) G` (0.7 * 10000)q100 - 92.8q 7.2$

Hukumat amortizatsion hisobdan chiqarishlarni 25% ga ko`tarish, (15.3) formuladagi $P2 ni$ aniqlaymiz.

$P2 q100 - (1.25* 200000Q100000Q0.7 * 500000) G` (0.7 * 10000) q 100 - 100 q 0$

U xolda foyda umuman yo`qolgan. Foydadan soliq olish imkoniyati yo`qolgan, shunga kura muvoffik byudjet daromadlari qisqargan, Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning qo`shimcha imtiyozlar amortizatsion hisobdan chiqarish bo`yichaimkonsiz. Agar hukumat yanada ko`proq amortizatsion fondan chiqarishni oshirishga imkon bersa, firma uni ishlab chiqarishga imkon topolmaydi. Bizning misolda shunday yuz bergan.

Shunday qilib, asosiy kapitaldan amortizatsion hisobdan chiqarishda chegara mavjud.

Birinchi navbatda, byudjet daromadlarini qaytarish imkoniyat chegaralaridan kelib chikadi.

Ikkinchi navbatda, ijtimoiy, fizik va jismoniy shaxslarning soliq og`irliklari kuriladi.

Uchinchi navbatda, foyda chegaralari mahsulot birligidagi ishlab

chiqarish harajatlarini aniq o`shishi, ishlab chiqarishni qisqartirish va

amortizatsion hisobdan chiqarish chegarasi ayni paytdagi vaziyati uchun. Xatto quvvatlar

tusik bo`lmagan sharoitda jamgarilgan imtiyozli

ko`rinishdagi o`z - o`zini moliyalashtirish manbalarini investitsiyalashtirish foydasiz.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish samarasi davlat harajatlari orqali

chegaralangan bo`lib, davlat boshqaruvi choralarini moliyalashtirish talabi tezda yuqoriga

ko`tariladi, kachonki moliya uchun

mablag` yig`ish imkoniyati tezda qisqarganda. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy

chegarasi - xususiy mablag`ning shaxsiy manfaati maqsadida bir - biriga to`g`ri kelmagan

imkoniyatlarni nisbatan erkin sharoitda qabo`l qilingan ho`jalik karorlari. Xususiy mablag`

faqat davlat dasturida shunday shart bilan ishtirok

etadiki, agar davlat unga foydani boshqa dasturlar bilan aloqa kilganda ko`proq qoladigan

bo`lsa. Davlat aniq norma va miqdordagi foydani xususiy mablag`ga kafolatga bera oladi.

Bu mablag` esa har doim

chegaralangan. Shu vaqtni o`zida davlatga ta'lukli bo`lmagan dasturlar

foydan o`ziga o`zlashtirish shartlarini o`zgartirib turadi. Xususiy mulkdor bu shartlarni

individual tarzda ishlatadi va karor qabo`l qiladi. Bu karorlarni mablag` o`shishi

perspektiviga baholaydi. Hisoblangan chegaralar Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bozor

xo`jaligi sharoitida nisbiy harakterga ega. Bu chegaralar Davlat

iqtisodiyotini tartibga solish rivojlanishini davom ettiradi va turli

xil imkoniyatlarda o`z foydaliligini isbot qiladi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish

mexanizmi doimo rivojlanib turadi va bu davlat iqtisodiy siyosati monitar printsip bilan ish

yuritadimi yoki qattiqrok byudjetni boshqarish kurollari bilan foydalanishdan kat'iy nazar.

Xozirgi sharoitda Davlat iqtisodiyotini tartibga solish amaliyoti jami inqiroz va ijtimoiy - xavfli darajadagi ishsizlikka yo`l quymaslik uchun choralar kuradi.

Qisqacha xulosalar.

1. Rivojlanishda Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bir necha bosqichdan utgan. Bo`larga imtiyozli sharoit o`rnatishdan davlatlararo darajada o`rta muddatli umumiqtisodiy dasturlarni qonuniy me`yorlarni ishlab chiqish va halqaro maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va qatnashishlar kiradi.

2. O`z - o`zini moliyalashtirishni tuzilma i taqsimlanmagan foyda bo`ladi. Dividentning pasayishida ham taqsimlanmagan foyda ulushining rag`batlantirishini o`sishi chegarasiz emas. Bu yo`lda aksionerlarga qiziqish turibdi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning muhim bir faol mablag`i va o`z - o`zini moliyalashtirishning asosiy elementlari asosiy kapitaldan tezlashtirilgan amortizatsion ajratmalar bo`ladi.

Tayanch iboralar.

Bosqichlar, ilmiy ishlar olib borish yo`nalishlari, Davlat iqtisodiyotini tartibga solish Chegaralari, soliqlarga aralashish, YaIM qo`shimcha o`sish, o`zini-o`zi ta`minlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bosqichlari tushunchasiga ta`rif bering?
2. Davlat daromad va xarajatlarni o`sish chegaralari nimaga boyaliq?
3. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bosqichlari nechta ?
4. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning rag`batlantiruvchi anik chegaralari nimaga aytiladi ?

Asosiy adabiyotlar 1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.

O`zbekiston Toshkent 2003 y.

2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.

3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son

4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi

5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.

6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra g`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

7.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A.«Erishtilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.

9.Babushkina.A.I.Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.

10.Fareychева .G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii.M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11.N.L.Shagas., E.A.Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU.122 str.

Internet ma'lumotlari

1.WWW. economyta - culty. uz.

2.Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com

3.Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g` www.informika.ru g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.ru/g`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc)

4.[http: g`g` www. Review.uz g`homeg`azticle.asp? mq62Rio\)q177](http://www.Review.uz/g`homeg`azticle.asp?mq62Rio)q177)

5.[http: g`g` www. Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.Biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm)

6.[http: g`g` www. vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)

7.[http: g`g` www. Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.Yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html)

15. <[http:G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisvriko.htm)>

XULOSA

1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish - bu qonunchilik, ijroiya va nazorat harakteriga ega bo`lgan choralar tizimi bo`lib, ular huquqqa ega bo`lgan davlat boshqarma va ijtimoiy tashkilotlar tomonidan mavjud ijtimoiy - iqtisodiy tizimini muvoffiklashtirish va o`zgarib borayotgan shart - sharoitga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ijtimoiy - iqtisodiy rivojidadagi qarama - qarshilik va kiyinchilikka qarshi reaksiya hisoblanadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning rivojlanish darajasi va uning aniq shakli har xil davlatlarda katta farq qiladi.

2. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning sub'ektlari - bu iqtisodiy manfaatlarning tashuvchilari, bildiruvchilari va ijrochilaridir. Sub'ektlar orasida, birinchi tomondan, Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning maqsad va vositalari orasida, ikkinchi tomondan, turli xil to`g`ri va teskari aloqalar mavjuddir.

3. iqtisodiy sikl, ho`jalik tuzilmasi , boylik yig`ish shart - sharoitlari, bandlik, pul muomalasi, to`lov balansi, Narhlar, NIEKR, Raqobat sharoiti, ijtimoiy munosabatlar, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, atrof - muhit va tashqi iqtisodiy aloqalar. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy ob'ektlari bo`lib hizmat

qiladi.

4. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy elementi maqsad daraxti bo`lib, u mamlakat iqtisodi oldida turgan aniq muammolariga bog`liq xolda har doim o`zgarib turadi.

5. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari administrativ va iqtisodiy vositalarga bo`linadi. iqtisodiy vositalar o`z navbatida pul, kredit va byudjet siyosatiga, davlatning iqtisoddagi sektoridan iboratdir. Byudjet boshqaruvining eng keng qo`llaniladigan va effektiv vositasi - bu soliq tizimsini o`zgartirish, soliq skidkasi, asosiy kapitalning amortizatsion ro`yhatdan o`chirishni tezlashtirish, yashirin rezervlardan foydalanishdagi imtiyozlardan iboratdir.

6. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning yuqori shakli bo`lib, davlat iqtisodiy dasturlashtirish xizmat qiladi. Bu favkulot va oddiy maqsaddan davlatning o`rta muddatli umumiqtisodiy dasturlash darajasiga qarab rivojlanadi.

7. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish o`zining rivojida ko`p etaplarni, ya'ni umumiy sharoitni yaxshilashdan tartib (qonun normalari ishlab chiqish orqali xususiy kapitalni ruyobga chiqarish uchun) to o`rta muddatli umumiqtisodiy dasturlarni davlatlar orasida kelishtirish va halqaro maqsadga yo`naltirilgan dasturlarni amalga oshirish kadamlarni bosib utdi.

8. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishni muhim solishtirma chegaralari foydaliligi:

9. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish foydaliligi chegaralari borligicha qaramay u kun sayin rivojlanib bormokda va bozor iqtisodiyotidan paydo bo`layotgan kulgina muhim muammolari hal qilish yoki yumshatishga yordam beradi.

Asosiy adabiyotlar:

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. O`zbekiston Toshkent 2003 y.
2. «Sug`urta faoliyati to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Qonuni. «Xalq suzi». 2002 y. 28 may.
3. «Tashqi iqtisodiy faoliyat tug`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Xo`jalik va huquq» 2000 y. 9 - son
4. «Chet el investitsiyalari to`g`risida» gi qonun. 1998 y. 30 aprel. O`zbekiston Respublikasi
5. «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tabirlari to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Toshkent sh. 2005 y. 15 aprel.
6. «Tug`ridan-tug`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ra`batlantirish boasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida» gi O`zbekiston Respublikasining Farmoni. Xalq so`zi. 2005 y. 12 aprel.

7. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. «O`zbekiston ovozi» 2005 y. 29 yanvar.

8. Karimov I.A. «Erishilgan marralarimizni mustahkamlab islohotlar yo`llarini izlab borish-asosiy vazifa» Halk so`zi 2004 y. 10 fevral.

9. Babushkina A.I. Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomiki. Uchebnoe posobie. 2004g. M. Finanso` i statistika. 480. str.

10. Fareycheva G.V. Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii. M. MGU. TEIS. 2004g. 230 str.

11. N.L. Shagas., E.A. Tumanova. Makroekonomika-2. Uchebnoe posobie. Vo`pusk novo`y. Dolgosrochno`y aspekt. M. TEIS. 2004g. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU. 122 str.

QO`SHIMChA ADABIYO`TLAR RO`YXATI

1. Karimov I.A. Tolko zdorovo`y narod, zdorovaya natsiya sposobno` na velikie sversheniya «Vo`stuplenie Prezidenta respubliki Uzbekistan Islama Karimova na torjestvennom sobranii, posvyahennom 12-y godovhine Konstitutsii Respubliki Uzbekistan» Delovoy partner. № 49. 9 dekabrya 2004.

2. B.M. Nakryareskiy «Mirovaya ekonomika i mejdunarodno`e otnosheniya» M.: 2004g. 255 str.

3. Fomishin S.V. «Mejdunarodno`e ekonomicheskije otnosheniya». Kurs lektsiya «Yurkniga» M.: 2004. 352str.

4. Fareycheva G.V. «Sistema obhestvenno`x potrebnostey i ee makroregulirovanie v usloviyax globalizatsii» M.: MGU. TEIS. 2004. 456str.

5. Vorkuev B.L. Modeli makroekonomika. M.: TEIS. 2004. 230 str.

6. Agapova T.A. Seregina S.F. «Makroekonomika testo`» Uchebnoe posobie izd-vo «ASA» 2003. 357str.

7. Lipshits I.V. «Ekonomika». Uchebnik dlya kursov OMEGA-L M.: 2004. 656str.

8. Shagas N.L., E.A. Tumanova «Makroekonomika - 2». Uchebnoe posobie Vo`pusk novo`y Dolgosrochno`y aspekt M.: TEIS 2004. Ekonomicheskii fakultet im M.V. Lomonosova MGU M.: 122str.

9. Tarassvich L.S., P.I. Grebennikov, A.I. Leusskiy «Makroekonomika» Uchebnik 5-e izdanie M.: Yurayot 2004g. 654str.

10. Kolesova V.P., Osnovoy M.N. «Mirovaya ekonomika». Ekonomika zarubejno`x stran. Uchebnik 3-e izdanie M.: izd-vo «Flinta» 2001. 480str.
12. Kudrov V.M. «Mirovaya ekonomika» Uchebnik M.: «Delo» 2004. 528str.
13. Shapkin A.S. «Ekonomicheskie i finansovo`e rinki osinka, upravlenie, portfel shevetsiy» 3-e izd. M. izd. «Dashkovik» 2004. 544 str.
14. Miklaievskaya N.A., Xolopov A.V. «Mejdunarodnaya ekonomika» Uchenik M.: MGU 3-e izdanie «Delo i Servis» 2004. 352str.
15. Kutorshevskiy G.A. «Ekonomika» osnovo` teoriya Uchebnoe posobie izd-vo. «Ekonomika» 2004. 382str.
16. Pod.redaktsiy K.A.Xubieva «Ekonomicheskiy rost i faktor razvitiya sovremennoy Rossii» M.: TEIS 2004. 726str.
17. Rodinova I.A. «Mirovaya ekonomika industrialno`y sektor». Piter Sankt Peterburg 2004. 496 str.
18. Xolopov A.V. «Valyutno`y kurs i makroekonomicheskaya politika» M.: Monografiya - M. Nauchno-texnicheskie obhestvo akademika S.I.Vovikova 2003.. 160str.
19. Dyumulon I.I. «Mejdunarodnaya trgovlya uslugami», «Ekonomika» M.: 2003.
20. Volgin N.A., Oregov Yu.G., Volgina O.N. Keys-stadi v podgotovke ekonomistov Uchebnik dlya kursov «Ekonomika i truda» M.: 2004. 440 str.
21. Nakryarekiy B.M. «Mirovaya ekonomika i «Mejdunarodno`e otnosheniya» M.: 2004. 424 str.
22. Juravleva G.P. «Ekonomicheskaya teoriya mikroekonomika» 1,2 M.: 2004. 349str.
23. Vechkanov R.S., Vechkanova G.R. «Makroekonomika-2» M.: 2004. 376 str.
24. Efimova M.R i dr. «Praktikum po obhey teorii statistika» M.: 2004.
25. Yakovets Yu.V. «Epoxalno`e innovatsii XX1 veka». M.: 2004. 179 str.

Internet ma'lumotlari.

1. www.economyta-culty.uz
2. Novosti Uzbekistana - www.uzreport.com
<[http:G`G`www.uzreport.com](http://www.uzreport.com)>
3. Informatsiya, innovatsii, investitsii - 2004 - [http:g`g`www.informika.rug`textg`exhibitg`papersg`2004g`c11-3doc](http://www.informika.rug/textg/exhibitg/papersg/2004g/c11-3doc)
4. [http:g`g`www.re view.uzg`homeg`azticle.asp](http://www.review.uzg/homeg/azticle.asp)
5. [http: g`g` www.biblio.rkg`encaztag`humanitariang`cicle.htm](http://www.biblio.rkg/encaztag/humanitariang`cicle.htm)
6. [http: g`g` www.vqi.freenet. g`trudyg`dratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.g`trudyg`dratisviko.htm)
7. [http: g`g` www.yabloko.rug`themesg`belorusg`belfrus-25.html](http://www.yabloko.rug/themesg/belorusg`belfrus-25.html)
8. <[http:G`G`www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm](http://www.vqi.freenet.lezg`trudyg`bratisviko.htm)>
9. «Ekonomicheskiy vestnik Uzbekistana» № 1,2. 2004
10. [httpg`g`www.aduiser.Kgiscrpts](http://www.aduiser.Kgiscrpts)

MUNDARIJA

KIRISH

1-BOB. Iqtisodiyotni tartibga solish tushunchasi.....	
1.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish zaruriyati.....	
1.2. Davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashi zaruriyati.....	
1.3. Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
2-BOB. Iqtisodiy siyosat sub'ektlari.....	
2.1.Xo`jalik manfaat olib boruvchilar.....	
2.2.Xo`jalik manfaat bildiruvchilar.....	
2.3.Xo`jalik manfaat bajaruvchilar.....	
2.4.Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning xo`jalik manfaat olib boruvchilar bilan qayta aloqasi.....	
2.5.Anketalash qayta aloqa shaklidek.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar.....	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
3-BOB. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish maqsadlari va Ob'ektlari	
3.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ob'ektlari.....	
3.2. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish maqsadlari.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
4-BOB.Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish vositalari.....	
4.1.Ma'muriy vositalar.....	
4.2.Iqtisodiy vositalar.....	
4.3.Jadallashtirilgan amortizatsiya.....	
4.4.Jadallashtirilgan amortizatsiya samarasi.....	

4.5.Davlat sektori.....	
4.6.Tashqi iqtisodiyotni tartibga solish.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
5-BOB.Davlatning iqtisodiy dasturi.....	
5.1. Dasturlarning turlari	
5.2.Iqtisodiy dasturlash sub'ektlari.....	
5.3.Samaradorlik chegarasi.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
6-BOB. Mintaqaviy iqtisodiyotni tartibga solish.....	
6.1.Hududiy rivojlanishning ayrim umumiy kontsepsiyalari. Mintaqaviy iqtisodiyot.....	
6.2.Iqtisodiy tuman va maqsadli rivojlanish dasturlari; iqtisodiy xududiy tartibga solish shakli sifatida.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
7-BOB. Resurslar bozori va uni tartibga solish.....	
7.1. Resurslarni chegaraviylik daromadliliigi.....	
7.2. Resurslarning chegaraviy xarajatlari.....	
7.3. Resurslarga bozor talabi.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
8-BOB. Mehnat bozorini davlat tamonidan tartibga solish yo`nalishlari va shakllari.....	
.8.1.Davlat tomonidan mehnat bozorini tartibga solishning asosiy yo`nalishlari.....	
8.2. Mehnat bozorini tartibga solishning kontseptual asoslari.....	
8.3. Ish kuchi bozorini bilvosita tartibga solish.....	
8.4.Mehnat birjalari va xususiy vositachilik firmalari.....	
Qisqacha xulosalar.....	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	

9-BOB. Davlat byudjeti.....	
9.1.Davla byudjeti ahamiyati va byudjet operatsiyalari turlari	
9.2.Byudjet kompozitsiyasi.....	
9.3.Byudjet takchilligi tushunchasi	
9.4.Byudjet tizimi	
9.5.Byudjet jarayonlari	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
10-BOB. Davlatning daromadlar siyosati.....	
10.1.Daromadlar siyosatining mohiyati.....	
10.2.Daromatlarni tartibga solish.....	
10.3.Ijtimoiy xamkorlik.....	
10.4.Daromadlar siyosati mohiyati.....	
Qisqacha xulosalar	
Tayanch iboralar	
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	
Asosiy adabiyotlar	
11-BOB. Iqtisodiy rivojlanishda tuzilma viy o`zgarishlar.....	
11.1.Itisodiy tuzilmani mohiyati.....	
11.2.Tuzilmaviy samara.....	
11.3.Ijtimoiy tuzilma	
11.4. Tarmoq tuzilmasi	
11.5. Takror ishlab-chikarish tuzilmasi	
11.6. Hududiy tuzilma . Tashqi siyosat tuzilmasi	
11.7. Iqtisodiy tuzilma ga ta'sir etuvchi	
vositalar.....	
11.8. O`zbekiston iqtisodiy tuzilmasini qayta qurish	
yo`nalishlari.....	
Qisqacha xulosalar	
.....	
Tayanch iboralar	
.....	
Nazorat va muhokama uchun	
savollar.....	
Asosiy	
adabiyotlar.....	
12-BOB. Moliyaviy bozorni tartibga solish.....	
12.1.Moliyaviy bozorning	
tarkibi.....	
12.2.Pul kapitali bozorining asosiy	

tushunchalari.....

12.3.MDX mamlatlari banklarining banklar faoliyatini tartibga solishdagi

tajribasi.....

12.4. Qimmatbaho qog'ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy

adabiyotlar.....

13-BOB. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi.....

13.1. Valyuta kursini tartibga solish

usullari.....

13.2. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga

solinishi.....

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch iboralar

Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy

adabiyotlar.....

14-BOB.Pul muomalasining davlat tomonidan tartibga solinishi.....

14.1. Pul muomalasi va uning iqtisodiyotni funktsiyalashtirishga ta'siri.

14.2. MDX mamlakatlarining pul

sistemi.....

14.3. Inflyatsiyaga qarshi siyosatining

vazifalari.....

Qisqacha

xulosalar.....

Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun savollar.....

Asosiy adabiyotlar

15-BOB. Baho siyosati misolida davlat iqtisodiyotini tartibga solish

mexanizmi.....

.....

15.1.Davlatni narxlarga ta'sir etish

tarixi.....

15.2.Baholarni ko`zatish va bilvosita ta'sir

etish.....

15.3.Baholarni shakllantirish jarayonida davlat

aralashuvi.....

15.4.Tovar va xizmatlarga o`zgarmas narxlarni

o`rnatish.....

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy adabiyotlar

.....
16-BOB.Davlatni monopoliyaga qarshi

siyosati.....

16.1.Davlatni monopoliyaga qarshi aralashishning ob'ektiv zaruriyati.....

16.2.Monopoliyaga qarshi siyosatni zamonaviy o`ziga xos xususiyati, uning asosiy yo`nalishlari va

vazifalari.....

16.3.Tabiiy monopoliya, ularni xususiti, tartibga

solish,.....

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy adabiyotlar

.....
17-BOB.Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga

solish.....

17.1.Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish muammosiga yangi yondashuvni zaruriyati.

.....
17.2.Tashki iqtisodiy siyosatni mohiyati va

tamoyillari.....

17.3.Tashki iqtisodiy faoliyatni tartibga solishni asosiy vositalari

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy adabiyotlar

.....
18-BOB.Paxtachilikni davlat tomonidan tartibga solinishi.....

18.1. Ўzbekistonda paxtachilikni tutgan yʻrni va uni rivojlangan mamlakatlarda tartibga solish.

18.2.Xorijiy mamlakatlarda paxtachilikni tʻygʻridan-tʻygʻri davlat tomonidan tartibga solish usullari.....

18.3. Tartibga solishni egri mexanizmlari.....

18.4. Rivojlangan mamlakatlarda paxtachilik sektorini davlat tomonidan tartibga solinishi

tajribasi.....

18.5. Paxta ishlab chiqarishni subsidiyalash.....

18.6. Ўzbekistonda paxtachilik sanoatini davlat tomonidan tartibga solinishi.....

Qisqacha

xulosalar.....

Tayanch iboralar

.....
Nazorat va muhokama uchun

savollar.....

Asosiy adabiyotlar

.....
19-BOB. Davlatni iqtisodiyotini tartibga solish bosqichlari

samaradorlik chegaralari.....

19.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish rivojlanish bosqichlari.....

19.2. Davlat daromadlarini oʻsish chegarasi.....

Qisqacha xulosalar

.....
Tayanch

iboralar.....

....

Nazorat va muhokama uchun savollar.....

Asosiy adabiyotlar

.....

